

T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
TÜRKİYE CUMHURİYETİ TARİHİ PROGRAMI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

**TEHCİRDEN MİLLİ MÜCADELE'YE ERMENİ MALLARI
(1915-1922)**

Tayfun EROĞLU

Danışman
Yrd. Doç. Dr. Hakkı UYAR

2008

Yemin Metni

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “**TEHCİRDEN MİLLİ MÜCADELE’YE ERMENİ MALLARI (1915-1922)**” adlı çalışmanın, tarafımdan, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

Tarih

..../..../.....

Adı SOYADI

İmza

YÜKSEK LİSANS TEZ SINAV TUTANAĞI

Öğrencinin

Adı ve Soyadı : Tayfun EROĞLU
Anabilim Dalı : Tarih
Programı : Türkiye Cumhuriyeti Tarihi
Tez Konusu : Tehcirden Milli Mücadele'ye Ermeni Malları (1915-1922)
Sınav Tarihi ve Saati :

Yukarıda kimlik bilgileri belirtilen öğrenci Sosyal Bilimler Enstitüsü'nün tarih ve sayılı toplantısında oluşturulan jürimiz tarafından Lisansüstü Yönetmeliği'nin 18. maddesi gereğince yüksek lisans tez sınavına alınmıştır.

Adayın kişisel çalışmaya dayanan tezini dakikalık süre içinde savunmasından sonra jüri üyelerince gerek tez konusu gerekse tezin dayanağı olan Anabilim dallarından sorulan sorulara verdiği cevaplar değerlendirilerek tezin,

BAŞARILI OLDUĞUNA O OY BİRLİĞİ O
DÜZELTİLMESİNE O* OY ÇOKLUĞU O
REDDİNE O**
ile karar verilmiştir.

Jüri teşkil edilmediği için sınav yapılamamıştır. O***
Öğrenci sınava gelmemiştir. O**

* Bu halde adaya 3 ay süre verilir.
** Bu halde adayın kaydı silinir.
*** Bu halde sınav için yeni bir tarih belirlenir.

Tez burs, ödül veya teşvik programlarına (Tüba, Fulbright vb.) aday olabilir. Evet
Tez mevcut hali ile basılabilir. O
Tez Gözden geçirildikten sonra basılabilir. O
Tezin basımı gerekliliği yoktur. O

JÜRİ ÜYELERİ

İMZA

..... Başarılı Düzeltme Red

..... Başarılı Düzeltme Red

..... Başarılı Düzeltme Red

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

TEHCİRDEN MİLLİ MÜCADELE'YE ERMENİ MALLARI (1915-1922)

Tayfun EROĞLU

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Tarih Anabilim Dalı
Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Programı

Ermeni tehcirinde yüz binlerce Ermeninin çeşitli yerlere gönderilmesi onlardan büyük miktarlarda taşınır ve taşınmaz malın kalmasını da beraberinde getirdi. *Emval-i metruke* (bırakılmış mallar) denilen bu mallar üzerinde hükümet denetim kurmak için, geçici kanunlar çıkararak çeşitli komisyonlar kurulmasını sağladı. Emval-i Metruke Komisyonları ve daha sonra bunların yerine kurulan Tasfiye Komisyonları yoluyla, Ermenilerden kalan mallar yağmalardan kurtarılabilirdi ölçüde tasnif edildi, Müslüman muhacirlere dağıtıldı, Müslüman-Türk girişimci sınıfına aktarıldı, ordunun ihtiyacı için kullanıldı, Ermenilerin tehcir masraflarına sarf edildi ve son olarak da devletin okul, hapisane gibi ihtiyaçları için kullanıldı.

Dünya Savaşı'nı kaybeden İttihatçılar yönetimden uzaklaşınca, Mondros Ateşkes Antlaşması'ndan sonra İngiliz yanlısı hükümetler yönetime gelmeye başladı. İngilizlerin de etkisiyle, bir yandan tehcir suçlusu olarak İttihatçıların tutuklanmaları ve yargılamaları yapılırken, diğer yandan da savaş sırasında tehcir edilen Ermenilerin memleketlerine dönmelerine ve mallarının iade edilmesine izin verildi. 1918 sonlarından 1920 başlarına kadar Anadolu'ya yaklaşık 200 bin Ermeni döndü. Dönenlere, yazdıkları dilekçeler uyarınca malları iade edildi.

İtilaf Devletleri Rum ve Ermenileri de kullanarak Anadolu'nun işgaline başlayınca, bu işgallere karşı Anadolu'nun çeşitli yerlerinde direniş örgütleri kurulmaya başlandı. Bu direniş örgütleri, genel olarak Ermeni ve Rum tehlikesine karşı kurulmuşlardı. Örgütlerin kurulmasında askeri ve sivil bürokrasinin yanında eşrafın da ağırlığı vardı. Vatanın elden gideceği endişesinin

yanında eşraflı direniş örgütlerinde teşkilatlanmaya iten bir başka sebep de, eşrafın Birinci Dünya Savaşı sırasında gönderilen Rum ve Ermeni mallarıyla zenginleşmesi ve sahip olduklarını kaybetme korkusuydu. Kurtuluş Savaşı'nda doğuda Ermenilere karşı başarı kazanan Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti, savaşlar sırasında giden Ermenilerin geri dönmeleri için önce Gümrü sonra da Kars Antlaşması'nda onlara belli bir süre tanıdı ve onlardan kalan mallar ile ilgili de Meclis'te yaşanan sert ve uzun tartişmalar sonunda bir kanun çalışması yaptı. Ancak, emval-i metruke sorunu kesin olarak Lozan Antlaşması'nda karara bağlandı.

Anahtar Kelimeler: Ermeni, Emval-i metruke, İttihat ve Terakki, Emval-i Metruke Komisyonu, Tasfiye Komisyonu, Mütareke, Milli Mücadele.

ABSTRACT

Master Thesis

ARMENIAN PROPERTIES FROM RELOCATION TO THE NATIONAL STRUGGLE (1915-1922)

Tayfun EROĞLU

**Dokuz Eylül University
Institute of Social Sciences
Department of History
History of The Turkish Republic Program**

Relocation of hundred thousand Armenians caused them to give up their lots of movable and immovable goods. In order to control on these goods called *Emval-i metruke* (abandoned goods) the government enabled different commissions to be established. Thanks to *Emval-i Metruke* Commissions and later-established *Tasfiye* Commissions, goods abandoned by Armenians was classified as soon as being rescued from despoliation, handed out to Muslim Emigrants, transferred to Muslim-Turkish entrepreneurs, used for the needs of the military, spent for the expenses of the Relocation of Armenians and finally used for the necessities of government such as schools, jails.

When the partials of Ittihat, who lost the World War, draw themselves away from governance, the governments, who were the partials of England, began to govern after Mondros Armistice Treaty. While the partials of Ittihat were being judged since they were seen as responsible for the Relocations of Armenians, Relocated Armenians during the war were allowed to turn back their homes and be given their goods back. From the late 1918 to the early 1920, approximately 200.000 Armenians turned back their homes. These people who had turned back were given their properties back in accordance with their letters of application.

When The Entente Powers (or Allies) began to invade Anatolia by using Armenians and Rums, some resistance organizations began to be established in different parts of Anatolia against invasions. In general, these resistance organizations were established against the threat of Armenians and Rums.

Intellectual and rich people as well as military and civil power played an important role in establishment of these organizations. The other reason, which led rich and intellectual people to be organized, in addition to the anxiety of forfeiting the fatherland was to their afraid of losing these richness which they obtained from Armenians and Rums relocated during the World War I. The Government of Turkish Grand National Assembly that became successful in East against Armenians did respite these Armenians in the Treaties of Kars and Gümrü in order them to turn back, and after a long and harsh discussions revealed a law about the goods abandoned by them. But, the problem of emval-i metruke (abandoned goods) was clearly settled in the Treaty of Lausanne.

Key Words: Armenian, Emval-i metruke (abandoned goods), İttihat and Terakki, The Commission of Emval-i Metruke, The Commission of Tasfiye (Elimination), Armistice, National War.

İÇİNDEKİLER

TEHCİRDEN MİLLİ MÜCADELE'YE ERMENİ MALLARI (1915-1922)

YEMİN METNİ	ii
TUTANAK	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER	viii
KISALTMALAR	xi
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

ERMENİ MİLLİYETÇİLİĞİ VE TEHCİR

1.1. ERMENİ MİLLİYETÇİLİĞİ	5
1.1.1. Ermeni Milliyetçiliğinin Doğuşu	5
1.1.2. Ermeni Milliyetçiliğinin Yükselişi	9
1.1.3. Doğu Anadolu'da Reform Çalışmaları, Hamidiye Alayları ve Ermeni İsyanları	15
1.2. TEHCİRE GİDEN SÜREÇ	20
1.2.1. İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Ermeni Örgütleri Arasındaki İlişkiler ve Ermeni Reformu Çalışmalarının Sonu	20
1.2.2. Birinci Dünya Savaşı'nda Ermeniler ve Tehcir Kararı	23
1.2.3. Tehcir Kararının Uygulanması	27

İKİNCİ BÖLÜM

İTTİHAT VE TERAKKİ DÖNEMİNDE ERMENİ MALLARI

2.1. TEHCİR EDİLEN ERMENİLERİN MALLARI, BORÇLARI VE ALACAKLARI HAKKINDA YAPILAN HUKUKİ DÜZENLEMELER	30
2.1.1. 10 Haziran 1915 Tarihli Talimatname ve Emval-i Metruke Komisyonlarının Kurulması	31
2.1.2. 26 Eylül 1915 Tarihli Geçici Kanun	40
2.1.3. 8 Kasım 1915 Tarihli Talimatname ve Tasfiye Komisyonlarının Kurulması	47
2.2. ERMENİ MALLARINA YAPILAN MUAMELE	56
2.2.1. Ermeni Mallarının Tasfiyesi ve Suiistimaller	57
2.2.2. Müslüman-Türk Burjuvaziye Aktarılan Mallar	72
2.2.3. Müslüman Muhacirlere Dağıtılan Mallar	78
2.2.4. Ordunun İhtiyaçları İçin Kullanılan Mallar	89
2.2.5. Tehcir Masraflarını Karşılama İçin Kullanılan Mallar	94
2.2.6. Hükümetin Birtakım İhtiyaçları İçin Kullanılan Mülkler	96

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MÜTAREKE DÖNEMİNDE ERMENİ MALLARI

3.1. MÜTAREKENİN GENEL HAVASI	104
3.2. DİVÂN-I HARB-İ ÖRFİ'DE ERMENİ MALLARINA İLİŞKİN YARGILAMALAR	113
3.3. GERİ DÖNÜŞ KARARI VE ERMENİ MUHACİRLER	122
3.4. ERMENİ MALLARININ İADESİ KONUSUNDA OSMANLI HÜKÜMETLERİNİN YAPTIĞI ÇALIŞMALAR	129
3.5. ERMENİ MALLARININ İADESİ MESELESİ	134
3.5.1. Ermenilere İade Edilen Mallar	134
3.5.2. Ermenilerin Şikâyetleri ve Hükümetlerin Yaptığı Tahkikatlar	142
3.5.3. 8 Ocak 1920 Tarihli Kararname ve İadelerin Resmileşmesi	146

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
MİLLİ MÜCADELE DÖNEMİNDE ERMENİ MALLARI

4.1. MİLLİ MÜCADELE'DE ERMENİ SORUNU	150
4.1.1. Mondros'tan Sonraki İşgaller	150
4.1.2. Direniş Cemiyetleri ve Milli Mücadele'de Eşrafın Rolü	152
4.2. TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİ'NİN ERMENİ MALLARINA BAKIŞI	159
4.2.1. Doğu ve Güney'de Ermenilerin Yenilmeleri ve Ermeni Göçü	159
4.2.2. TBMM'de Ermeni Mallarına İlişkin Tartışmalar ve Yapılan Hukuki Düzenlemeler	163
SONUÇ	176
KAYNAKÇA	181

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
a.g.s.	: Adı geçen sözlük
a.g.t.	: Adı geçen tez
AMMU	: Aşâir ve Muhacirin Müdüriyeti Umûmiyesi
BCA	: Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi
BKK	: Bakanlar Kurulu Kararları
Bkz.	: Bakınız
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
çev.	: Çeviren
Der.	: Derleyen
DH.EUM.ADL	: Dâhiliye Nezareti Takibât-ı Adliye Kalemî Belgeleri
DH.EUM.AYŞ	: Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Asayiş Kalemî
DH.EUM.KLH	: Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Kalem-i Hususî
DH.KMS	: Dâhiliye Nezareti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti
DH.EUM.MEM	: Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Memurin Kalemî
DH.EUM.MH	: Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Muhabere Kalemî Belgeleri
DH.EUM.VRK	: Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Evrak Odası Belgeleri
DH.MB.HPS	: Mebânî-i Emîriye ve Hapishâneler Müdüriyeti Belgeleri
DH.ŞFR	: Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemî
DH.UMVM	: Dâhiliye Nezareti Umûr-ı Mahalliye-i Vilâyât Müdüriyeti Belgeleri
DHÖ	: Divan-ı Harbi Örfî
Haz.	: Hazırlayan
İAMM	: İskân-ı Aşâir ve Muhacirin Müdüriyeti
HR.SYS	: Hariciye Siyasi
MAZC	: Meclis-i Âyan Zabıt Ceridesi
MMZC	: Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi
MV	: Meclis-i Vükelâ Mazbatası
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TBMMZC	: Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi
TİGM	: Toprak İskân Genel Müdürlüğü
s.	: Sayfa
ss.	: Sayfadan sayfaya
yay.	: Yayınevi
yay.haz.	: Yayına hazırlayan

GİRİŞ

Çalışmanın amacı, Ermenilerin tehcirden sonra kalan malları üzerine olduğu için, Ermenilerin Osmanlı topraklarındaki mallara nasıl sahip oldukları hakkında da kısa bir bilgiye yer vermenin faydalı olacağı kanaatindeyim. Böylece, Ermenilerin siyasal faaliyetlerinin anlatılacağı ilk bölümle burada anlatılan sosyo-ekonomik faaliyetler birbirini tamamlayan bir yapı arz edecektir.

Ermeniler sosyo-ekonomik olarak Osmanlı Devleti'nde önemli bir yere sahiptiler. Bunda Ermenilerin Anadolu'da yerleşik bir uygarlığa sahip olmalarının da rolü vardı. Uzun yüzyıllar boyunca bu topraklarda yaşayan Ermenilerin, ticaret ve sanat alanında sahip oldukları yetenekler Osmanlı padişahları tarafından da bilinmekteydi. Özellikle 1453'te İstanbul'un fethinden sonra Fatih Sultan Mehmet, İstanbul'dan kaçan tüccar, aydın ve sanatkâr Rumların açığını kapatmak için imparatorluğun değişik yerlerinden Ermenilerin ve Yahudilerin imparatorluğun merkezine göç etmelerini sağladı. Karaman, Kayseri, Sivas ve Diyarbakır başta olmak üzere birçok yerden tüccar, kalfa, usta, sanatkâr Ermeni gelip İstanbul'a yerleşti veya yerleştirildi.¹ Ermenilerin İstanbul'a yerleşmeleri daha sonraki tarihlerde de sürdü. Örneğin, Kanuni Sultan Süleyman Van ve çevresini alınca buradaki kuyumculardan bir grubu İstanbul'a gönderdi.² Aynı yöntem, Üçüncü Murat döneminde de devam etti.³ Taşradan gelen Ermenilerin özellikle mimari alanda yaptıkları veya yapımında buldukları cami, saray, çarşı, hamam, medrese vb. gibi yapılar İstanbul'un çehresinin de değişmesini sağladı. Ermeniler zamanla gösterdikleri yetenekle padişahların da sevgisini kazandılar ve sadece İstanbul'a değil imparatorluğun hemen her yerine göç ettiler. İzmir, İzmit, Bursa gibi Batı kentleri zamanla Ermenilerin yoğun olarak oturdukları kentler haline geldi. Artık, 19. yüzyılın ilk çeyreğine gelindiğinde Osmanlı Devleti'nin hemen her yerinde Ermeni vardı.⁴

Ermeniler birçok meslekle uğraşıyorlardı ve ekonomik hayatın hemen her alanında vardılar. Uğraştıkları mesleklere baktığımızda, kiremitçi, kalemkâr, keresteci,

¹ Rh. Y.G. Çark, **Osmanlı Devleti Hizmetinde Ermeniler 1453-1953**, Yeni Matbaa, İstanbul, 1953, s.10.

² Çark, a.g.e., s.11.

³ Nurşen Mazıcı, **Uluslararası Rekabette Ermeni Sorunu'nun Kökeni (1878-1920)**, Pozitif yay., İstanbul, 2005, ss.19-20.

⁴ Vartan Artinian, **Osmanlı Devleti'nde Ermeni Anayasası'nın Doğuşu (1839-1863)**, (çev. Zülal Kılıç), Aras yay., İstanbul, 2004, s.18.

eşekçi, lağımıcı, terzi, ipek ve keten imalatçısı, perdecisi, işlemeci, saat yapımcısı, bakırcı, demirci, çilingir, meyhaneci, tütüncü ve en önemlisi de kuyumcu olarak sayılabilir.⁵ Her Anadolu kentinde Ermeniler uğraş alanlarına göre belli alanlarda uzmanlaşmıştı. Örneğin, Erzurum ve Tokat'ta bakırcılıkta, Van ve Yozgat'ta⁶ kuyumculukta, Harput'ta kunduracılıkta, Sivas, Amasya, Malatya'da dokumacılıkta⁷, İzmit'e bağlı Armaş'ta ise ipekböcekçiliği alanında⁸ Ermeniler önemli bir ekonomik role sahiptiler. Bunun yanında ticaretle de oldukça gelişmişlerdi. Anadolu'nun çoğu yerinde olduğu gibi Karadeniz'de özellikle de Trabzon'da ticaretin yanı sıra küçük zanaat hemen hemen Rum ve Ermenilerin elindeydi.⁹ Ayrıca, 19. yüzyıl ortalarında Londra ve Manchester gibi bazı Avrupa kentlerinde merkezi İzmir veya İstanbul'da olan 30'u aşkın Ermeni ticaret şirketi bulunuyordu.¹⁰ 1890'lardan itibaren pamuğa dayalı ihracatıyla önem kazanan Çukurova'da da yine bu büyümede Ermenilerin etkileri vardı.¹¹

Ermenilerin 19. yüzyılda imparatorluk ekonomisinde çok önemli bir role sahip olduklarını o dönemde yazılanlardan da anlamak mümkündür. Ermenilerin bu dönemdeki yaşayışları hakkında kitap yazan ve o dönemde yaşayan Krikor Hagop Basmacıyan'ın aktardığına göre, doğunun önemli Amerikalı misyonerlerinden olan Papaz Dr.H.G.O. Duright, “...önde gelen tüccarların ve hükümetin büyük sarraflarının neredeyse tamamı Ermenidir; hususi bir hüner ve maharet gerektiren sanatların hemen hepsi Ermeniler tarafından icra edilmektedir.” demektedir.¹² Emile De Laveleye de göre ise, “... İstanbul'da iktisadi hayatın önde gelen müteşebbisleri Ermenilerdir.”¹³ Yine,

⁵ Artinian, a.g.e., s.20.

⁶ Yozgat'ta kuyumculuk önemli bir meslekti. Şehir'deki 26 kuyumcunun hepsi Ermeniydi. Bkz. Taha Niyazi Karaca, **Ermeni Sorununun Gelişim Sürecinde Yozgat'ta Türk Ermeni İlişkileri**, Türk Tarih Kurumu yay., Ankara, 2005, s.37.

⁷ Artinian, a.g.e., s.21.

⁸ Nurdan İpek, **Kutsanmış Topraklar: Armaş ve Ermeniler**, IQ Kültür Sanat yay., İstanbul, 2006, s.15.

⁹ Oktay Özel, “Muhacirler, Yerliler ve Gayrimüslimler: Osmanlı'nın Son Devrinde Orta Karadeniz'de Toplumsal Uyumun Sınırları Üzerine Bazı Gözlemler”, **Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar**, Sayı:5, Bahar 2007, s.95.

¹⁰ Artinian, a.g.e., s.21.

¹¹ Meltem Toksöz, “Adana Ermenileri ve 1909 'İğtişası' ”, **Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar**, Sayı:5, Bahar 2007, s.48. Toksöz, 1909 Adana Olayları'nın arka planında, Ermenilerin bölge ekonomisindeki ağırlıklarının giderek artmaya başlamasının rolünün de olduğu görüşündedir.

¹² Krikor Hagop Basmacıyan, **Şark'ta Toplumsal ve Dinsel Hayat**, Aras yay., İstanbul, 2005, s.49.

¹³ Basmacıyan, a.g.e., ss.49-50.

“Bu toplum (Ermeniler) Türkiye’de günlük hayatın esasını teşkil ediyordu. Zira pek uzun süredir hizmet etmekten ziyade idare etmeğe alışmış olan Türkler sanayinin bütün dallarını onlara bırakmışlardı. Dolayısıyla Türkiye’deki bankerler, tüccarlar, mekanikler hep Ermeni idi... Ermenilere bir şekilde borçlu olmayan bir tek paşa veya yüksek rütbeli memur bulunmazdı. En fakir köylü bile ektiği tohumun bedeli için onlara borçlanırdı...”¹⁴

Ermeniler sadece iktisadi alanda gelişmemişlerdi. Eğitim ve kültür alanında da önemli bir yere sahiptiler. Bunu kurdukları okullardan ve matbaayı 16. yüzyıl gibi erken bir tarihten itibaren kullanmalarından da anlamak mümkündür. 19. yüzyıl ortalarında İstanbul’da Ermenilerin 51 okulu vardı. Bu okullarda okuyan öğrenci sayısı 6 bindi.¹⁵ Yozgat’ta da 1890 yılında Ermenilere ait 25 okul vardı ve bu sayı 1905-1908 istatistiklerine göre 38 yükseldi.¹⁶ 10 bin Ermeninin yaşadığı İzmit’e bağlı Bahçecik’te ise, ikisi Rüştüye biri iptidai (ilkokul) olmak üzere 3 okulun yanı sıra eşi İstanbul’da bile az bulunur bir basımevi bulunmaktaydı.¹⁷

Ermeniler Anadolu’nun ekonomisine ve sosyal yaşamına etkilerini 20. yüzyılda Anadolu’dan sürülmelerine kadar artarak devam ettirdiler. Özellikle Anadolu’da nüfus yoğunluklarının en fazla olduğu Doğu Anadolu başta olmak üzere hemen her yerde ekonomik faaliyet kolu olarak Müslümanlardan daha yüksek oranda uğraş sahibiydiler. Örneğin, 1913 itibarıyla Anadolu’daki 166 ithalatçının 141’i Ermeni 13’ü Türk, 9800 dükkân sahibi ve zanaatkârın 6800’ü Ermeni 2550’si Türk, 150 ihracatçının 127’si Ermeni 23’ü Türk, 153 sanayicinin 130’u Ermeni 20’si Türk ve 37 bankacının 32’si Ermeniydi.¹⁸ Son olarak da, Vilayat-ı Sitte denilen altı doğu vilayetinde 5 Türk kuyumcusuna karşın 32 Ermeni kuyumcu bulunmaktaydı.¹⁹ Vilayat-ı Sitte’nin hepsinde olduğu gibi Bingöl’de de halkın zengin tabakasını Ermeniler oluştuyordu. Burada, eczacı, dişçi, tüccar, kuyumcu, saatçi, değirmenci, marangoz ve hatta

¹⁴ C.Oscanyan, **The Sultan and his People**, New York, 1857, s.353-354’den aktaran Kamuran Gürün, **Ermeni Dosyası**, Remzi yay., İstanbul, 2005, s.97.

¹⁵ Basmacıyan, a.g.e., s.186.

¹⁶ Karaca, a.g.e., s.67.

¹⁷ Bayram Çakıcı, **İzmit Mutasarrıflığı’nda Ermeniler ve Tehcirleri (1888-1919)**, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya, 1998, s.20.

¹⁸ Marcel Léart, **La Question Arménienne â la Lumiere des Documents**, Paris, 1913, s.65 ve devamından aktaran Gürün, a.g.e., s.118-119.

¹⁹ Arsen Avagyan, “İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Ermeni Siyasi Partileri Arasındaki İlişkiler”, (çev. Ludmilla Deniseko), **Ermeniler ve İttihat ve Terakki: İşbirliğinden Çatışmaya**, Aras yay., 2005, s.78.

fotoğrafçı olan Ermeni bile vardı.²⁰ Tehcirin başladığı yıl olan 1915'te ise Osmanlı İmparatorluğu topraklarında 264 sanayi kuruluşundan 172'si gayrimüslimlere aitken sadece 42'si Müslüman-Türlere aitti.²¹ Bir başka değişle, Türk-İslamların mülkiyetinde olan işletmelerin oranı %20 civarındayken, gayrimüslimlere ait işletmelerin oranı %80'di.

²⁰ Yılmaz Akbulut, **Ermeniler ve Bingöl'de Ermeni Tehciri**, Kültür Bakanlığı yay., Ankara, 1998, s.77.

²¹ Zafer Toprak, "II. Meşrutiyet ve Osmanlı Sanayii", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt:3, 1985, s.1355.

BİRİNCİ BÖLÜM

ERMENİ MİLLİYETÇİLİĞİ VE TEHCİR

1. 1. ERMENİ MİLLİYETÇİLİĞİ

1.1.1. Ermeni Milliyetçiliğinin Doğuşu

Tanzimat Fermanı ile Padişah, yönetimi altındaki herkese - özellikle can, mal ve namus güvencesinin sağlanması açısından - eşit davranılacağını belirterek bir anlamda gayrimüslimlere de bir takım haklar verildiğini ilan ediyordu. Hıristiyanların devlet bürokrasisine girebilmeleri, Müslümanlar gibi asker olabilmeleri ve mahkemelerde şahitlik yapabilmeleri bu hakların en önemlileriydi.

Tanzimat bu hakları getirmiş olmasına rağmen bir anayasa niteliği taşımamaktaydı. Devletle ya da hükümetle halk arasındaki ilişkilerin niteliği ve bu ilişkilerden doğacak sorunların nasıl çözümleneceği Tanzimat Fermanı'nın belirsiz bıraktığı konulardı. Bu belirsizlikler büyük devletlerin temsilcilerinin özellikle de İngiltere Büyükelçisi'nin Tanzimat'ın maddelerinin uygulanmasının denetleyicileri durumuna gelmesine sebep oldu.²² Avrupa devletlerinin müdahalesi sonucunda 1856'da Tanzimat Fermanı'nı genişleten yeni haklar dizisi olan Islahat Fermanı ilan edildi. Islahat Fermanı Osmanlı ülkesindeki Hıristiyanlar için çıkarılmıştı. Vilayet ve sancak meclislerinde Müslüman ve Hıristiyan temsilcilere yer verilmesi, gayrimüslimler arasındaki özel hukuku ilgilendiren davaların patrikhane tarafından görülmesi ve patrikhane meclislerine din adamlarının yanı sıra halktan temsilcilerin de katılması fermanın getirdiği yeniliklerdi.²³ Bu değişimler Hıristiyan cemaatlerde hem uluslaşmayı hem de laikleşmeyi başlattı.²⁴

²² Engelhardt, **Tanzimat ve Türkiye**, (çev. Ali Reşad), Kaknüs yay., İstanbul, 1999, ss.133-136.

²³ Bilal Eryılmaz, **Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Teb'anın Yönetimi**, Güçbirliği yay., İzmir, 1988, ss.136-138; Gülnihal Bozkurt, **Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)**, Türk Tarih Kurumu yay., Ankara, 1996, ss.55-59.

²⁴ "Hıristiyan halkın seçtiği ve ruhbandan olmayan temsilcilerle bu cemaatlerin din, eğitim, idare, maliye ve sivil işler alanlarındaki yetkileri genişledi. Askerlik ödevi ya da bedel karşılığı haracın kaldırılması, mahkemelerde Hıristiyanların yemininin kabulü de hesaba katılırsa, bu cemaatlerin birer ulus olmaktan eksik kalan tek yanları toprağa dayalı bağımsız egemenlikleri olmaması, Osmanlı toplumlar camiasının özel hukukta yarı özerk üyeleri haline gelmeleriydi." Bkz. Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, (yay.haz. Ahmet Kuyaş), Yapı Kredi yay., İstanbul, 2002, s.228.

Tanzimat ve Islahat Fermanlarının getirdiği yeniliklere en fazla uyum sağlayan ve bu konuda büyük ilerlemeler kaydeden grup Ermenilerdi. Patrikhane meclislerine halkın (burada halktan kastedilen görece daha iyi durumda olan Ermeni zanaatkâr ve esnaf grubudur) katılımının sağlanması, yeni ve sivil meclisler oluşturulması²⁵ ve bu meclislerin Ermenilerin ilk anayasasını²⁶ yapması Ermenilerin bu uyumunu gösteren en önemli kanıtlardır.

Tanzimat dönemi (1839-1876) ile birlikte Ermenilerin siyasallaşmaya başladıkları görülür. Bu siyasallaşmada kuşkusuz milliyetçiliğin de rolü vardı. Fransız İhtilali'nin getirdiği milliyetçilik, kısa zamanda özellikle Balkanlar'da etkisini göstermişti. 1820'lerden itibaren Osmanlı Devleti'ne bağlı eyaletlerde ayaklanan ve bağımsız ulus devlet olmak için mücadele eden Balkan halkları, Avrupalı büyük devletlerin de yardımıyla bu amaçlarına yavaş yavaş ulaşıyorlardı. Ermenilerin de milliyetçilik akımından etkilenmemesi imkânsızdı. Onlar da Balkan ulusları gibi kendi ulus devletlerini kurmak istiyorlardı; fakat bu süreç bilindiği gibi Balkanlara oranla daha geç ve sancılı olacaktır.

Tanzimat ve Islahat Fermanlarının getirdiği yeniliklerin dışında ulusçuluğu Ermeni cemaatinde etkili kılan bir başka etken de Avrupa'ya okumaya giden Ermeni gençlerdi.²⁷ Bu gençler Avrupa'da beşeri bilimlerden tıpa kadar çeşitli alanlarda eğitim alıyorlardı, Avrupalı ünlü yazarları okuyorlardı ve bu da onların bilinçlenmelerini sağlıyordu. Daha çok tüccar sınıfına mensup bu gençler Avrupa'daki devrimlerden etkilenmişlerdi. Kendilerini, kendi milletine karşı sorumlu hissediyorlardı.²⁸ Avrupa'ya giden gençlerden başka ikinci bir aydın grubu da, Rusya'daki ya da Kafkasya'daki Rus okullarından çıktı. Buradaki aydınlar Moskova ve Tiflis gibi şehirlerde modern eğitim almışlardı. 1860'lı yıllardan itibaren Kafkasya'da sanayinin gelişmeye başlaması hem

²⁵ 12 Aralık 1841'de Padişah fermanıyla Ermeni milletinin yönetimi sivil kişilerden oluşan bir konseye verildi. 1844'de esnaf birliklerinden seçilen 14 kişi Patrik'in isteğiyle konseye girdi. 1847 tarihinde ise konsey, yeni ve iki meclisli bir yapı haline getirildi. Bunlardan biri dini, diğeri de din dışı işlere bakacaktı. Bkz. Salahi R.Sonyel, "Tanzimat ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Gayri Müslümler Üzerindeki Etkileri", **Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu**, Türk Tarih Kurumu Basımevi., Ankara, 1994, (Ayrıbasım), s.346.

²⁶ *Ermeni Anayasası* ya da *Nizamname-i Millet-i Ermeniyân* olarak bilinen ve 1863'te kabul edilen 99 maddelik bu metin, Ermenilerin ilk anayasası olarak kabul edilir. Ermeni cemaatinin özellikle 19.yüzyılda siyasi anlamda geçirdiği değişimler, anayasa metninin oluşturulma süreci ve bu anayasanın hem Türk hem de Ermeni harfli tam metinleri için bkz. Vartan Artinian, **Osmanlı Devleti'nde Ermeni Anayasası'nın Doğuşu (1839-1863)**, (çev. Zülal Kılıç), Aras yay., İstanbul, 2004.

²⁷ Cemal Paşa, **Hatırat**, (yay.haz. Metin Martı), Arma yay., İstanbul, 1996, s.342.

²⁸ Artinian, a.g.e., s.77.

işçi sınıfının hem de liberal düşüncelerin ortaya çıkmasına neden oldu ve aydınlar da değişen toplumsal, siyasal ve ekonomik koşullardan etkilendiler. Amaçları devrim yapmak olan Ermeni aydınlar²⁹, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı sınırlarında ve Kafkasya’da sosyalist, liberal ve milliyetçi fikirlerin etkisinde; bazen bu üç akımı birleştiren, bazen ikisine bazen de tek akıma dayalı çeşitli parti ve örgütler kurmaya başladılar. (Kafkasya’da kurulan milliyetçi ve sosyalist Taşnak örgütü bu tip örgütlere örnek gösterilebilir.)

Ermeni cemaati, 14. ve 15. yüzyıllarda Cenevizlilerle yürüttükleri ticaret sayesinde zenginleşmeye başlamıştı. Ermeni tüccarlar kendilerine Uzakdoğu’dan Avrupa’ya ve Afrika’ya kadar uzanan bir ticaret alanı yaratmışlardı. 16. ve 17. yüzyıllara gelindiğinde ise ticaret hacimleri iyice arttı. Hatta, “17. yüzyılda Ermeni sermayesi büyük devletlerin ekonomileriyle rekabet edecek kadar güçlüydü.”³⁰ Gittikçe zenginleşen Ermeni tüccarlar³¹, 1838 Balta Limanı Antlaşması’ndan sonra finansman güçlerini daha da arttırdılar. Çünkü, bu tarihten itibaren Osmanlı ülkesinde daha çok ticari serbestlik kazanan Avrupa devletleri, imparatorlukla olan ekonomik faaliyetlerini yürütmek için ülkede bulunan Rum ve Ermeni gibi gayrimüslimlerle işbirliğine gittiler. Dolayısıyla, işbirliği ile birlikte Ermeni tüccarlar, Avrupa ile deniz aşırı ticaretlerini arttırmaya başladılar. Bu sayede burjuvalaştılar. Avrupa’daki yeniliklerden haberdar oldular ve liberal aydınlarla birlikte kendi cemaatlerinde bir takım reformlar yapmaya başladılar.

“Esas itibariyle Tanzimat döneminin yeniliklerinden biri olan Ermeni gazeteciliği, reform hareketinde önemli bir rol oynadı.”³² 1830’lu yıllardan itibaren birçok Ermenice gazete çıktı, birçok önemli Batılı yazarın eserleri Ermeniceye çevrildi. Kültür alanındaki faaliyetlerin bu kadar hızlı olmasında Ermeni cemaatinin 16. yüzyıldan itibaren matbaayı kullanmasının da rolü vardı. 19. yüzyılda çok sayıda Ermeni okulu açıldı. Bu okullarda okutulan tarih ve coğrafya dersleriyle yine bu

²⁹ Anaide Ter Minassian, **Ermeni Devrimci Hareketi’nde Milliyetçilik ve Sosyalizm (1887-1912)**, (çev. Mete Tunçay), İletişim yay., İstanbul, 1992, s.10. Minassian’ın eserinin en önemli yönü, özellikle Kafkasya’da faaliyet gösteren Ermeni siyasi oluşumları ve örgütleri hakkında geniş bilgi vermesidir.

³⁰ Boğos Levon Zekıyan, **Ermeniler ve Modernite**, (çev. Altuğ Yılmaz), Aras yay., İstanbul, 2002, s.58.

³¹ Osmanlı, 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bu zengin tüccarlara *amira* ünvanını vermişti. Bkz. Artinian, a.g.e., s.34. Zengin Ermenilerin çoğunluğunu oluşturan tüccarların yanı sıra, sarraflıkla ve bankerlikle uğraşan birçok Ermeni de vardı. Aynı zamanda yönetimle de arası iyi olan bu nüfuzlu Ermeniler Patrikhane’yi de etkileme gücüne sahiptiler.

³² Artinian, a.g.e., s.81.

derslerde kullanılan haritaların Ermenilerde ulus bilincinin oluşmasında önemli etkileri oldu.³³ Ermeni okullarından başka misyonerlerin açtıkları okullar da vardı. Misyonerler bu okullarda dini faaliyetlerde bulunmalarının yanı sıra siyasi anlamda da Ermenileri etkiliyorlardı. Kısacası, Ermeni cemaati içinde hem iç hem de dış nedenlerin etkisiyle kültürel, dinsel ve siyasi olarak bir değişim ve gelişim yaşıyordu. İşte, Ermeni Milli Meclisi'nin kurulması ve Ermeni Anayasası'nın oluşturulması, milletin yönetiminde söz sahibi olmak isteyen burjuvazinin ve daha demokratik bir ortamda yaşamak isteyen liberal aydınların çabalarıyla şekillendi.³⁴

Ermeni burjuva sınıfı ve aydınlar, İstanbul'daki patrikhaneyi Ermeni cemaatinin gelişmesinin önündeki engel olarak görüyorlardı.³⁵ Burjuvalar özellikle İstanbul Ermeniliğinin mali bakımdan yükünü çekmelerine rağmen cemaatin idaresinde söz sahibi değillerdi.³⁶ Liberal aydınlar da patrikhanenin modern gelişmelere ayak uydurmadığını düşünüyor ve özellikle de taşra Ermenilerinin önemli sorunları olduğunu; fakat patrikhanenin bu konularda duyarsız kaldığını belirtiyorlardı.

Taşradaki Ermenilerin durumu İstanbul'dakilere oranla kötüydü. Özellikle Doğu Anadolu'daki - Müslümanlar da dâhil - yerleşik olan Ermenilerin 19. yüzyıl boyunca en önemli sorunlarından biri de Kürt aşiretleriydi. Bu aşiretler Osmanlı Devleti tarafından 1830-1840'lı yıllardan itibaren toprağa yerleştirilmeye çalışıldı. Toprağa yerleşmeye başlayan Kürtler, diğer yerleşiklerin olduğu gibi Ermenilerin de köylerine baskınlar yapıyordu.³⁷ Osmanlı Devleti'nin bu aşiret saldırılarına karşı bölge halkının güvenliğini yeterince temin edememesi, taşra Ermenilerinin tepkisini hem Patrikliğin etkisinde olan İstanbul Ermeniliğine hem de Osmanlı Devleti'ne yöneltmelerine neden oluyordu.³⁸ Mıgırdıç Hrimyan, bu tepkilerin temsilcisi durumuna

³³ Selçuk Akşin Somel, "Osmanlı Ermenilerinde Kültür Modernleşmesi, Cemaat Okulları ve Abdülhamid Rejimi", **Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar**, Sayı:5, Bahar 2007, s.92.

³⁴ Arus Yumul ve Rifat N.Bali, "Ermeni ve Yahudi Cemaatlerinde Siyasal Düşünceler", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce**, Cilt:1, **Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi**, İletişim yay., 2004, s.364.

³⁵ 1870'lere kadar Patriklik, sahip olduğu yetkileri kaybetmemek için Bab-ı Ali ile iyi ilişkiler kurmuştur ve Osmanlı hükümetleri ile olan ilişkilerin bozulmamasının kendi yararına olduğunu düşünmektedir. Fakat bu dönemden itibaren, patrikliğin Osmanlı hükümetleri ile olan ilişkilerinde bir takım değişimler olacaktır.

³⁶ Somel, a.g.m., s.74.

³⁷ Stefanos Yerasimos, Ermeni sorununun başlangıcını 1830-1840'lara kadar götürür. Ona göre, toprağa yerleşen Kürtlerin bu baskıları sözü edilen tarihlerde ilk Ermeni direniş ve örgütlenmelerine yol açtı. Bkz. Stefanos Yerasimos, "Birinci Dünya Savaşı ve Ermeni Sorunu", **Toplumsal Tarih**, Sayı:105, Eylül 2002, s.11.

³⁸ Somel, a.g.m., s.76.

geldi ve 1869'da İstanbul Patrikliği'ne seçildi. Bu tarihten sonra siyasi anlamda Ermeni milliyetçiliği daha da güçlendi.

1.1.2. Ermeni Milliyetçiliğinin Yükselişi

Hrimyan patrik olduğunda yaptığı ilk işlerden biri de Doğu Anadolu'daki Ermenilerin durumuna eğilmek oldu. Hrimyan bu bölgedeki Ermenilerin zor koşullar altında bulunduğunu, hükümetin Ermenileri aşiretlerden koruyamadığını ve bunun da Ermenilerin sosyal ve ekonomik durumlarını iyice kötüleştirdiğini düşünüyordu. Bu durumu Osmanlı hükümetine daha iyi anlatabilmek için bölgedeki Ermenilerin şikâyetleri ile ilgili bir reform paketini 1872'de Bab-ı Ali'ye gönderdi. Hükümet de yarısı Hıristiyan yarısı Müslüman üyelerden oluşan bir komisyon kurarak şikâyetleri inceletirmeye başladı.³⁹ Bölge Ermenilerinin şartlarında en azından aşiret baskısının azaltılması veya ortadan kaldırılması gibi olumlu bir gelişme görülmemesi, incelemenin bir sonuca ulaşmadığını gösterir ki, bu da özellikle Ermeni aydınların hükümete olan tepkilerini daha da arttırmasını beraberinde getirdi.

Hrimyan'ın 1873'de istifasından sonra yeni patrik Nerses Varjabedyan oldu. Yeni patrikten itibaren bu tepkiler daha da güçlendi. Varjabedyan, cemaatinin şikâyetlerinin duyurulması konusunda Hrimyan'dan daha atak davranıyordu. Bir yandan muhtıralar hazırlayıp Avrupalı devletlere gönderirken diğer yandan da İstanbul'daki Avrupalı büyükelçileri ziyaret ediyordu. Patriğin İngiliz Büyükelçisi ile 1876'daki görüşmesinden sonra elçinin bakanlığına gönderdiği mektuba bakıldığında, Patrik diğer isyan eden Hıristiyan halklar gibi Avrupa'nın dikkatini çekmek ve bir takım imtiyazlar kazanmak için isyan edebileceklerini söylüyordu.⁴⁰ Patriğin sözünü ettiği "isyan eden Hıristiyan halklar" Balkan halklarıydı. Daha önce de bahsedildiği gibi Balkanlar Avrupa'ya yakın olduğu için Avrupa'daki milliyetçilik akımından daha çabuk etkilenmişti. Bölgede yer alan milletler kendi ulus devletlerini kurmak için isyan etmek gerektiğini de biliyorlardı. Nüfus yoğunlu bakımından önemli bir orana sahip olmaları isyanların şiddetini daha da arttırıyordu. Osmanlı Devleti de siyasi, ekonomik ve askeri açıdan kötü günler yaşadığı için Balkanlar'da çıkan isyanları bastırmakta zorlanıyordu. Bu sebeplerden dolayı bölgedeki milletler kısa sürede önce özerk sonra

³⁹ Kamuran Gürün, **Ermeni Dosyası**, Remzi yay., İstanbul, 2005, s.121.

⁴⁰ Esat Uras, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, Belge yay., İstanbul, 1987, s.186.

da bağımsız birer devlet oldular. Doğal olarak Ermeniler de kendi ulus devletlerini kurmak hakkına sahip olduklarını düşünüyorlardı. Bu amaçla isyan da edeceklerdi.

Eçmiyazın⁴¹ de Rusya ile ilişki içindeydi. Rusya'ya Anadolu Ermenilerinin şikâyetlerini iletliyordu. Avrupa'ya coğrafi olarak uzak olan Doğu Anadolu, Rusya'ya yakındı. Rusya da o dönemin güçlü devletiydi ve Osmanlı Devleti'ne düşmandı. Bu sebepler Ermeni patrik ve aydınlarının gözünü Rusya'ya çevirmelerine neden oldu. Rusya, Kafkasya ve Doğu Anadolu Ermenilerine önceden de ilgi duyuyordu. 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşı sırasında Rusya, Doğu Anadolu'nun bazı yerlerini işgal edince, buralarda yaşayan Ermenileri Kafkasya'ya göç ettirmişti.⁴² Rusya'nın amacı, Kafkaslar'da İran ve Osmanlı Devleti'ne karşı bir "Ermeni Vilayeti" oluşturarak, kendi kontrolünde olan bir bölgeye sahip olmaktı. Nitekim 1828'de bunu da başardılar. Rus-Ermeni ilişkileri bu süreçten sonra daha da arttı ve 1877-1878'lere gelindiğinde iki millet arasında siyasi ve askeri olsun her anlamda bir birliktelik sağlandı. Tarihte 93 Harbi olarak bilinen 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın başlamasıyla da bu birliktelik her alanda kendini gösterecekti. Bu konuya aşağıda değinilecektir.

Anlatılan süreç Ermeni milliyetçiliğinin siyasi anlamda yükselişi demektir. Bu milliyetçiliğin temel amacı önce özerklik kazanmak sonra da bağımsız olmaktı. İlk hedefe ulaşmak için Osmanlı Devleti ile de anlaşılabilirdi. Zaten Patrik Hrimyan'ın 1872'de Bab-ı Ali'ye verdiği reform paketi bu yolda atılmış önemli bir adımdı; fakat hükümetten istedikleri cevabı alamadılar. Hükümet ülkede sadece Ermenilerin değil Müslüman olanların da sorunları olduğunu düşünüyordu. Ayrıca ekonomik olarak devlet iyi durumda değildi. Devletin iktisaden kötü durumda olmasının yanında o bölgedeki sorunların çözülememesinin en önemli sebeplerinden biri de Doğu Anadolu'daki Kürt aşiret yapılanmasıdır. Bu aşiretlerin rolüne daha önce kısmen değinilmişti. İleride Hamidiye Alayları'ndan bahsederken bu konuya farklı açılardan tekrar değinilecektir.

⁴¹ Eçmiyazın, Ermeni Gregoryen Kilisesi'nin yani, Ermeni Kilisesi'nin bulunduğu Erivan yakınlarındaki yerdir. Ermeni inancına göre Hz. İsa, Kirkor (Gregorie)'a burada görünmüş ve ona burada bir kilise kurmasını söylemiştir. Ermeni Kilisesi'nin ruhani liderinin bulunduğu bu kiliseye aynı zamanda Eçmiyazın Katoğikosluğu da denmektedir. Diğer Katoğikosluk ise Lübnan'da Altinyas Gregoryen Katoğikosluğu'dur. Ayrıca iki de Ermeni Patrikhanesi bulunmaktadır. Birisi İstanbul Kumkapı Gregoryen Patrikhanesi, diğeri ise Kudüs Gregoryen Ermeni Patrikhanesi'dir.

⁴² Rusya sadece Doğu Anadolu'dan değil, İran bölgesinden de Ermenileri Kafkasya'ya göç ettirip onlara yurt imkânı sağlıyordu. Bkz. Kemal Beydilli, "1828-1829 Osmanlı Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler", **Türk Tarih Belgeleri Dergisi**, Cilt:XIII, Sayı:17, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1988. (Ayrıbasım), ss.368-382.

Devletin Doğu Anadolu'daki Ermenilerin ekonomik ve sosyal koşullarının iyileştirilmesi konusunda ilgisiz kaldığını düşünen Ermeni aydın ve din adamları büyük devletlerin yardımlarına başvurular. Bu nedenle özellikle Avrupa ve Rusya'da kulis faaliyetleri yapmaya başladılar. Bu çalışmaların onları önce özerkliğe sonra da bağımsızlığa götüreceğini umuyorlardı.

Ermenilerin faaliyetleri devam ederken 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı patlak verdi. Savaş, Rusya'nın 1856 Kırım Savaşı sonunda kendisi açısından şartları ağır bir antlaşma olan Paris Antlaşması'nı zorla imzalaması nedeniyle çıktı. Rusya, bu kötü durumu lehine çevirmek için tekrar Osmanlı Devleti ile savaşacaktı. Savaşta Doğu Anadolu'ya kadar inen Rus birliklerine karşı Osmanlı kuvvetleri başarılı olamadı ve barış istemek zorunda kaldı.

Rusya'nın savaşta başarılı olması Ermeniler açısından sevindirici bir durumdu. Savaşın başlamasından sonra Padişah gayrimüslim tebaayı askerlik için orduya çağırdı. Bu çağrı yanıt buldu ve Ermeni Milli Meclisi Patrik'in teklifi üzerine 7 Aralık 1877'de Ermeni halkının askere yazılarak savaşa katılması yolunda karar aldı.⁴³ Hatta savaşın başlarında Patrik Nerses'in, kendisinin bir Osmanlı yurtseveri olduğunu II.Abdülhamid'e söylediği bile yazılmaktadır.⁴⁴ Bu davranışlarla Ermeni ileri gelenleri halen Osmanlı Devleti ile anlaşarak reformların yapılabileceğini düşünüyorlardı. Ancak savaşın Osmanlı Devleti aleyhine sonuçlanacağını anlaşılmaması üzerine Milli Meclis 18 Aralık'taki toplantısında daha önce aldığı "Ermenilerin Osmanlı ordusunda savaşmaları" kararını iptal etti.⁴⁵ Bu süreç bir dönüm noktasıydı. Çünkü bundan sonra Ermeniler Rusya'ya daha çok yaklaşılmaya başladılar.

Ermenilerin gözlerini Rusya'ya çevirmesinde Ermeni subaylar önemliydi.⁴⁶ Bu subaylar savaşta Rusya tarafından ön saflarda görevlendirilmişti. Rusya bunu yaparak Doğu Anadolu'da Ermeniler'in de yardımını alarak daha kolay ilerlemek istiyordu.

Savaşın son günlerinde Ermeni Patriği Nerses başkanlığında toplanan Ermeni Meclisi Rus Çar'ına verilmek üzere Eçmiyazın Katogikosluğu'na bir muhtıra verdi. Muhtırada, Doğu Anadolu'da Fırat nehrine kadar olan bölgelerin Türkler'e verilmeyip Rusya'ya ilhak edilmesini, bu olmadığı takdirde Bulgaristan'a ve Bulgar milletine

⁴³ Gürün, a.g.e., s.124.

⁴⁴ Erdal İter, **Ermeni Kilisesi ve Terör**, KÖKSAV yay., Ankara, 1999, s.38.

⁴⁵ Gürün, a.g.e., s.124.

⁴⁶ Taner Akçam, **İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu:İttihat Terakki'den Kurtuluş Savaşı'na**, İmge yay., İstanbul, 2002, s.82.

verilecek imtiyazların Ermeni milletine de verilmesini, işgal edilen toprakların boşaltılması halinde ise maddi bir teminat alınmasını ve bu ıslahatın tatbik ve tamamlanmasına kadar Rus işgalinin devam etmesi isteniyordu.⁴⁷ Bunun yanı sıra Milli Meclis ateşkes görüşmelerinin yapıldığı Edirne'ye bir heyet yollanmasına ve Rus İmparatoru II.Aleksandr ile Gorçakof'a birer dilekçe sunulmasına karar verdi.⁴⁸

Bütün uğraşlara rağmen Ermeni ileri gelenleri ateşkes anlaşmasına Ermeni adını koyduramadılar. Bunun üzerine, "*patrik, her sorumluluğu alarak Ayastefanos'ta Rus ordusuna gitti. Granduc Nikolas'tan Ermeniler için de bir madde konulmasını rica etti. Granduc kendisine artık çok geç olduğunu ve zaten anlaşmanın yarın imza edileceğini söyledi. Patrik'in ricalarına, Kont İgnatiyeff ile Baron Nelidoff'un da destekleyici sözleri eklendi. Granduc İgnatiyeff'e, Ermeniler için de bir madde yazulmasını söyledi. İgnatiyeff'in maddesi, Ayastefanos Antlaşması'nın on altıncı maddesi oldu.*"⁴⁹

3 Mart 1878'de imzalanan Ayastefanos Antlaşması'nın on altıncı maddesi şöyledir: "*Ermenistan'da (Doğu Anadolu'da) Rus işgalinde bulunan ve Türkiye'ye verilecek olan toprakların Rus askerlerince boşaltılması, oralarda, iki devletin (Türkiye ile Rusya'nın) iyi ilişkilerine zararlı karışıklıklara yol açabileceğinden Babiali, Ermenilerin yaşadığı vilayetlerde yerel durumun gerektirdiği iyileştirmeleri ve reformları zaman yitirmeden gerçekleştirmeyi ve Kürtler ile Çerkeslere karşı Ermenilerin güvenliğini sağlamayı üzerine alır.*"⁵⁰

Bu antlaşma ile Ermeniler ilk defa adlarını uluslararası alanda duyurdular. Doğal olarak Ermeni sorunu da uluslararası diplomasiinin önemli bir konusu haline geldi. Ermeniler bir ölçüde de olsa amaçlarına ulaşmışlardı. Çünkü yıllardır şikâyetçi oldukları asayişsizlik ve Kürt aşiretlerinin baskıları söz konusu antlaşmada yer almıştı. Burada Kürtlerin yanı sıra Çerkeslerden de bahsedilmesi önemlidir ve bu daha çok 1856'dan sonra Kırım ve Kafkaslardan gelen Müslüman göçmenlerle ilgilidir.

1856 Kırım Savaşı ve 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı'ndan sonra gerek Kırım'dan gerekse de Kafkasya'dan oldukça fazla sayıda Müslüman göçmenin

⁴⁷ Erdal İlter, **Ermeni Meselesinin Perspektifi ve Zeytin İsyanları (1780-1880)**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yay., Ankara, 1988, s.51; Uras, a.g.e., s.199; Akçam, İnsan Hakları..., s.82.

⁴⁸ Dilekçenin tam metni için bkz. Uras, a.g.e., s.200.

⁴⁹ Tomayan, **Doğu Sorunu Tarihi**, cilt 2, Londra, 1905'in Ermenicesinden aktaran Uras, a.g.e., s.207.

⁵⁰ Bilal Şimşir, **İngiliz Belgelerinde Osmanlı Ermenileri (1856-1880)**, (çev. Şinasi Orel), Bilgi yay., Ankara, 1986, s.22.

Anadolu'ya geldiği bilinmektedir.⁵¹ Ne kadar Müslüman'ın göç ettiği tam olarak bilinmemekle birlikte tahmini rakamlar verilmektedir.⁵² Sayılar 1856-1878 arasında ortalama 1 milyon civarında Müslüman göçmenin Anadolu'ya geldiğini göstermektedir. Özellikle Kafkasya'dan gelenlerin ilk yerleşim yeri Doğu Anadolu oldu. Osmanlı Devleti açısından bu göçmenlerin iskân edilmeleri de büyük sorundu. Hükümet yeni gelenlerin sorun teşkil etmeden yerleşebilmeleri için birçok düzenleme yaptıysa da bölgenin gelen göçmenlerden kaynaklanan asayişsizliğini önleyemedi. Topraksız olan ve yiyecek ve barınma telaşına düşen muhacirler-özellikle de Çerkesler-yerleşik halkın üzerinde büyük baskı unsuru oldular.⁵³ Bu da zaten önceden bölgede var olan Kürt aşiretlerinin neden olduğu baskılara bir de Çerkeslerin baskısını ekledi. Doğal olarak hem Müslim hem de gayrimüslim ahali bu durumdan oldukça muzdaripti.

Bölgedeki yerleşik her toplumsal grup gibi Ermenilerin de Çerkeslerin ve Kürtlerin baskılarına maruz kaldıkları bir gerçektir. Ermeniler Çerkeslerden ve Kürtlerden kaynaklanan şikâyetlerini içeren reform önerilerini hem Osmanlı Devleti'ne hem de Avrupa ve Rusya'ya iletiyorlardı; fakat bu tür muhtıra ve reform paketlerinin içeriğinin genelde siyasi bir anlamı vardı. O da şuydu: Osmanlı hükümeti Ermenilerin yoğun olarak yaşadıkları bölgelerde Ermenilerin diğer gruplara karşı emniyetini sağlayamadığı için bu bölgeleri Ermeniler kendileri yönetmelidir. Bu özerklik demekti ki zaten Ermenilerin öncelikli hedefi de buydu. Özerkliğin

⁵¹ Kafkaslardan Anadolu'ya olan göçlerin savaşlar dışında diğer önemli sebeplerinden birisi de, Rusya'nın bölgede kendi denetiminde olan ve genellikle Hıristiyan unsurlardan oluşan bir toplumsal yapı istemesi ve bölgedeki Müslümanları göçe zorlamasıdır. Bkz. Nedim İpek, "Kafkaslar'daki Nüfus Hareketleri", **Türkiyat Mecmuası**, Cilt:20, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1997, (Ayrıbasım), ss.279-289.

⁵² Justin McCarthy, bu süreçte Kafkasya'dan yola çıkan 1.2 milyon göçmenden 800 bininin Anadolu'ya sağ olarak geldiğini yazar. Bkz. Justin McCarthy, **Ölüm ve Sürgün**, (çev. Bilge Umar), İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1998, ss.37-38; Kemal Karpat, 1859-1879 arasında çoğu Çerkes olmak üzere yaklaşık 1.5 milyon insanın Osmanlı topraklarına yerleştiği belirtir. Bkz. Kemal H.Karpat, **Osmanlı Nüfusu (1830-1914)**, Tarih Vakfı Yurt yay., İstanbul, 2003, s.112; Saydam'ın verdiği rakam ise 1-1.2 milyon arasındadır. Bkz. Abdullah Saydam, **Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)**, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1997, s.91; Eserine çeşitli yabancı ve Türk kaynaklardan derlenen sayılara yer veren Arsen Avagyan da 1857-1866 arasında Osmanlı topraklarına yerleşen Kafkasyalı sayısının 1-1.5 milyon olduğunu belirtir. Bkz. Arsen Avagyan, **Osmanlı İmparatorluğu ve Kemalist Türkiye'nin Devlet-İktidar Sisteminde Çerkesler**, (çev. Ludmilla Denisenko), Belge yay., İstanbul, 2004, ss.55-60.

⁵³ Çerkes muhacirlerin sebep olduğu karışıklıklar ve bunun yerli halk üzerindeki etkilerinin Orta Karadeniz'deki örneği için bkz. Oktay Özel, "Muhacirler, Yerliler ve Gayrimüslimler: Osmanlı'nın Son Devrinde Orta Karadeniz'de Toplumsal Uyumun Sınırları Üzerine Bazı Gözlemler", **Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar**, Sayı:5, Bahar 2007, ss.93-112.

sağlanması için uğraşılsalar da en azından Ayastefanos Antlaşması'nda başaramadılar. Sonraki hedefleri Berlin Antlaşmasıydı.

Ayastefanos'ta Ermenilerle ilgili bir maddenin yer alması İngiltere açısından iyi olmamıştı. Çünkü İngiltere'ye göre Rusya, 16.madde ile Ermeniler üzerinde etkili olabilir ve bu yolla kendisinin doğudaki politikaları için bir tehdit oluşturabilirdi. Bu konunun önemini belirten bir şekilde İngiltere'nin İstanbul'daki Büyükelçisi Layard, Londra'ya Batum, Kars ve Ardahan'ın Rusya'nın eline geçtiğini, böylece İngiltere'nin yüzyıllarca Karadeniz'den Kuzey İran'a gitmekte olan ticaret yolunun tehlikeli bir rakibin eline geçmiş olduğunu, aynı zamanda Rusya'nın Dicle ve Fırat deltasına sarkmak çabası içinde olduğunu bildiriyordu.⁵⁴

Bu tür tehlikeler karşısında İngiltere hemen yeni politikalara girişti. Avusturya ve Macaristan İmparatorluğu ile anlaşarak Ayastefanos Antlaşması'nın yeniden görüşülmesini sağladı. Berlin Konferansı'ndan önce 30 Mayıs 1878'de Rusya ile Londra'da bir araya geldi ve bir memorandum imzalandı. Birleşebilecekleri noktaları kararlaştırdılar ki Ermeni sorunu bunlar arasındaydı.⁵⁵

İngiltere daha sonra 4 Haziran 1878'de de Osmanlı Devleti ile bir anlaşma yaptı. Anlaşmaya göre İngiltere, Osmanlı Devleti'ni Rus tehlikesine karşı korumayı vaat ediyordu; fakat karşılığında Kıbrıs'ı istiyor ve en önemlisi de Anadolu'daki Hıristiyanlar hakkında reform yapılmasının şart olduğunu Osmanlı Devleti'ne iletliyordu. Artık İngiltere de Ermeni sorununun bir parçası olmuştu. Sonunda Berlin Antlaşması ile İngiltere, Ermeni sorununu kendi inisiyatifi altına alacaktır.

Berlin Konferansı 13 Haziran - 13 Temmuz 1878 tarihleri arasında toplandı. Konferansın toplanmasından önce Ermeni ileri gelenleri İstanbul, Avrupa ve Rusya'da kulis faaliyetlerinde bulunuyorlardı. Patrik Nerses İstanbul'da Layard'ı ziyaret edip muhtar yani özerk bir Ermenistan⁵⁶ için yardım rica ediyordu. Avrupa'da ise konferansa katılacak ülkeler nezdinde eski Patrik Hrimyan ve Başpiskopos Narbey tarafından faaliyetler yürütülüyordu. Narbey daha sonra Rusya'ya gidecek ve Çar II.Nikola tarafından kabul edilecekti.⁵⁷

⁵⁴ Yuluğ Tekin Kurat, **Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği 1877-1880**, Ankara, 1968, s.68-69'dan aktaran İlter, Ermeni Meselesinin..., s.54.

⁵⁵ Uras, a.g.e., s.217.

⁵⁶ Nerses Sivas, Van, Diyarbakır ve Kilikya gibi bölgeleri de içine alan bir Ermenistan'ı kastetmektedir.

⁵⁷ Gürün, a.g.e., ss.154-156.

Konferansa Narbey ve Hrimyan tarafından bir teşkilat projesi sunuldu.⁵⁸ Bu proje ile Ermeni heyeti Avrupa devletlerinin ilgisini Doğu Anadolu'ya çekmek istiyordu. Nitekim bunda da başarılı oldular ve böylece Ermenilerle ilgili bir madde Berlin Antlaşması'nda 61. madde olarak yer aldı. Madde şöyledir: “*Bâb-ı Âli, Ermenilerin oturduğu vilayetlerde mahalli ihtiyaçlar dahilinde, geciktirmeksizin lüzumlu iyileştirme ve reformları hayata geçireceğini ve Çerkezler ve Kürtlere karşı Ermenilerin emniyetini sağlayacağını tekeffül ve garanti eder. Bâb-ı Âli, belli zaman aralıkları ile bu istikamette atılmış olan adımların denetlenmesine müsaade eder.*”⁵⁹

Görüldüğü gibi aslında söz konusu madde Ayastefanos Antlaşması'ndaki 16. maddeden çok farklı değildi. Değişen iki şey vardı. Birincisi, yapılacak olan reformların sıkı denetleyicisi bir önceki antlaşmada Rusya idi; fakat şimdi İngiltere olacaktır. İkincisi de, reformları yapmak konusunda Bab-ı Ali'ye bir esneklik sağlanmasıdır ki işte bu nedenle Ermeniler yeterince sevinemediler. Çünkü Berlin Antlaşması ile hem Rusya işgal ettiği topraklardan çekilecek hem de özerklik gerçekleşmeyecekti.⁶⁰ Kısacası, genel kanı Berlin Antlaşması'nın Ayastefanos'a oranla Ermeniler açısından bir ilerleme değil gerilemeye işaret ettiği'dir.⁶¹

1.1.3. Doğu Anadolu'da Islahat Çalışmaları, Hamidiye Alayları ve Ermeni İsyamları

Berlin Antlaşması'ndan sonra *Anadolu Islahatı* adı altında İngiltere'nin öncü olduğu bir takım reformlar dizisi Osmanlı Devleti'ne kabul ettirilmeye çalışılacaktır.⁶² Bunlardan ilki İngiltere Başbakanı tarafından 8 Ağustos 1878'de İstanbul'da bulunan Büyükelçisine hükümete iletilmek üzere gönderdiği bir reform programıydı. Bu

⁵⁸ Yedi bölümden oluşan projenin en önemli yönü, Ermenistan olarak tanımlanan ve Doğu Anadolu'yu da içine alan bölgeye Ermeni bir valinin atanmasını içermesidir. Bölümler daha çok yerel yönetimle ilgilidir. Projenin tam metni ve Doğu Anadolu'nun Ermeni heyeti tarafından hazırlanıp bu projede ekte sunulan nüfus istatistiği için bkz. Uras, a.g.e., s.227-235.

⁵⁹ Ramazan Yıldız, “Vilayat-ı Sitte'de Ermenilerle İlgili Reformlar”, *Ermeni Araştırmaları*, Sayı:25, 2007, ss.65-66.

⁶⁰ Akçam, İnsan Hakları..., s.84.

⁶¹ Nikolay Hovhannisyan, *Ermeni Soykırımı*, (çev. Atilla Tuygan), Pencere yay., İstanbul, 2005, ss.56-58.

⁶² Anadolu Islahatı meselesinin ortaya çıkışı ve bu meseleye Avrupa'nın ve Osmanlı'nın bakışı için bkz. Cevdet Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Sorununun Ortaya Çıkışı (1878-1897)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yay., İstanbul, 1984; Ali Karaca, “Tehcire Giden Yolda Ermeni Meselesi'ne Bir Çözüm Projesi ve Reform Müfettişliği (1878-1915)”, *Ermeni Meselesi Üzerine Araştırmalar*, (yay.haz. Erhan Afyoncu), Tarih ve Tabiat Vakfı yay., İstanbul, 2001, ss.11-102; Yıldız, a.g.m., ss.57-82.

programın içeriği 3 ana noktada toplanabilir: “1-Babiali’nin Anadolu’daki vilayetlerinde kurulacak jandarma kuvvetleri, Avrupalı subayların komutası altında olacaktı. 2-Anadolu’nun büyük şehirlerinde merkezi mahkemeler kurulacak ve bunlara ait kademedeki diğer mahkemeleri denetleme yetkisi verilecekti. Arıca merkezi bir hakim tayin edilerek verilecek her hüküm hakkında kendilerinin fikri alınacaktı. 3-Her vilayete o bölgenin vergisinden sorumlu bir tahsildar tayin edilecek ve bu görevli, 10 yıl içinde tamamen kaldırılması öngörülen âşar vergisinin feshi işlemine başlayacaktı. Bu memurlar da tercihen Avrupalı olacaktı.”⁶³

Program, İngiltere’nin tek başına ya da diğer Avrupa devletleriyle birlikte daha sonra tekrar tekrar verecekleri ıslahat projelerinin öncüsü gibiydi. Daha sonra verilecek olanlar bunun genişletilmiş şekilleri olacaktı.

Hükümet Layard’ın sunduğu tasarıya, bazı maddeleri değiştirerek uygulayabileceği cevabını verdi. 24 Ekim 1878’de verilen bu cevapla Osmanlı hükümeti reformları yapmak konusunda taahhüt altına giriyordu. Ancak hükümet mali imkânsızlıkları gerekçe göstererek reformları uygulamaktan kaçınıyordu. Dolayısıyla bu durum Avrupalı Büyükelçilerin özellikle de İngiltere Büyükelçisinin sürekli yeni notalar vermesini beraberinde getiriyordu. Bunlara cevap olarak Osmanlı hükümeti de karşı notalar veriyordu.

Karşılıklı notalarda İngiltere, Osmanlı hükümetine sürekli yeni projeler veriyordu. Projelerde üzerinde durulan önemli bir konu da Doğu Anadolu’ya bir Genel Vali atanması olayı idi. Valinin Osmanlı mı yoksa Avrupalı mı olacağı da önemliydi. Ermenilerin Ermeni bir vali isteğine karşın, Avrupalıların ve İngiltere’nin istediği Avrupalı bir valiydi. Bu konunun görüşüldüğü süreçte II.Abdülhamid bunun tehlikeli olacağını, eğer Doğu Anadolu’ya Avrupalı veya Ermeni bir vali atanırsa buranın elden gideceğini biliyordu ve özellikle ıslahat sürecini sürekli yavaşlatmaya çalışıyordu. Atanacak valinin özelliklerinin tartışıldığı dönemde II.Abdülhamid, mali imkânsızlıkları öne sürmenin yanında, bazen uygulanacak reformların hükümlerlik haklarına zarar getireceğini bazen de uygun bir valinin bulunamadığını söyleyerek reformların yapılmasını engellemeye çalışıyordu.

II.Abdülhamid sadece bunları yapmıyordu. Yaptığı bir şey daha vardı ki o da Hamidiye Alayları’nı kurmasıdır. Alayların neden kurulduğu ve işlevleri sık sık

⁶³ Küçük, a.g.e., ss.18-19.

tartışma konusu olmuştur. Alayların üç amaçla kurulduğu söylenebilir: Birincisi, Kürt aşiretleri üzerinde askeri disiplin sağlamak, ikincisi, Rus saldırılarına karşı Doğu'da kuvvet bulundurmak ve son olarak da silahlı Ermeni güçlerine karşı silahlı Müslüman güç yaratarak Ermenilerin Doğu Anadolu'yu da içine alan bir Ermenistan kurmalarını engellemek. Ayrıca, Kürt ulusal mücadelesine darbe vurmak ve bağımsız Kürdistan'ın kurulmasını önlemek amacıyla kurulduğunu söyleyen marjinal yorumlar da vardır.⁶⁴

Hamidiye Alayları, II.Abdülhamid'in merkezîyetçi politikasının ürünü olarak 1890 yılından itibaren kurulmaya başlandı.⁶⁵ Ermeni sorunu, alayların kurulmasındaki en önemli etkidir denebilir. Hamidiye Alayları vasıtasıyla “*birçok dış tahriklere kapılan ve kıyama kalkışacakları açık olan unsurları yola getirmek*”⁶⁶ amaçlanmıştır. Yani II.Abdülhamid bu alayları kullanarak henüz kıvılcımlanma düzeyinde olan Ermeni isyanlarını fazla büyümeden engellemek istiyordu. Doğu Anadolu'nun birçok ilinde kurulan alayların sayısı 100'ü geçiyordu ve alayların mevcudu da 75 bin kişi civarındaydı.⁶⁷

Doğu'da daha önce söylendiği gibi 1830-1840'lardan beri Kürt aşiretleri oldukça güçlüydüler ve “...akıllarına eseni yapabilmekte idiler”.⁶⁸ Kürtler köyleri özellikle de Ermeni köylerini yağmalıyorlardı. Çünkü Ermeni köyleri daha zengindi. Dolayısıyla aşiretlerden en çok baskıyı Ermeni köyleri görüyordu.⁶⁹ Özellikle Van ve Erzurum'da Ermeni köyleri devamlı olarak göçerlerin saldırılarına uğruyordu ve hükümet mahalli idarece bölgede güçlü olmadığı için aşiret reislerine karşı Ermeni köylerini koruyamıyordu.⁷⁰ Rus Elçisi İ.A.Zinoviye, Ermeni isyanlarının bastırıldığı süreçte yurtdışına kaçan Ermenilerin topraklarına ve mal ve mülklerine Kürt derebeylerince el konulduğunu, Kürtlerin boşalan Ermeni topraklarına yerleştirildiğini

⁶⁴ Osman Aytar, **Hamidiye Alaylarından Köy Koruculuğuna**, Medya Güneşi yay., İstanbul, 1992, s.68.

⁶⁵ Bayram Kodaman, **Sultan II.Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yay., Ankara, 1987, s.22.

⁶⁶ Necati Gültepe, “Hamidiye Alayları”, **Hayat Tarih Mecmuası**, Yıl:12, Cilt:1, Sayı:7, Temmuz 1976, s.47.

⁶⁷ Gültepe, a.g.m., s.48.

⁶⁸ McCarthy, Ölüm ve Sürgün, ss.49-50

⁶⁹ McCarthy, Ölüm ve Sürgün, ss.44-56.

⁷⁰ Mayewski, **Ermenilerin Yaptıkları Katliamlar**, (çev. Azmi Süslü), Atatürk Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü yay., Ankara, 1986, s.12; Ermenilerin yaşadıkları dağlık bölgeler silahlı göçer Kürtlerin hakimiyetindeyken, ovalık bölgeler de merkezi hükümetin hakimiyetindeydi. Bazı yerlerde ise iki unsur farklı ölçülerde etki sahibiydi. Bkz. Mary Kilbourne Matossian ve Susie Hoogasian Villa, **Anlatılar ve Fotoğraflarla 1914 Öncesi Ermeni Köy Hayatı**, (çev.Altuğ Yılmaz), Aras yay., İstanbul, 2006, s.28.

söylemektedir.⁷¹ Kısaca, Talat Paşa'nın dediği gibi Ermenilere Anadolu'nun genelinde iyi davranılmasına rağmen, Kürtlere komşu olduğu yerlerde iyi davranılmıyordu.⁷²

Ayrıca, “*Abdülhamid'in Hamidiye Alayları'nın Ermeni devrimcilerine ve teröristlerine karşı giriştiği kanlı bastırma hareketleri büyük bir huzursuzluk yaratmıştı.*”⁷³ II.Abdülhamid, Hamidiye Alayları'nın faaliyetlerini bir türlü kontrol edemiyordu. Öyle ki, Bab-ı Ali'ye 11 Mayıs 1895'te Avrupalı devletlerce verilen reform paketinde alayların kontrol edilmesi yönünde bir madde yer alıyordu.⁷⁴ II.Abdülhamid bunun üzerine gerekli incelemelerin yapılması ve aşiretlerin düzene sokulması için 1895'te Şâkir Paşa'yı “Anadolu Vilâyât-ı Umum Müfettişi” ünvanıyla Doğu Anadolu'ya gönderdi. Fakat olaylar bitmedi ve alaylar sertliklerine devam ettiler. 1896'da Avrupa'nın tepkisi de sert oldu. II.Abdülhamid bir yandan Saadettin Paşa'yı Van'a gönderip Hamidiye Alayları'nın düzene sokulmasını isterken diğer taraftan da 1897'de Şâkir Paşa'ya aşiretlerin sebep olduğu asayişsizliğin düzeltilmesi yolunda telgraf çekti. Şâkir ve daha önceden oraya gönderilmiş olan Zeki Paşaların hazırladıkları rapor Bab-ı Ali'ye gönderildi. Raporun esas, alaylardaki disiplinin sağlanamadığı yönündeydi.⁷⁵

Aşiretlerin yıllardır olan baskılarına ayrıca Hamidiye Alayları'nın baskısının yanında bir de ıslahat çalışmalarının yavaşlaması eklenince Ermeniler isyanlarını daha da büyötmeye karar verdiler. Aslında, Avrupalıların Ermeniler konusundaki ıslahat çalışmaları Ermenilere yarardan çok zarar getirdi. Berlin Antlaşması ile özgüven kazanan Ermeniler, antlaşmadaki şartların Osmanlı Devleti tarafından uygulanmadığını, Avrupalıların da Osmanlı Devleti'ne yeterli baskıyı yapmadığını görünce devrimci faaliyetlere giriştiler, “*savaş için hazırlandı*”lar.⁷⁶ Bu amaçla daha önce 1887'de kurulan Hınçak ve 1890'da kurulan Taşnaksutyun örgütleri⁷⁷ faaliyetlerini arttırdılar. Bu örgütler bazı yerlerde isyanlar çıkarmaya başladı. 1890'lardan 20.yüzyılın başlarına kadar Erzurum, Merzifon, Kayseri, Yozgat,

⁷¹ Aytar, a.g.e., s.103.

⁷² **Talat Paşa'nın Anıları**, (yay.haz. Alpay Kabacalı), İletişim yay., İstanbul, 1994, s.66.

⁷³ Taner Timur, **Türkler ve Ermeniler:1915 ve Sonrası**, İmge yay., İstanbul, 2001, s.34.

⁷⁴ Kodaman, a.g.e., s.50.

⁷⁵ Kodaman, a.g.e., s.51.

⁷⁶ Vahakn N.Dadrian, **Ulusal ve Uluslararası Hukuk Sorunu Olarak Jenosid**, (çev. Yavuz Alogan), Belge yay., İstanbul, 1995, s.37.

⁷⁷ Çalışmanın ana konusunu oluşturmadığı için bu örgütler hakkında burada ayrıntılı bilgiler verilemeyeceğinden daha geniş bilgi için bkz. Uras, a.g.e., ss.421-457.

Gümüşhane, İstanbul, Van, Sasun, Adana gibi birçok yerde içinde Ermenilerin yer aldığı olaylar meydana geldi.⁷⁸

1894'teki Sasun olayı önemlidir. Çünkü buradaki olaylar ıslahat çalışmalarının seyrini de etkileyecektir. En azından 1886'dan sonra sessiz hale gelen reform çalışmaları bu olayla birlikte tekrar gündeme gelecektir. 11 Mayıs 1895'te 40 maddelik reform projesinin⁷⁹ Bab-ı Ali'ye verilmesinde Sasun olayının rolü büyüktür. II.Abdülhamid, başlangıçta bu projeyi hükümlerlik haklarına tecavüz ettiği için reddettiyse de, Avrupalı devletlerin baskılarına dayanamayarak 4 Eylül 1895'te kabul etmek zorunda kaldı. Uygulama için illerde çeşitli komisyonlar kuruldu ve Erzurum ilk uygulama yeri seçildi; ancak, 1897'de Osmanlı-Yunan savaşı çıkınca mali sorunlar nedeniyle reform programının uygulanması aksadı. Daha sonra da Anadolu Vilâyet-i Umum Müfettişi olan Şâkir Paşa'nın vefat etmesi reform çalışmalarının sonu demektir. 18 Nisan 1900'de de reformun uygulanması sona erdi.⁸⁰

Büyük devletlerin ıslahat çabaları gerçekçi miydi yoksa Ermenileri piyon olarak kullanıp kendi amaçları mı gerçekleştirmek istiyorlardı?⁸¹ Avrupalı devletler söz konusu ıslahat çalışmalarını insani müdahale için yaptıklarını söylüyorlardı; fakat *“adı ne kadar ‘insani müdahale’ olarak konsa da, büyük devletler esas olarak, iktisadi ve siyasi çıkarları açısından soruna yaklaşıyorlardı ve 1890’lı yıllarda, Ermeniler adına herhangi bir müdahalede bulunmayacaklarını Osmanlı yöneticilerine hissettirmiş bulunuyorlardı.”*⁸² Ermeniler Avrupa devletlerinin yardımını almaktan başka çarelerinin olmadığını düşünüyorlardı; fakat *“Batılı Hıristiyan güçlere neredeyse mesihvari bir umutla duyulan saf bir güven”*⁸³ ile yaklaşmışlardı ki bu güven onları 20. yüzyılda da hayal kırıklığına uğratacaktı.

⁷⁸ İsyenlar hakkında bkz. Uras, a.g.e., ss.458-531.

⁷⁹ Projede yer alan önemli maddeler için bkz. Küçük, a.g.e., ss.117-119; Karaca, a.g.m., s.25.

⁸⁰ Karaca, a.g.e., s.86.

⁸¹ Orhan Koloğlu, “Avrupalı Büyüklerin Günahı”, **Popüler Tarih**, Sayı:10, Mart 2001, ss.34-39.

⁸² Akçam, İnsan Hakları..., s.90.

⁸³ Zekiyan, a.g.e., s.103.

1.2. TEHCİRE GİDEN SÜREÇ

1.2.1. İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Ermeni Örgütleri Arasındaki İlişkiler ve Ermeni Reformu Çalışmalarının Sonu

Jön Türklerle Ermeni örgütleri arasındaki ilk ilişkiler Paris'te bulunan Ahmed Rıza'nın Hınçak liderleriyle birçok kez bir araya geldiği 1891-1892 yıllarında kurulmaya başlandı.⁸⁴ İki tarafın da kurduğu örgütler yurtdışında faaliyet gösteriyordu. İki taraf da mevcut II.Abdülhamid sistemine muhalif oldukları için faaliyetlerini yurtdışında sürdürmek zorundaydılar. II.Abdülhamid'e olan bu muhalefet, iki kesimin yakınlaşması için yeterli oldu ve 19.yüzyılı sonlarında başlayan ilişkiler tehciere kadar inişli çıkışlı bir yol izleyerek devam etti.

Jön Türkler ilişkilerin başladığı bu yıllarda Hınçak'a, Berlin Antlaşması'nın 61. maddesinin uygulanmaması ve Doğu Anadolu'yu imparatorluktan ayırmak için devrimci hareketlere girişmemeleri koşuluyla reformların yapılması önerisini götürdü.⁸⁵ Bu öneriyi Hınçak örgütü reddetti ve bu tarihlerden itibaren hep Jön Türkler'e muhalif olan parti ve örgütleri destekledi.

Benzer öneriyi Jön Türkler Taşnaksutyun örgütüne de sundular. Öneri hiçbir Ermeni örgütünün kabul edebileceği gibi değildi. Buna rağmen 1894-1896 arasında Doğu Anadolu'da meydana gelen olayların II.Abdülhamid tarafından sert bir biçimde bastırılması, Taşnaksutyun'u Jön Türkler ile anlaşmaya itti. Çünkü umutlar iyice tükenmişti ve aslında Jön Türkler'in Anadolu'nun tümünde bir reform önerisi de Taşnaksutyun'a cazip geliyordu.⁸⁶ Jön Türkler onlara hem Doğu Anadolu'daki Ermenilerin durumlarını anladıklarını ve Doğu'da Ermeniler lehine reformlar yapmak istediklerini anlatıyor hem de II.Abdülhamid rejiminin kaldırılıp yerine meşrutiyetin ilan edileceğini söylüyorlardı. Bu nedenlerle iki örgüt arasında aslında temeli çok da sağlam olmayan ilişki başladı.

1902'de Paris'te düzenlenen Jön Türk Kongresi'ne Taşnaksutyun'un da katılması iki örgüt arasındaki ilişkilerin devam ettiğini gösterir. Ancak kongrede

⁸⁴ Arsen Avagyan, "İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Ermeni Siyasi Partileri Arasındaki İlişkiler", (çev. Ludmilla Deniseko), **Ermeniler ve İttihat ve Terakki: İşbirliğinden Çatışmaya**, Aras yay., 2005, s.15.

⁸⁵ Aynı yerde.

⁸⁶ Avagyan, a.g.m., s.17.

II.Abdülhamid rejiminin devrilmesi ve reformların yapılmasında izlenecek yöntem konusunda çıkan tartışma, bu işlerin Batı'nın desteği olmadan yapılmalıdır diyen Ahmed Rıza Bey ile, Batı'nın desteğini almak gerekir diyen Prens Sabahaddin Bey'in ayrı cemiyetler kurmasına kadar vardı.⁸⁷

Başlayan ilişkiler 1906 yılına kadar sessiz kaldı. Bunda Ahmed Rıza tarafının yani, İttihatçıların Batı müdahalesini istememesi konusunda ısrarlı olmasının da rolü vardı. Sadece 1906'da Ahmed Rıza Bey, Bahaeddin Şakir ve Dr. Nazım'ın Hınçak liderleriyle bir görüşmesi oldu; ancak, görüşme olumsuz geçti ve İttihat ve Terakki, Hınçakla anlaşamayacağını anladı. Bundan sonra İttihatçılar Taşnaklarla ilişkilerini arttırmaya başladılar. 1907'de Paris'te tekrar geniş bir toplantı yapıldı. Toplantıya Prens Sabahaddin Bey ve Ahmed Rıza Bey taraflarının yanı sıra Taşnaksutyun da katıldı. Toplantıda çeşitli konularda tartışmalar çıktıysa da kabul edilen önemli üç şey vardı ki onlar da, II.Abdülhamid rejimin ortadan kaldırılması, meşrutiyetin getirilmesi ve bunların yapılması için normal ya da devrimci yöntemlere başvurulmasıdır.⁸⁸ İttihat ve Terakki, II.Abdülhamid'in gidip meşrutiyetin gelmesiyle Ermenilerin şiddet olaylarının bitip sorununun çözüme kavuşturulacağını düşünmekteydi.⁸⁹

1908'de Meşrutiyet'in ilanına imparatorluktaki tüm azınlıklar gibi Ermeniler de sevindiler. Taşnaksutyun pratik davranarak İttihat ve Terakki'ye yakınlaşmaya devam ediyordu. Hınçaklar ise İttihatçıların Meşrutiyetin ilanından sonra Prens Sabahaddin ve taraftarlarına yaptığı baskıları bir gün Ermenilere de yapacağını düşünerek İttihatçılara muhalif olan gruplarla ilişki kurmaya devam etti.

Taşnaklar, imparatorluktaki reformları İttihatçıların yapabileceğini düşünüyordu. Çünkü onlara göre şu anda en güçlü kesim İttihatçılardı. Ayrıca, Ermeniler Doğu'da yaşayan Ermenilerin durumlarının düzeltileceğine, ellerinden alınan toprak ve mallarının geri verileceğine inanmışlardı. İttihatçılar da özellikle Doğu Anadolu'da daha etkin olabilmek için Taşnaksutyun'a muhtaçtı.⁹⁰ Birbirlerine muhtaç olduklarını bilen iki örgüt, ilişkilerin bozulmamasına özen gösteriyordu. Hatta 1909 Adana olaylarından sonra bile iki tarafın ilişkisi bozulmadı. Söylenildiği gibi

⁸⁷ Ahmed Rıza Bey ve taraftarları *Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti*'ni kurarken, Prens Sabahaddin Bey ve taraftarları ise *Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti*'ni kurdular.

⁸⁸ Uras, a.g.e., s.547.

⁸⁹ Bengi Kümbül, **Tercüman-ı Hakikat Gazetesine Göre Osmanlı Ermenileri (1914-1918)**, Yeniden Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk yay., Antalya, 2006, s.35.

⁹⁰ Avagyan, a.g.m., ss.33, 36-37.

aslında aralarında bariz bir sürtüşmenin olmamasına rağmen tarafların ilişkisi sağlam bir temele dayanmıyordu yani kaygan bir zemindeydi. Bir tarafın diğer taraftan olan beklentisinin gerçekleşmemesi ilişkilerin zeminini değiştirebilirdi. Nitekim, Balkan Savaşları'na kadar olan süreçte Taşnakları İttihatçılardan soğutan iki önemli sebep vardı. Birincisi, Doğu Anadolu'daki Ermenilerin durumlarının düzeltilmesi ve onlara daha önce Kürtler tarafından ellerinden alınmış olan mallarının ve topraklarının geri verilmesi konusunda İttihatçıların yeterince çaba sarf etmemesi. İkincisi de, II.Abdülhamid döneminden itibaren uygulanan, Ermenilere ait topraklara Çerkes muhacirlerin yerleştirilmesi politikasına devrimden sonra da İran ve Rusya ile olan sınırların güvenliğinin sağlanması amacıyla devam edilmesidir.⁹¹ Ancak, tarafların farklı düşündükleri ve belki de onları birbirlerinden ayıran en önemli nokta başkaydı. O da şuydu: İttihatçılar imparatorluğun bütünlüğünü ve Osmanlılığı savunurken, Taşnaklar da en azından özerklik talep ediyordu.⁹²

İlişkilerin kopmaya başlaması ise Balkan Savaşları'ndan sonradır. Bu savaşlardan sonra İttihatçılar imparatorlukta iktidarı tamamen ellerine aldılar ve Osmanlılık fikrinin iflasından sonra da Türkçülüğe kaymaya başladılar. Bu da Taşnaklar tarafından iyi karşılanmadı. Bu nedenle ve yukarıdaki nedenlerle bir anlamda hayal kırıklığına uğradığını düşünen Taşnaklar, 1913'te düzenledikleri VII. Taşnak Kongresi'nde Hınçaklarla anlaşma yoluna gittiler.⁹³ Bunda, İttihatçıların bu tür uygulamalarının yanında 1912'de Avrupalı devletler tarafından tekrar gündeme getirilen Ermeni reformunun da rolü vardır.

1912'de yeniden başlayan ıslahat çalışmaları 19. yüzyıldaki çalışmaların devamı niteliğini taşır. Yeni dönemde reformlar konusunda Rusya ön plandaydı. 8 Haziran 1913'te verilen tasarı ile başlayan ve Avrupa devletleri, Rusya ve Osmanlı Devleti arasında devam eden görüşmeler 8 Şubat 1914'te imzalanan Yeniköy Antlaşması ile sona erdi. Birkaç kez hazırlanan ve sürekli değiştirilen söz konusu

⁹¹ Dikran Kaligian, **The Armenian Revolutionary Federation Under Ottoman Constitutional Rule, 1908-1914**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Boston College, 2003, s.33'ten aktaran Feroz Ahmad, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Jön Türk-Ermeni İlişkileri (1908-1914)", **Hoşgörü Toplumunda Ermeniler**, Erciyes Üniversitesi I. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu, (yay.haz. M.Metin Hülagü ve diğerleri), Cilt:2, 2007, s.173.

⁹² Feroz Ahmad, **İttihatçılıktan Kemalizme**, (çev. Fatmagül Berktaş), Kaynak yay., İstanbul, 1996, s.111.

⁹³ Avagyan, a.g.m., ss.114-118.

reform tasarılarında en önemli iki konu Vilayat-ı Sitte'ye⁹⁴ Hıristiyan bir vali atanması ve yerel yönetimlerde Hıristiyan ve Müslümanların eşit oranda temsil edilmeleriydi. Yeniköy Antlaşması'nda altı vilayet ikiye bölünerek başlarına iki ayrı Avrupalı vali atanması kararlaştırıldı. Temsil oranında ise herhangi bir değişiklik olmadı ve yerel yönetimlerde Müslüman ve Hıristiyanlar yarı yarıya temsil edileceklerdi.⁹⁵ 8 Şubat tarihindeki antlaşma Birinci Dünya Savaşı'nın çıkması nedeniyle uygulama alanı bulamadı. Bu dönemde Avrupa devletlerinin ve Rusya'nın çalışmaları, reform tasarılarının görüşüldüğü sıralarda Ermeni örgütlerinin sürece destek vermeleri, özerklik ve hatta bağımsızlık için daha sert politikalar yürütmek amacıyla birleşmeleri, İttihatçıların Doğu Anadolu'nun elden gideceği inancına kapılmasına neden oldu. Birinci Dünya Savaşı'ndan önce son kez Erzurum'da bir araya gelen Taşnak ve İttihatçı liderlerin anlaşamaması Ermeniler açısından gelecek kötü günlerin habercisi gibiydi.

1.2.2. Birinci Dünya Savaşı'nda Ermeniler ve Tehcir Kararı

İttihatçıların politikalarını gittikçe sertleştirmesi ve Avrupa devletlerinin reform çalışmalarının özerk ya da bağımsız Ermenistan'a doğru gitmeyeceğinin anlaşılması üzerine Ermeni Taşnak Partisi 1914 yazında Erzurum'da düzenlediği kongrede, İttihatçılar karşısında muhalefette kalmaya, İttihat ve Terakki'ye ve teşkilatına karşı şiddetle mücadele etmeye karar verdiğini belirtiyordu.⁹⁶ Kongreye İttihatçılardan da katılanlar olmuştu. İttihatçılar Ermenilere, Kafkasya bölgesinde Ruslara karşı ayaklanma çıkarmaları karşılığında, Kafkasya'da Ermenilerin yaşadıkları yerler ile Erzurum, Van ve Bitlis gibi vilayetlerin bazı bölgelerinde kendilerine özerklik

⁹⁴ Vilayat-ı Sitte, Doğu Anadolu'daki altı vilayeti kapsar. Erzurum, Sivas, Bitlis, Van, Diyarbakır ve Ma'muret'ül-aziz (Elazığ)'den oluşan bu vilayetlerde Ermeniler nüfus çoğunluğunun kendilerinde olduğunu söyleyerek bu vilayetlerin genel bir valinin yönetiminde olmasını istemekteydiler.

⁹⁵ Yıldız, a.g.m., ss.74-75.

⁹⁶ Uras, a.g.e., s.579. Taşnakların bahsedilen kongrede İttihatçılara karşı muhalefette kalıp, onlarla mücadele etme kararı almasına ilk dikkat çeken Esat Uras'tır. Uras, bu bilgiyi aktarırken herhangi bir kaynak ismi belirtmediğinden söz konusu kararın doğruluğu konusunda tartışmalar yaşanmaktadır. Ancak, Taşnakların İttihatçılarla olan ilişkilerinin seyrine bakıldığında, 1912'den itibaren bozulan ilişkilerin 1913'teki Hınçak-Taşnak anlaşması ile doruğa ulaşması, Taşnakların da artık bundan sonra İttihatçılara karşı şiddetli bir mücadeleyi benimsediğini gösterir ki, bu da kongreden böyle bir karar çıkması olasılığını güçlendirmektedir.

tanımayı önerdi.⁹⁷ Taşnaklar öneriyi kabul etmedi. Bunun iki nedeni vardı: Birincisi, Taşnakların Rusya'nın kendilerine Güney Kafkasya'yı ve Anadolu'da Ermenilerin yoğun olarak yaşadıkları vilayetleri de içine alan bir bölgede Ermenistan'ın bağımsızlığını armağan edeceğine inanmaları⁹⁸ ve ikincisi de Taşnakların, İttihatçıların önerisini kendilerini oyalamaya dönük olduğunu düşünmeleridir. Taşnakların İttihatçılara karşı mücadele kararı alması ve ayaklanma önerisini kabul etmemesi üzerine Osmanlı hükümeti, 6 Eylül 1914'te Ermenilerin yoğun oldukları vilayetlere Ermeni örgüt liderlerinin sürekli izlenmesi için talimatlar gönderdi.⁹⁹

Talat Paşa ve hükümet, ileriki süreçte Ermenilerin imparatorluk için daha büyük sorunlar oluşturacağını düşünüyordu. Çünkü, artık İttihatçılarla Taşnakların bağları tamamen kopmuştu ve Ermeni örgütlerinin birleşmesiyle Ermenilerin daha da sertleşmesi kaçınılmazdı. Ermenilerin isyan edip devleti zor durumda bırakmaması için bir takım önlemler almak gerekiyordu. İttihatçılar Anadolu'daki Ermenilerin sayısını gündemde olan ıslahat projesi nedeniyle problem olmayacak bir boyuta indirmek amacındaydılar.¹⁰⁰ Bu fırsat Birinci Dünya Savaşı'nın çıkmasıyla sağlandı. Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması ve Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesi, 1914 Şubat ayındaki Ermeni tasarısından kurtulmanın çaresi olarak görülmüştür¹⁰¹ yani, Birinci Dünya Savaşı İttihatçılar için Ermeni tasarısından kurtulma konusunda kaçırılmaması gereken bir fırsattı.¹⁰² Aynı durum Ermeniler için de geçerliydi. Onlar da, savaştan Osmanlı Devleti'nin yenik çıkması durumunda özerk ya da bağımsız Ermenistan'ın oluşturulmasının daha kolay olacağını düşünüyorlardı.

Osmanlı Devleti 3 Ağustos 1914'te seferberlik ilan etti. Eylül'de Almanya ile anlaşma imzaladı. Savaşa Almanya'nın yanında giriyordu. Dolayısıyla Rusya ile ayrı kamplarda yer alıyordu. Seferberlikten sonra Ermeni örgütlerinin Rusya ile ilişkileri

⁹⁷ Stefanos Yerasimos, **Milliyetler ve Sınırlar: Balkanlar, Kafkasya ve Orta-Doğu**, (çev. Şirin Tekeli), İletişim yay., İstanbul, 2002, ss.281-282.

⁹⁸ Ovanes Kaçaznuni, **Taşnak Partisi'nin Yapacağı Bir Şey Yok**, (çev. Arif Acaloğlu), Kaynak yay., İstanbul, 2006, s.34.

⁹⁹ Gürün, a.g.e., s.305.

¹⁰⁰ Taner Akçam, **Türk Ulusal Kimliği ve Ermeni Sorunu**, İletişim yay., İstanbul, 1995, s.115.

¹⁰¹ Yerasimos, a.g.m., s.13. Yerasimos, tehcirin Bahaettin Şakir ya da Dr.Nazım gibi İttihatçıların Anadolu'yu yabancı unsurlardan kurtarma projesi olarak geliştirilmiş olabileceğini söylerken, İlber Ortaylı tehcirin, savaş içinde fiilen ortaya çıkan isyana ve Rus ordusuyla yapılan işbirliğine karşı alınan bir tedbir olduğunu belirtir. Bkz. İlber Ortaylı, "Ermeniler Neden Göç Etmeye Zorlandı?", **Popüler Tarih**, Sayı:8, Ocak 2001, s.45.

¹⁰² Nejdet Bilgi, "Ermeni Soykırım İddiaları ve Zorunlu Göç Kararı", **Ermeni Meselesi Üzerine Araştırmalar**, (yay.haz. Erhan Afyoncu), Tarih ve Tabiat Vakfı yay., İstanbul, 2001, s.225.

daha da çok arttı. Rusya Doğu Anadolu’da Osmanlı topraklarını işgal edebilmek için 1877-1878 savaşında olduğu gibi yine Ermenileri kullanmayı denedi. Onlardan askeri birlikler oluşturdu. Ermeniler de bu savaşa Rusya’nın yanında aktif olarak katılıyordu. Ermeniler, Rusların sonbaharda Doğu Anadolu’ya girmeleriyle Rus ordusuna kılavuzluk ve muhbirlik yapmanın¹⁰³ yanında Osmanlı ordusunun geçiş yolları üzerindeki ikmal yerlerine de zarar veriyorlardı. Ermeniler Rusya’ya yardım konusunda oldukça gayretliydi. Çünkü bu savaşı özerklik ya da bağımsızlık için son şansları olarak değerlendiriyorlardı.

Ermenilerin Rusya yanlısı faaliyetleri devam ederken Talat Paşa hem Erzurum mebusu Vartkes Efendi’ye hem de Taşnak liderlerine silahlanma ve eylemlere yönelmeleri durumunda çok şiddetli tedbirlerle karşılaşacaklarını bildirdi.¹⁰⁴ Enver Paşa da Patrik Zaven Efendi ile yaptığı görüşmeden sonra patriğe isyan hazırlıkları ile ilgili haberleri hatırlatarak, “...*bizi vurmaya kalkmayınız, mukabelemiz (karşılığımız) şiddetli olur!*”¹⁰⁵ diyordu.

Ermeniler sadece Doğu’da etkin değillerdi. Anadolu’nun bazı kentlerinde de örgütlenmişlerdi. Zeytun¹⁰⁶, Van, Kayseri, Bitlis, Erzurum, Elazığ, Diyarbakır, Sivas, Trabzon, Ankara, İzmit, Adapazarı, Muş gibi şehirlerde içinde Ermenilerin yer aldığı olaylar meydana geldi.¹⁰⁷ Buralardaki Ermenilerin evlerinde, kiliselerinde bazı başka yerlerde yapılan aramalarda silah ve cephaneler bulunuyordu. Bu durum, Osmanlı hükümetinde Ermeniler tarafından genel bir isyan çıkarılması ihtimalini uyandırıyor. Bu nedenle 25 Şubat 1915’te Başkumandanlık, Ermenilerin bu tür faaliyetlerine dikkat çekerek, komutanlara silahlı eylemlere karşı her türlü yok etme hakkını verdi.¹⁰⁸

İlk olaylar Zeytun’da oldu. Şubat 1915’te başlayan olaylar hükümet tarafından Mart ortalarında kontrol altına alınabildi. Diğer önemli isyan da Van’da çıkmıştı.

¹⁰³ Richard G.Hovanissian, **Armenia, On The Road to İndepence, 1918**, Los Angeles, 1969, s.44’ten aktaran Timur, a.g.e., s.44.

¹⁰⁴ Talat Paşa, a.g.e., ss.70-71.

¹⁰⁵ Muhittin Birgen, **Ermenilerin İsyanı**, (haz. Zeki Arıkan), Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir, 2005, s.46.

¹⁰⁶ Zeytun, günümüzde Kahramanmaraş’a bağlı olan Süleymanlı bucağının eski adıdır. Osmanlı döneminde kullanılan eski yer adları için bkz. Nuri Akbayar, **Osmanlı Yer Adları Sözlüğü**, Tarih Vakfı Yurt yay., İstanbul, 2001.

¹⁰⁷ **Ermeni Komitelerinin Emelleri ve İhtilal Hareketleri: Meşrutiyet’ten Önce ve Sonra**, (yay.haz. Mehmet Kanar), Der yay., İstanbul, 2001, ss.224-308; Azmi Süslü, **Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı**, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü yay., Van, 1990, ss.71-94.

¹⁰⁸ Recep Karacakaya, **Ermeni Meselesi: Kronoloji ve Kaynakça**, Gökkuşbe yay., İstanbul, 2005, s.40.

Kasım ve Aralık 1914'ten beri buradaki Ermeniler isyan düşüncesiydiler. Rusların daha fazla ilerlemesini bekliyorlardı. Nihayet 1915'in ilk aylarında isyan eden Ermeniler 17 Mayıs'ta Van'ı ele geçirdiler. Temmuz'da Osmanlı ordusu tekrar şehri aldıysa da Ağustos'ta Rusya Van'ı işgal etti.¹⁰⁹

Van'ın Ermeniler tarafından işgal edilmesi hükümet için önemliydi. Çünkü Ermeniler bir şehri işgal etmişlerdi. Ruslar da Ermenilerle birlikteydi. İttihatçılar, 1914'ün sonlarında Ruslara karşı Sarıkamış'ta on binlerce Osmanlı askerinin savaşmadan soğuktan ölmesinin sorumlusu olarak Ermenileri görüyordu. Ayrıca, Anadolu'nun batısında Çanakkale'de de savaşlar sürüyordu, ordu yenilebilirdi. Tüm bu etkenler Osmanlı yöneticilerinin kendilerini bir kısıkaçta hissetmelerine neden oluyordu. Van isyanı, İttihatçılar için Ermeni sorunun "bir şekilde çözümü" sürecini hızlandıran olay oldu. Bu isyanla birlikte, "...İttihatçılar, Ermenileri etkisiz hale getirmek ve günün meselelerinden olan "Vilayet-ı Sitte" konusunu da ortadan kaldırmak istediler."¹¹⁰

Van isyanı sürerken Dâhiliye Nezareti'nin 24 Nisan 1915'te vilayet ve mutasarrıflıklara genelge göndererek, Ermeni komitelerinin kapatılıp belgelerine el konulmasını, liderlerinin ve zararlı başka Ermenilerin tutuklanmasını ve askeri mahkemelere sevkini kararlaştırmasından sonra İstanbul'da komitacı olduğu iddia edilen 2345 kişi tutuklandı.¹¹¹ Fransa'nın İstanbul Büyükelçiliği'nin Fransa Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği rapordan öğrenildiğine göre tutuklananlar arasında doktor, avukat, gazeteci, profesör, yazar ve müzisyen gibi Ermeni aydınların yanısıra işadamı Ermeniler de bulunuyordu.¹¹²

Van isyanının devam etmesi üzerine Enver Paşa, 2 Mayıs 1915'te Dâhiliye Nazırı Talat Paşa'dan bu bölgedeki Ermenilerin isyanlarını daha fazla sürdürmelerini engellemek için onların ya Kafkasya'ya ya da Anadolu içlerine dağıtılmalarını ve yerlerine de Müslümanların yerleştirilmesini istedi. Bunun üzerine Talat Paşa, geçici bir kanun çıkarmadan ve Meclis-i Vükelâ kararı almadan tehciri başlattı. Van, Bitlis ve

¹⁰⁹ Gürün, a.g.e., s.297.

¹¹⁰ Ahmet Refik (Altınay), **İki Komite İki Kıtıl**, (haz. Hamide Koyukan), Kebikeç yay., Ankara, 1994, s.27.

¹¹¹ Süslü, a.g.e., s.109.

¹¹² Nurşen MAZICI, **Uluslararası Rekabette Ermeni Sorunu'nun Kökeni (1878-1920)**, Pozitif yay., İstanbul, 2005, ss.105-106.

Erzurum valilerine bölgedeki Ermenilerin savaş alanı dışına çıkarılmalarını emretti.¹¹³ Tehcir olayı böylece başladı. 24 Mayıs 1915'te ise Fransa, İngiltere ve Rusya, tehcirde Ermenilere çok kötü davranıldığını, Kürtlerin ve Türklerin Osmanlı memurlarının göz yummasıyla Ermenileri toptan öldürdüklerini içeren bir bildiri yayınlayarak tehirci protesto ettiler.¹¹⁴ Protesto karşısında Talat Paşa, yapılan uygulamayı kendi sorumluluğu dışına çıkarmak için 26 Mayıs'ta Sadarete bir tezkere sundu. Tezkereden bir gün sonra da tehcir uygulamasını resmen başlatan geçici kanun çıktı.¹¹⁵ Talat Paşa'nın tezkeresi, tehcirin başka bölgelerde de uygulanmasını içeriyordu. Yani, tehcir sadece Van ve çevresiyle kalmayacaktı.

1.2.3. Tehcir Kararının Uygulanması

Hükümet geçici kanunu çıkardıktan sonra tehcir uygulamasını genişletti. Van, Bitlis ve Erzurum'un dışında Adana, Mersin, Maraş, Halep, Sivas, Kayseri, Ankara, Eskişehir, İzmit ve Adapazarı, İstanbul, Bursa, Diyarbakır, Yozgat, Konya, Canik, Urfa, Elazığ gibi Anadolu'nun hemen her yerinden Ermeniler güneye, Suriye'nin doğusuna göç ettirilmeye başlandı. Tehcirin başlamasıyla Ermenilerin de buna tepki niteliğindeki isyanları ya da çeşitli kalkışmaları oluyordu. Bunlardan bazıları tarihleri ile birlikte şunlardır: Boğazlıyan (23 Temmuz 1915), Fındıkçık-Maraş (1 Ağustos 1915), Germüş Köyü-Urfa (9 Ağustos 1915), Musa Dağı-Antakya (14 Eylül 1915), Urfa merkez (29 Eylül 1915), İslahiye (7 Şubat 1916), Akmağdeni (4 Nisan 1916), Tosya (9 Nisan 1916).¹¹⁶

Hükümet bir yandan tehcir uygulamasına devam ederken bir yandan da tehcirin hukuki yapısını oluşturuyordu. 30 Mayıs'ta Meclis-i Vükelâ (Bakanlar Kurulu), Dâhiliye Nezareti'nden gelen tezkireyi görüştü ve kabul ederek, tehcirde alınacak önlemler konusunda bir karar çıkardı. Ayrıca 10 Haziran'da göç ettirilenlerin kalan malları hakkında çıkarılan talimatnamenin yanında, 26 Eylül'de aynı konuda; fakat tehcir edilenlerin borç ve alacaklarını da içeren bir geçici kanun ve bu kanununun

¹¹³ Hasan Babacan, "I.Dünya Savaşı'nda Ermeni Sorunu, Tehcir Meselesi ve Talat Bey", **Ermeni Meselesi Üzerine Araştırmalar**, (yay.haz. Erhan Afyoncu), Tarih ve Tabiat Vakfı yay., İstanbul, 2001, ss.163-164.

¹¹⁴ Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılabı Tarihi**, Cilt:3, Kısım:3, Türk Tarih Kurumu yay., Ankara, 1983, ss.36-37.

¹¹⁵ Kanun için bkz. **Takvim-i Vekayi**, 19 Mayıs 1331 (01.06.1915); **Düstur**, Tertip:2, Cilt:7, Matbaa-i Amire, Dersaadet, 1336, s.609.

¹¹⁶ Gürün, a.g.e., s.304.

uygulama esaslarını belirleyen 8 Kasım tarihli talimatname tehcirin hukuksal olarak ana çerçevesini oluşturur.

Tehcirin uygulanışı ve kayıplar hakkında da kısaca şu söylenebilir: Tehcirin düzensiz bir şekilde uygulandığı gerek dönemin tanıkları gerekse de başka yazarlar tarafından kabul edilmektedir.¹¹⁷ Zaten Talat Paşa da bunu anılarında doğrulamaktadır.¹¹⁸ Ayrıca bazı göç kabilelerine hapisshaneden çıkartılan ve Teşkilat-ı Mahsusa tarafından eğitilen katil ve hırsızların refakat ettiği¹¹⁹ düşünüldüğünde tehcirin kötü sonuçlar vermesi kaçınılmaz olmuştur.

Kayıplar konusunda çeşitli rakamlar verilmektedir. Tehcir sırasında hükümet tarafından gerekli önlemler tam alınmadığı/alınmadığı için yollarda büyük oranda Ermeninin öldüğü anlaşılmaktadır. Sayıları kesin olarak bilmek mümkün olmamakla birlikte tahmini rakamlar verilmektedir.¹²⁰ Özellikle bazı Ermeni kaynakların verdiği 1.5 milyon rakamı abartılı olmakla birlikte Yusuf Halaçoğlu'nun verdiği 50 bin rakamı da oldukça azdır. Bu konuda şunlar söylenebilir: Devletin olanakları ve savaş koşulları düşünüldüğünde yaklaşık 800-900 bin¹²¹ insanın uzun yol koşullarında yerini

¹¹⁷ Recep Şahin, **Tarih Boyunca Türk İdarelerinin Ermeni Politikaları**, Ötüken yay., İstanbul, 1988, s.218; Cemal Paşa, a.g.e., ss.370-371; Muhittin Birgen de hükümetin uygulamada aşırıya kaçtığı, hadiseleri kontrol edemediğini ve kurunun yanında yaşın da yandığını belirtir. Bkz. Birgen, a.g.e., ss.50-52; İsmail Hakkı Sunata da anılarında, “*Galiba bu Ermeni meselesinde birçok günahsız boşu boşuna sürülmüş veya yollarda öldürülmüş. Suçlu suçsuz ayırt edilmemiş.*” diyerek Birgen ile benzer şeyleri yazmaktadır. Bkz. İsmail Hakkı Sunata, **İstanbul’da İşgal Yılları**, Türkiye İş Bankası Kültür yay., İstanbul, 2006, s.18; Tehcirin seyri ve düzensiz bir şekilde uygulandığı konusunda dönemin tanığı Hüseyin Cahit Yalçın ise anılarında tehciri tartışırken şu soruları sormaktadır: “*Göç ettirme sırasında geçen olaylar, ikinci, üçüncü derecedeki ellerin, yerel tutku ve kinlerin, çıkarların sebep olduğu olaylar mıydı? ... Karar başka türlü verilmiş, kararlar eylem arasında başka etkiler karışarak uygulama başka bir biçim mi almıştı?*” Bkz. Hüseyin Cahit Yalçın, **Siyasal Anılar**, Türkiye İş Bankası Kültür yay., İstanbul, 2000, ss.315-317.

¹¹⁸ Talat Paşa, a.g.e., s.72.

¹¹⁹ Ahmet Refik, a.g.e., s.27; Hüseyin Çelik, **Türkiye’nin Ermeni Sorunu:Yüzleşme/Çözüm**, BDS yay., tarihsiz, yayın yeri yok, s.69.

¹²⁰ Yusuf Halaçoğlu Ermeni kayıplarının 50 bin civarında olduğunu yazar. Bkz. Yusuf Halaçoğlu, **Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914-1918)**, Türk Tarih Kurumu yay., Ankara, 2001, s.77; K.Gürün de 300 bin rakamını verir. Bkz. Gürün, a.g.e., s.327; A.Süslü’ye göre ise kayıp sayısı 200-300 bin arasındadır. Bkz. Süslü, a.g.e., s.142; Yerasimos’a göre büyük çoğunluğu açlık ve hastalıktan olmak üzere tehcirde toplam 600-800 bin Ermeni ölmüştür. Bkz. Yerasimos, a.g.m., s.17; Tehcirde ne kadar Ermeninin öldüğüne ilişkin bir sayı vermekten kaçınan Justin McCarthy, Ölüm ve Sürgün adlı eserinde, “... bu karar (tehcir kararı) onların (Ermenilerin) büyük zorluklarla karşılaşmalarına ve yüksek oranda ölüm tefelâtı vermelerine yol açtı ki, bunlar çok üzüntü verici sonuçlandı.” der. Bkz. McCarthy, Ölüm ve Sürgün, s.220; McCarthy, nüfus konusunu işleyen başka bir eserinde de, Birinci Dünya ve Kurtuluş Savaşı dahil savaşlarda 600 bin Ermeninin öldüğünü belirtir. Bkz. Justin McCarthy, **Müslümanlar ve Azınlıklar**, (çev. Bilge Umar), İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1998, s.137.

¹²¹ Popüler tarihçi Murat Bardakçı, Talat Paşa’ya ait olduğunu öne sürdüğü bir deftere dayanarak zorunlu göçte tabi tutulan Ermeni sayısını 924.158 olarak vermektedir. Bkz. Murat Bardakçı, “İşte Kara Kaplı Defterdeki Gerçek”, **Hürriyet**, 25 Nisan 2005. Buna karşın Fuat Dündar, çeşitli kaynakları örnek göstererek Talat Paşa’nın resmi bir açıklama yaptığını; bu açıklamaya göre 800 bin Ermeninin tehcir

değiştirmek kolay değildir ve bu olayın az kayıpla tamamlanması da çok zordur. Her Şeyden önce devlet savaştaydı ve bütün imkânlarını savaş için kullanıyordu. Ayrıca Anadolu'nun doğusunda salgın hastalıklar oldukça yaygındı. Son olarak, gerek devlet görevlilerinin ve halkın gerekse de eşkıya çetelerinin yağmalama amaçlı saldırıları hesaba katıldığında, kayıpların fazla olması son derece normaldir; fakat bu sayı ne 1.5 milyondur ne de 50 bindir. Kesin bir rakam vermek o kadar da kolay değildir.

edildiğini ve kayıp sayısının da 300 bin olduğunu yazmaktadır. Bunun yanında Dündar, eserinde sürgün sayısı ve ölümler konusunda Talat Paşa'ya atfedilen defterlerin tartışmasını da yapmaktadır. Bkz. Fuat Dündar, **Modern Türkiye'nin Şifresi: İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği (1913-1918)**, İletifim yay., İstanbul, 2008, ss.335-340.

İKİNCİ BÖLÜM

İTTİHAT VE TERAKKİ DÖNEMİNDE ERMENİ MALLARI

2.1. TEHCİR EDİLEN ERMENİLERİN MALLARI, BORÇLARI VE ALACAKLARI HAKKINDA YAPILAN HUKUKİ DÜZENLEMELER

Osmanlı hükümeti, Ermenilerin tehcir edilmeye başlanmasıyla birlikte onlardan geriye kalan mallar konusunda bir takım kararlar aldı. Sevkiyattan sonra Ermenilerin bırakmak zorunda kaldıkları malların durumuna ilişkin ilk kararlar, Meclis-i Vükelâ'nın 30 Mayıs 1915'teki tehcir kararında ve yine aynı tarihli Dâhiliye Nezareti'ne bağlı İskân-ı Aşâir ve Muhacirin Müdüriyeti (İAMM)'nin çıkardığı talimatnamede yer almaktaydı. Mallarla ilgili Meclis-i Vükelâ mazbatasında Ermenilerin, memleketlerinde kalan mallarının ve eşyalarının değerinin gittikleri yerlerde kendilerine münasip bir şekilde iadesi, boşaltılan köylere muhacirlerin iskân edilmesi ve kalan malların muhacirlere dağıtılması, muhacirlere dağıtıldıktan sonra geriye kalan zeytinlik, dutluk, bağ ve portakallıklarla dükkân, han, fabrika ve depo gibi yerlerin satılarak veya kiraya verilerek elde edilen gelirin gittikleri yerlerde kendilerine gönderilmek üzere emaneten mal sandıklarında saklanması ve bunların daha sonra çıkarılacak bir talimatname ve oluşturulacak komisyonlar eliyle yapılması gibi kararlar yer alıyordu.¹²² İAMM'nin çıkardığı ve 15 maddeden oluşan talimatnamede ise, Ermenilerin sevkiyattan önce taşınabilir bütün mallarını ve hayvanlarını yanlarına alabilecekleri belirtildikten sonra, sevkiyat sırasında canlarının ve mallarının korunması konusunda da önlem alınması gerektiği belirtiliyordu.¹²³

Ermenilerin ayrıldıkları yerlerle ilgilerinin kesilmesi anlamına gelen söz konusu mazbata¹²⁴ ve talimatname mallar konusunda alınacak önlemleri sağlamada yeterli değildi. Bu nedenle mazbatada da belirtildiği gibi Ermenilerden geriye kalan *emval-i metruke*¹²⁵ konusunda ayrı bir talimatname çıkarılması gerekecekti.

¹²² Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Meclis-i Vükelâ Mazbatası (MV), 198/163, 17 Mayıs 1331.

¹²³ "Ahval-i Harbiye ve Zaruret-i Fevkalâde-i Siyasiye Dolayısıyla Mahall-i Ahire Nakilleri İcra Edilen Ermenilerin İskân ve İaşesiyle Hususat-ı Saireleri Hakkında Talimatnamedir", **Askeri Tarih Belgeleri Dergisi**, Sayı:83, Mart 1983, ss.129-133.

¹²⁴ Kamuran Gürün, **Ermeni Dosyası**, Remzi yay., İstanbul, 2005, s.312.

¹²⁵ Emval-i metruke, "hükümetçe görülen idari ve siyasi lüzum ve zaruret üzerine buldukları yerden başka yerlere nakl olunan veya kendiliklerinden buldukları yeri terk ederek tegayyüb, müfarekat veyahut ecnebi memleketlere, yahut düşman işgali altında bulunan yerlere kaçan gayr-i müslim

2.1.1. 10 Haziran 1915 Tarihli Talimatname ve Emval-i Metruke Komisyonlarının Kurulması

Ermenilerin kalan emval-i metrukesinin durumunun ne olacağı ile ilgili ilk işaretler Meclis-i Vükelâ'nın yukarıda bahsedilen mazbatasında yer almıştı; fakat tabii ki bunlar yeterli değildi. Çünkü, geride çok büyük miktarda taşınır ve taşınmaz mal (gayrimenkul) kalmıştı ve dolayısıyla bu iş için daha ayrıntılı bir talimatnameye veya kanuna ihtiyaç vardı. Bu amaçla 10 Haziran 1915'te "*Ahval-i Harbiye ve Zaruret-i Fevkalade-i Siyasiye Dolayısıyla Mahall-i Ahire Nakilleri İcra Edilen Ermenilere Ait Emval ve Emlâk ve Arazinin Keyfiyet-i İdaresi Hakkında Talimatname*"¹²⁶ çıkarıldı.

Bu talimatname ile *Emval-i Metruke Komisyonları* (Terk Edilmiş Mallar Komisyonu) kuruluyordu. Komisyonlar, geride kalan mallar ve araziler hakkında söz sahibiydi, yani uygulamaları bu komisyonlar yapacaktı (madde 1). Komisyonların yapacakları ilk iş, bir köy veya ilçenin boşaltılmasından sonra, gönderilen Ermenilere ait ve içinde eşya bulunan binaları derhal mühürleyerek emniyet altına almak olacaktı (madde 2). Daha sonra koruma altına alınan bu eşyaların cinsi, miktarı, değerleri ve sahiplerinin isimleri yazılarak deftere kaydedildikten sonra, depoya elverişli olabilecek kilise, han ve okul gibi yerlere taşınarak sahipleri ayırt edilebilecek şekilde ayrı ayrı yerleştirilecekti. Yine eşyanın özelliği ve miktarı, sahibinin ismi ile birlikte, alındığı ve korunduğu yeri bildirir bir tutanak düzenlenerek aslı yerel hükümete ve onaylı bir sureti de Emval-i Metruke Komisyonu'na verilecekti (madde 3). Sahipleri belli olmayan taşınabilir eşya ise, bulunduğu köy adına kaydedilerek saklanacaktı (madde 4).

Taşınabilir mallar içinde bozulabilecek olan eşya ile hayvanlar, komisyonun uygun bulacağı bir kurul tarafından ileride müzayede yoluyla yani, açık arttırma ile satılarak karşılığı, sahibi biliniyorsa onun adına, bilinmiyorsa eşyanın bulunduğu köy veya ilçe adına emaneten mal sandıklarına teslim edilecekti. Satılan malın cinsi, miktarı, kimin aldığı ve kıymeti ayrıntılı olarak deftere yazılacak ve satan kurul tarafından onaylandıktan sonra açıklayıcı bir tutanak düzenlenerek aslı yerel hükümete ve onaylı bir sureti de Emval-i Metruke Komisyonu'na verilecekti (madde 5).

unsurların bıraktıkları mallar hakkında kullanılır bir tabirdir." Bkz. Mehmet Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, Cilt:1, Milli Eğitim Bakanlığı yay., İstanbul, 1948, ss.528-529.

¹²⁶ Talimatname için bkz. **Askeri Tarih Belgeleri Dergisi**, Sayı:81, Aralık 1982, ss.147-158

Kiliselerde yer alan eşya ve resimlerle kutsal kitaplar ayrıntılı bir şekilde deftere yazılacak ve tutanağa bağlanarak yerlerinde saklanmalarına özen gösterilecekti. Ayrıca sonradan bu eşyalar, kilisenin bulunduğu köylülerin nakledildikleri bölgelere yerel hükümetçe gönderilecekti (madde 6).

Gönderilen Ermenilerden her birine ait mülk ve arazinin cinsi, çeşitleri, adet ve kıymetleri isimleriyle birlikte deftere geçirilerek her köy ve ilçeye ait bırakılmış mülk ve arazi cetvelleri düzenlenerek idare komisyonuna verilecektir (madde 7).

Ayrıca geride kalan mülk ve araziden alınacak ürün bulunduğu takdirde, bu ürünler komisyon tarafından oluşturulacak bir kurul tarafından açık artırma ile satılacak; bedeli sahipleri adına emaneten mal sandıklarına teslim edilecek ve bir tutanak hazırlanarak aslı yerel hükümete ve onaylı bir sureti de Emval-i Metruke Komisyonu'na verilecekti (madde 8). Mevcut ürünlere alıcı çıkmadığı durumlarda ise, mallar isteyene bedelinin altında verilebilecek ve bu yolla elde edilecek kiralama ve satış parası yine sahipleri adına mal sandığına teslim edilecekti (madde 9).

Hükümet, sevk edilen Ermenilerin tehcirden sonra kendilerine ait olan emval-i gayrimenkule (taşınmaz malların) hakkında düzenledikleri vekâletnameleri kabul etmiyordu (madde 10). Bu madde ile hükümet, tehcir edilenlerin, yerlerinden ayrıldıktan sonra mallarını başkasına bırakmalarını engellemek istiyor ve kendisi inisiyatifi elinde tutmak istiyordu.

Talimatname ile aynı zamanda Ermenilerden boşalan köylere ve şehirlere Müslüman muhacirlerin yerleştirilmesi sağlanmıştır. Bu konuyu hükümet uzun süredir düşünüyordu. Gerek daha önce bahsedilen Enver Paşa'nın Talat Paşa'ya 2 Mayıs 1915'te gönderdiği yazıda gerekse de Meclis-i Vükelâ'nın tehcir kararında, bu yönde işaretler vardı. Hükümet, tehcirden sonra bu düşünceyi hemen uygulamaya koydu ve söz konusu talimatnamede muhacirlerle ilgili ayrıntılı maddeler düzenlendi.

Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı sırasında gerek Balkan devletlerinin gerekse de doğuda Rusya'nın baskıları nedeniyle kaçan ve Anadolu'ya gelen Müslüman muhacirler, talimatnamenin 11. maddesine göre Ermenilerden boşaltılan köylere yerleştirilecek ve muhacirlere mevcut bina ve yapabileceği tarım göz önüne alınarak arazi verilecekti. Ayrıca muhacirlerin nüfus kütükleri esas alınarak ayrıntılı şekilde isimleri, geldiği yer, yerleştiği yer ve tarih, kendilerine verilen ev ve arazinin cinsi, türü, adedi, değeri ve bulunduğu yer deftere işlenecek ve kendilerine aldıkları

eşyaların, binaların ve arazinin miktarını gösterir bir belge verilecekti (madde 12). Yine yerleştirildikleri köylerdeki bina ve bahçelerin korunmasından kendileri sorumluydular. Eğer yıkılma ve bozulma olursa kimin yaptığına bakılmayacak ve hasarın miktarı köylünün tümüne ödetileceği gibi bunları yapanlar köyden çıkarılacak ve göçmenlik hakları düşecektir (madde 13). Göçmenler (muhacirler) yerleştirildikten sonra geriye kalan köylere de göçebeler yerleştirilecek ve onlara da göçmenler gibi işlem yapılacaktır (madde 14). Şehir ve kazalarda boşalan evlere yine şehirliler ve kazalı göçmenlerin yerleştirilmesine özen gösterilecek, bunların nüfusa geçirilmesine esas olabilecek isimleri ve geçmişteki mali durumları göz önüne alınarak kendilerine yeteri kadar verilecek arazi çeşitleri, miktarı ve değerlerini gösterir defter tutulacaktı (madde 15, 17). Muhacirler sadece bağ, bahçe, portakallık ve zeytinlikler için para ödeyecekti; fakat bu tür arazi de yalnız bunları yetiştirmeyi bilen uzman kişilere verilecekti. Muhacirlere bu yöndeki başarıları oranında arazi dağıtılacaktı (madde 18). Hükümetin talimatnamede muhacirler hakkında düşündükleri böyleydi. Görüldüğü gibi Ermenilerden kalan ev, arazi gibi taşınmazlar muhacirlere genelde ücretsiz olarak dağıtıldı.

Talimatnamede dikkati çeken önemli maddelerden ikisi, iyi gelir sağlayan bazı gayrimenkullerin satışı ve kiralanması ile ilgiliydi. Bunlar 16. ve 20. maddelerdi. 16. madde, dükkân, han, fabrika ve depo gibi gelir sağlayan binalarla, göçmenlerin yerleştirilmesine uygun olmayan binaların ve göçmenlere dağıtıldıktan sonra geriye kalan veya göçmenlerin çalışma ve uzmanlıkları dışında kalan mülk ve arazinin satılmasını içeriyordu. Bu mülkler, komisyonun gözetimi altında idare ve mali kurullar aracılığı ile satılacaktı. 20. madde ise, satılmayan emlak ve arazinin yıkılmasından ve bozulmasından dolayı ziyanını karşılamak ve kuvvetli bir gereksinme göstermek koşulu ile iki seneyi aşmamak üzere kiralanmasına dairdi. Bu satış ve kira işlerinde kime ne ücretle ne satıldığı ve satılan gayrimenkulün miktarı hakkında ayrıntılı cetveller düzenlenecekti (madde 21). Yine, satış ve kiradan elde edilen gelir sahibi adına emaneten mal sadıklarına verilecekti (madde 22).

Sonraki maddeler komisyonların oluşmasına ve çalışma şekline aittir. Bütün emval-i metruke işlemlerinin söz konusu talimatname çerçevesinde komisyonlarca yapılması (madde 23), komisyonların Dâhiliye Nezareti'ne bağlı olarak çalışmaları (madde 24), görüşlerinin ve araştırmalarının sonuçlarını on beş günde bir Nezaret'e

bildirmeleri (madde 27), komisyonların bir başkan ve iki üyeden oluştuğu (madde30) bu maddeler arasında sayılabilir. Son olarak, komisyon atanmayan veya gönderilmeyen illerde bu yönetmelik hükümlerinin uygulanması yerel hükümetlere ait olacaktı (madde 34).

10 Haziran 1915 tarihli talimatnamenin yayınlanmasından sonra sözü edilen Emval-i Metruke Komisyonları kurulmaya başlandı. Komisyonların teşkiline önem veren hükümet, 28 Haziran 1915'te Kayseri Mutasarrıflığı'na gönderdiği telgrafta, emval-i metrukenin korunması ve deftere kaydedilmesi amacıyla Mülkiye ve Mâliye memurlarından oluşan bir komisyon oluşturulması ve bu konudaki talimatnamenin de posta ile gönderildiğini bildiriyordu.¹²⁷ Sivas, Trabzon, Ma'muretü'l-aziz vilayetleri ile Canik (Samsun ve çevresi) Mutasarrıflığı'na gönderilen 27 Haziran 1915 tarihli telgrafta ise, nakledilen Ermenilerin götüremeyecekleri taşınır ve taşınmaz malların idare ve muhafazası hakkındaki talimatnamenin gönderilmekte olmasından dolayı şimdilik bu malların muhafazaya alınması emrediliyordu.¹²⁸ Erzurum'a da hükümet, 9 Haziran 1915'te çektiği telgrafta, Ermenilerin yanlarında götüremeyecekleri eşyaların kıymetinin belirlenip sahibine ödenmek üzere müzayede yoluyla satılmasını istiyordu.¹²⁹ Hükümet, Ermenilerden kalan mallara başka komisyonların değil, sadece bu amaçla kurulacak komisyonların bakmasında ısrarlıydı. Öyle ki, Adalar'dan sevk edilen Ermenilerin emval-i metrukesinin idaresi konusunda Karesi (Balıkesir) Mutasarrıflığı'na 27 Haziran 1915'te çekilen telgrafta, Adalar'daki emval-i metrukenin - daha önce Rum mallarının idaresi için kurulan - Edremit Emval-i Metruke Komisyonu tarafından idaresinin uygun görülmediği ve çıkarılan talimatname çerçevesinde yeni bir komisyon oluşturulması isteniyordu.¹³⁰

Temmuz 1915'ten itibaren kurulmaya başlanan komisyonlar¹³¹, talimatname esaslarını yerine getiriyorlardı. Yani, Ermenilerden kalan malları kayıt altına alıyor, muhacirlerin boşaltılan köylere ve kentlere yerleştirilmesini sağlıyor ve bozulması muhtemel olanları satıyor ve iyi gelir getiren binaları ya kiraya veriyor ya da açık arttırma ile satıyorlardı. Bu satışlarla ilgili yolsuzluklar da olmuyor değildi. Örneğin,

¹²⁷ **Armenians in Ottoman Documents (1915-1920)**, T.C.Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü yay., Ankara, 1995, ss.60-61.

¹²⁸ **Armenians in Ottoman Documents (1915-1920)**, ss.58.

¹²⁹ **Armenians in Ottoman Documents (1915-1920)**, s.44.

¹³⁰ BOA, **Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH.ŞFR)**, 54/187, 14 Haziran 1331.

¹³¹ Önder Duman, "Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti ile Müttefikleri Arasında Bir Diplomatik Kriz: Ermeni Emval-i Metrukesi ve Borçları", **Ermeni Araştırmaları**, Sayı:22, Yaz 2006, s.121.

malların normal değerinin çok altında satıldığı duyumları hükümetin kulağına kadar geliyordu. Talat Paşa da bu duyumlar üzerine 30 Temmuz ve 11 Ağustos 1915'te çeşitli vilayet ve mutasarrıflıklara, Ermenilerden kalan emval-i menkulenin (taşınır malların) *pek ucuz elden çıkarıldığı*, yok pahasına satılarak asıl sahibinin zarara uğratıldığı, tahliye edilen yerlere yabancıların girmesine izin verilmemesi, ucuza mal alınmış ise satış işleminin iptal edilmesi ve Ermenilerden kalan eşyalardan götüremedikleri varsa satılması yönünde şifreli telgraflar gönderdi.¹³² 30 Temmuz tarihli telgrafta Talat Paşa komisyonlardan, emval-i metrukeden yabancıların arazi ve eşya satın almalarına izin vermemelerini istiyordu.¹³³ Yani, mallar Müslümanlara satılacaktı. Aslında, bu davranış İttihat ve Terakki'nin *Müslüman-Türk girişimci sınıf* yaratma projesinin bir yansıması olarak görülebilir. Hükümet, satışların Müslüman-Türk unsura yapılmasını sağlayarak, bu kesimin Ermenilerden boşalan ticari boşluğu doldurmasını sağlamaya çalışıyordu. Bu konuya daha sonraki konularda ayrıntılı olarak değinilecektir.

10 Haziran 1915 tarihli talimatnamede tehcir edilen Ermenilerin borçları ve alacakları konusunda herhangi bir madde yoktu. Dâhiliye ve Mâliye Nezaretleri de gönderilen Ermenilerin borçlarının ya alınmayacağı ya da erteleneceği yönünde taşraya telgraflar gönderiyordu. Dâhiliye Nezareti, Maraş Mutasarrıflığı'na 1 Haziran 1915'te, teb'id edilen yani, uzaklaştırılan ya da uzak yerlere sürülen Ermenilerin borçlarının alınmayacağı yönünde telgraf göndermişti.¹³⁴ Yine, Mâliye Nezareti Vâridat Müdüriyet-i Umûmiyyesi tarafından 4 Ağustos 1915'te Hicaz, Yemen, Van vilayetleri ile Medine ve Asir (Yemen: merkezi Ebha) mutasarrıflıklarına gönderilen telgrafta, tehcir edilen Ermenilerin ağnam ve emlak vergilerinin daha sonra ödenmek üzere ertelenmesi isteniyordu.¹³⁵ Dâhiliye Nezareti'nden Umur-u Mâliye Vilâyât-ı Müdüriyeti'ne gönderilen 15 Ağustos 1915 tarihli yazıda ise, nakledilen Ermenilerin ağnam ve emlak vergilerinden başka aşar vergilerinin de şimdilik ertelenmesi kararının

¹³² Salahi R.Sonyel, "Tehcir ve Kırımlar Konusunda, Ermeni Propagandası Hıristiyanlık Dünyasını Nasıl Aldattı", **Bellekten**, Cilt:XLI, Sayı:161, Ocak 1977, ss.139-140; Armenians in Ottoman Documents (1915-1920), ss.82-83.

¹³³ Sonyel, "Tehcir ve Kırımlar...", s.140.

¹³⁴ Armenians in Ottoman Documents (1915-1920), s.40.

¹³⁵ BOA, **DH.ŞFR**, 54-A/268, 22 Temmuz 1331.

Mâliye'ye tebliğ edildiği ve Mâliye Nezareti'nden çıkan tezkere ile de bütün vilayetlere bildirildiği yazıyordu.¹³⁶

Bu telgraflarda ve yazıda kastedilen borç, hükümete olan borçlardı; fakat Ermenilerin gerek başka şahıslara gerekse de yabancı şirketlere ödenecek borçları ya da kredileri vardı. Özellikle Alman ve Avusturya-Macaristan ticari kuruluşları bunların başında gelmektedir. 19. yüzyıl sonlarında başlayıp 20. yüzyıl başlarından itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nda ticaret hacmini arttıran bu kuruluşların imparatorlukta en fazla ticari ilişkide bulunduğu milletlerin başında Ermeniler gelmekteydi. Gerek şirketler gerekse de bankalar yoluyla Ermenilere tarımsal ve ticari krediler sağlayan bu kuruluşlardan Deutsche Bank'ın İstanbul şubesinin 25 Ağustos 1915 tarihi itibarıyla Ermenilerden alacağı miktar 216.857.69 liraydı; Avusturya-Macaristan şirketlerinin ise yine aynı tarihlerde Ermenilerden alacağı kredi borcu 4.697.211 franktı.¹³⁷

Söz konusu ticari kuruluşların, gönderilen Ermenilerden alacakları borçların durumunun belli olmaması ve Osmanlı hükümetinin bu konuda herhangi bir çalışma yapmaması şirketleri düşündürüyordu. Bu durumun belirsizliği devam edince 4 Temmuz 1915'te İstanbul'daki Alman büyükelçisi Wangenheim tarafından hükümete bir nota verildi. Büyükelçi, notasında ticari kuruluşların karşılaştıkları muhtemel zararlara dikkat çekiyordu.¹³⁸ Bu nota etkisini göstermiş olacak ki, Talat Paşa 11 Temmuz 1915'te Trabzon vilayetine şifreli telgrafla, "*Dâhile sevk edilen Ermeniler zimmetinde mevcûdiyeti iddi'â olunan matlûbâta (alacağı) müte'âllik (ilişkin) senedâtın târîh ve şekillerinin tasfiye-i düyûn (borçların ödenmesi) mu'âmelâtında olduğu gibi şimdiden sebt-i defter edilmesi (deftere geçirilmesi) ve bu senedât dolayısıyla muvâza'aya (danışıklılığa) meydân verilmemekle berâber Ermenilerin uhdesindeki emvâlin ecânib (yabancı) ve sâ'ire yedine geçmesine müsâ'ade edilmemesi...*"¹³⁹ yönünde uyarılarda bulunuyordu. Bir başka deyişle, Ermenilere ait borçların tespit edilip düzenlenmeye başlandığını görüyoruz.

Şirketlerin zararları artmaya başlayınca Alman ve Avusturya-Macaristan vatandaşı müteşebbisler İstanbul'daki elçiliklerine şikâyet dilekçeleri yazmaya başladılar. Bu şikâyetler üzerine 8 Ağustos 1915'te Alman elçiliğinin hukuk müşaviri

¹³⁶ BOA, *Dâhiliye Nezareti Umûr-ı Mahalliye-i Vilâyât Müdüriyeti (DH.UMVM)*, 132/42, 2 Ağustos 1331.

¹³⁷ Duman, a.g.m., s.120.

¹³⁸ Duman, a.g.m., ss.124-125

¹³⁹ Armenians in Ottoman Documents (1915-1920), ss.70-71.

Dr.Theodor Weber, Talat Paşa ile görüştü. Weber, görüşmede Talat Paşa'yı Alman kayıpları konusunda önlem alınması için uyararak, “*şimdiye kadar tasfiye işiyle ilgili yaşananların pek de umut verici olmadığını söyledi ve Alman elçiliğinin tüm kayıplardan Osmanlı yönetimini sorumlu tutacağını ekledi.*”¹⁴⁰ Hükümet, aslında daha Haziran ayında Almanların alacakları hakkında bir takım önlemler almaya başlamıştı. Canik Mutasarrıflığı'na 29 Haziran 1915'te gönderilen telgrafla hükümet, Almanlara borçlu olan Ermenilerin tehcirlerinin bir hafta ertelenmesini, borçluların borçlarını tamamen ödemelerinin sağlanması için bir komisyon oluşturulmasını ve sonucun bildirilmesini istiyordu.¹⁴¹ Alınan tedbirleri yeterli görmeyen Almanlar, hükümet üzerindeki baskılarını arttırıyorlardı. Büyükelçilik nezdinde yapılan bu baskılar etkisini gösteriyordu.

Nitekim Weber'le görüşmesinden iki gün sonra Talat Paşa, çeşitli vilayet ve mutasarrıflıklara gönderdiği telgrafta, nakledilen Ermenilerin borç ve alacaklarının düzenlenmesi konusunda bir talimatname hazırlanmakta olduğunu ve bunların şimdilik deftere kaydedilmesini emrediyordu.¹⁴² Dâhiliye Nezareti, vilayet ve mutasarrıflıkları özellikle gönderilen Ermenilerin borçları ve alacakları hususunda uyarıyordu; fakat bu konuda henüz bir talimatname veya kanun çıkmadığından, yerel yöneticiler ne yapacaklarını sık sık Nezaret'e soruyorlardı. Örneğin, Ma'muret'ül-aziz vilayetine çekilen 19 Ağustos 1915 tarihli cevabî telgrafta hükümet, Ermenilerin alacakları ve borçları hakkında hazırlanan talimatnamenin yayınlanmasına kadar kimlerin kimlerden neden dolayı alacağı olduğunun kaydedilip, alacaklıların belirlenmesini istiyordu.¹⁴³ Telgraflardan anlaşıldığı kadarıyla hükümet, Alman elçiliğinin uyarılarını dikkate alarak borçlar ve alacaklar konusunda bir talimatname hazırlamayı düşünmektedir.

Hükümet bu tedbirleri almayı düşünürken, Alman ve Avusturya-Macaristan kökenli şirketler şikâyetlerine devam ediyorlardı. İstanbul'daki Büyükelçiler de bu konuda duyarlıydılar. Nitekim 26 Ağustos'ta Avusturya-Macaristan Büyükelçisi Pallavicini hükümete bir nota verdi. Notasında, Avusturya-Macaristan şirketlerinin ve

¹⁴⁰ Hilmar Kaiser, “1915-1916 Ermeni Soykırımı Sırasında Ermeni Mülkleri, Osmanlı Hukuku ve Milliyet Politikaları”, **İmparatorluktan Cumhuriyet'e Türkiye'de Etnik Çatışma**, (der. E.J.Zürcher), İletişim yay., İstanbul, 2005, s.137.

¹⁴¹ BOA, **DH.ŞFR**, 54/167, 16 Haziran 1331.

¹⁴² Armenians in Ottoman Documents (1915-1920), s.82. Erzurum, Adana, Ankara, Aydın, Bitlis, Haleb, Hüdâvendigâr (Bursa), Diyarbekir, Suriye, Sivas, Trabzon, Ma'muretü'l-aziz, Musul, Van vilayetleriyle, Urfa, İzmit, Canik (Samsun ve çevresi), Zor, Karesi (Balıkesir), Kayseri, Karahisâr-ı Sâhib (Afyonkarahisar), Maraş, Eskişehir, Niğde mutasarrıflıklarına şifre telgraf.

¹⁴³ BOA, **DH.ŞFR**, 55/104, 6 Ağustos 1331.

banklarının alacakları için teminat oluşturan Ermenilerden kalmış depo ve mağazaların hükümet tarafından mühürlendiğini, bundan dolayı şirketlerin tahsilât yapamadıklarını, bu durumun zararları daha da arttıracaklarını söyledikten sonra, buna önlem olarak, depo ve mağazalarla içindeki eşyaların Anadolu’da şirketleri bulunan bir banka vasıtasıyla idare edilmesini önermekteydi. Hükümet ise verdiği cevapta, yaptıkları uygulamaların Ermenilerin ve şirketlerin zararına olmayacağını söylüyordu.¹⁴⁴ Notalar devam ediyordu. 13 Eylül’de Almanya ve 21 Eylül’de Avusturya-Macaristan Büyükelçileri Emval-i Metruke Komisyonları’nın faaliyetlerinden memnuniyetsizliklerini ifade eden notalar verdiler. Büyükelçiler notalarında, emval-i metrukeyi idare eden komisyonların yasal davranmadıklarını, keyfi satışlar yaptıklarını, malları değerinin çok altında sattıklarını belirttikten sonra, Alman ve Avusturya-Macaristan şirketlerinin gönderilen Ermenilerde kalan borçlarını tahsil edemediklerine dikkat çekiyorlardı.¹⁴⁵ Osmanlı hükümeti de 9 Ekim’de verdiği cevapta, bu olayı Osmanlı içişlerine bir müdahale olarak değerlendirdi ve “...hükümetçe gerekli tedbirlerin alındığı, sevk edilen Ermeniler ve bunlardan alacağı bulunan kişi ve kurumların haklarının korunacağı”¹⁴⁶ teminatını veriyordu.

Ermeni tüccarların sadece Almanya ve Avusturya-Macaristan şirketlerine borçları yoktu. Hemen her ülkeyle ticaret yapan Ermeni tacirlerin başka ülkelere de borçları vardı. Yunanistan bu ülkelerden biriydi. 9 Eylül 1915’te Yunan Büyükelçiliği, Yunanlıların, nakledilen Ermenilerden alacakları konusunda hükümete bir nota verdi. Büyükelçilik notasında, daha önce Ermeniler hakkında alınan tedbirlerin öteden beri bunlarla ticaret yapanların hukuk ve yararlanma haklarına büyük zararlar verdiğini; tehcirin aniden ve çok büyük sayılarda yapılmasından dolayı borcu olan Ermenilerin kaybolduğunu ve bunlarla ticaret yapmış olan Yunanlıların da bu durumdan muzdarip olarak Büyükelçilik’e müracaat ettiklerini belirttikten sonra çözüm olarak, “...tebi’d olunan Ermeniler zimmetinde matlûbu (alacağı) olan teba-i Yunaniye'nin medyûnların (borçluların) terk ettikleri emvâl-i gayr-i menkûleleriyle te'mîn olunmaları tedâbîrine tevessül olunmak (başvurulmak) üzere...” gerekenlerin yapılmasını talep ediyordu.¹⁴⁷ Büyükelçiliğin, önerdiği tedbire hükümet zaten Ağustos ayından itibaren başvurmaya

¹⁴⁴ Duman, a.g.m., ss.124-125.

¹⁴⁵ Kaiser, a.g.m., ss.137-138; Duman, a.g.m., s.125.

¹⁴⁶ Duman, a.g.m., s.126.

¹⁴⁷ BOA, Hariciye Nezareti Siyasi Kısım (HR.SYS), 2880/22-1, 24 Ağustos 1331.

başlamıştı. Bu konuda iki telgraf örnek gösterilebilir. İlki, 24 Ağustos 1915'te Sivas'a gönderilen telgraftır. Telgrafta, “Devlet nakledilen Ermenilerin emvâl-i gayr-i menkûlesini istimlâke ve düyunâtını (borçlarını) te'diyeye (ödemeye) karâr vermiştir”¹⁴⁸ denilmektedir. Yine, aynı tarihte çeşitli il, mutasarrıflık ve Emval-i Metruke Komisyonlarına başka bir telgraf gönderildi. Burada da görevlilere, gönderilen Ermenilerin borçlarının, onlardan kalan taşınır ve taşınmaz malların satılarak ödeneceği, ödendikten sonra kalan miktarın sahiplerine gönderileceği ve borçlar ve alacaklar hakkında yeni bir kanun hazırlanmak üzere olduğundan şimdilik borçlarla ilgili cetveller hazırlanması gerektiği belirtiliyordu.¹⁴⁹ Hükümet, bu tedbire daha sonraları Almanya ve Avusturya-Macaristan uyruklu müteşebbislerin borçlarının kapatılması için başvuracağı gibi¹⁵⁰ gönderilenlerin Ziraat Bankası'na olan borçlarının ödenmesi konusunda da başvuracaktır.¹⁵¹

Hükümetin yukarıda Yunan Büyükelçiliği'nin verdiği notaya cevabı ise genel olarak aynıydı. Hükümet, borçlar ve alacaklar hakkındaki kanunun çıkmasından bir gün önce (25 Eylül 1915) verdiği cevapta, Ermenilerden kalan malların muhafazaya alındıklarını, hazırlanmakta olan tasfiye kanununa göre müracaatların alınacağını ve hükümetin hiçbir yabancıya hukukuna zarar getirmeyecek tedbirleri aldığını belirtti.¹⁵²

Büyükelçilerin baskılarının hükümet üzerinde etkili olduğu söylenebilir. Hükümet de, bu notalar karşısında hazırlamayı düşündüğü borçlar ve alacaklılar hakkındaki kanun-ı muvakkatı yani, geçici kanunu 26 Eylül 1915'te çıkardı.

¹⁴⁸ BOA, **DH.ŞFR**, 55/196, 11 Ağustos 1331.

¹⁴⁹ BOA, **DH.ŞFR**, 55/184, 11 Ağustos 1331. Adana, Erzurum, Ankara, Bitlis, Haleb, Diyârbekir, Hüdâvendigâr, Sivas, Trabzon, Ma'muretü'l-aziz, Konya vilayetleriyle, İzmit, Eskişehir, Urfa Canik, Karesi, Kayseri, Karahisâr-ı Sâhib, Niğde, Maraş mutasarrıflıklarına ve Adana, Haleb, Sivas, Ma'muretü'l-aziz, Diyârbekir, Canik İzmit, Karesi, Emval-i Metruke Komisyon Riyasetlerine (Başkanlıklarına) şifre telgraf.

¹⁵⁰ Dâhiliye Nezareti İAMM'den 22-23 Ocak 1916'da Erzurum vilayetine yollanan telgraf, bize bu uygulamanın ileriki tarihlerde de devam ettiğini göstermektedir. Telgraf, gönderilen Ermenilere veya bunlardan alacağı olanlara ait olup Alman ve Avusturya bankalarına ciro edilen senetlerle ilgiliydi. Müdürlük, emval-i metrukenin menkul yani taşınabilir kısmının nakde çevrilip, senet sahiplerinin şirketlerine nakde çevrilen mallardan toplam borç miktarı oranında bir meblağ ödenmesini istiyordu. Bkz. BOA, **DH.ŞFR.**, 60/89, 9-10 Kanun-ı Sâni 1331.

¹⁵¹ Meclis-i Vükela'nın 14 Mart 1917 tarihli oturumunda, gönderilen Ermeni, Rum ve Bulgarların terk ettikleri emlak ve araziden Ziraat Bankası'na olan borçlarının yine onlardan kalan arazi ve emlâkın satılarak ödenmesi kararlaştırıldı. Bkz. BOA, **MV**, 207/73, 14 Mart 1333. Yine, Meclis-i Vükela aynı içerikli kararı 25 Mayıs 1917'de de aldı. Bkz. BOA, **MV**, 208/38, 27 Mayıs 1333.

¹⁵² BOA, **HR.SYS**, 2880/22-4, 12 Eylül 1331.

2.1.2. 26 Eylül 1915 Tarihli Geçici Kanun

26 Eylül 1915'te Osmanlı hükümeti, Avusturya-Macaristan, Almanya ve Yunanistan notalarının da etkisiyle tehcir edilen Ermenilerin borçları ve alacakları hakkında geçici bir kanun çıkardı. On bir maddeden oluşan kanun, “*Âher mahallere nakledilen eşhâsın emval ve düyun ve matlubat-ı metrukesi hakkında kanun-ı muvakkat*”¹⁵³ adını taşıyordu.

Kanuna göre, 27 Mayıs 1915'te nakledilen gerçek ve tüzel kişilerin emvali yani, mülkleri, borçları ve alacakları, bu konu için oluşturulmuş komisyonların her şahıs için ayrı ayrı düzenledikleri mazbatalara yani, tutanaklara göre mahkemelerce tasfiye edilecekti (madde 1). Birinci maddede bahsedilen şahısların nakilleri sırasında tasarrufu altında bulundurdukları icâreteynli müsakkafât (ev, han, dükkan gibi iki kirali vakıflar) ve müstagallât-ı vakfiyenin (hububat, tahıl gibi gelir getiren vakıf mallar) Evkaf Nezareti namına; geriye kalan mülklerin de Mâliye Nezareti namına kayıtları tutularak tasfiye edilecek yani, satılacak ve elde edilen gelir ise sahiplerine gönderilecekti. Yine tehcirden 15 gün önce yapılan mülk transferlerinde eğer yalancılık, dolandırıcılık ve danışıklılık varsa bu transferler fesh ve iptal olunacaktı¹⁵⁴ (madde 2). Kanunun gerekçesinde hükümet, bu dolandırıcılık ve danışıklı bir şekilde yapılan satış işlemlerinin iki nedenle iptal edileceğini belirtiyordu. Birincisi, nakledilen kişinin kalan gayrimenkulleriyle alakasının devamını sağlayarak, danışıklı şekilde yapılan ülkeyi terk etme işlemine engel olmak; ikincisi de, gayrimenkullerin aşağı bir fiyatla satılarak gerçek sahibinin zarara uğramasını engellemek.¹⁵⁵ Hükümet her ne kadar bu sebepler doğrultusunda satış işlemlerinin yapılmasını engellemek istiyorsa da, gerçek amacı, tasfiyenin mümkün olduğunca kendi denetimi altında kendi kurduğu komisyonlar eliyle gerçekleştirilmesini sağlamaktı. Bu yolla hem emval-i metrukenin

¹⁵³ **Düstur**, Tertip:2, Cilt:7, Dersaadet Matbaası, İstanbul, 1336, ss.737-740.

¹⁵⁴ Hükümet, bütün Ermenilerin (en azından Adana'daki bütün Ermenilerin) mallarını hile ve dolandırıcılıkla başkalarına satacaklarını düşünüyordu ve bu konuda *kuşkusuz* yoktu. Öyle ki, Adana vilayetine gönderilen telgrafta, “*Sevkine karar verilen Ermenilerin emrin târîh-i tebliğiyle bi'l-fi'l sevk arasında geçen zaman zarfında yedlerindeki (kendilerindeki) emvâl-i menkûle ve gayr-i menkûleyi nakde tahvîl için envâ'-ı hiyel (aldatma) ve desâyise (hileye) teşebbüs edecekleri şüphesiz olup fesâdı âşikâr olan bu gibi ukûd (şart) ve mu'âmelâta (muamelelere) i'tibâr olunamaması...*” denilmekteydi. Bkz. BOA, **DH.ŞFR**, 55-A/171, 26 Ağustos 1331.

¹⁵⁵ **Meclis-i Mebusan Encümen Mazbataları ve Tekâlif-i Kanuniye ile Said Halim ve Mehmet Talât Paşalar Kabineleri Âzalarının Divân-ı Âliye Sevkleri Hakkında Beşinci Şubece İcrâ Kılman Tahkikat**, Cilt:1, No: 503-523, Devre:3, Sene:1334, İçtima Senesi:5, TBMM Basımevi, Ankara, 1993, s.65.

yabancıların eline geçmesi önlenecek hem de gayrimenkuller istenilen fiyatla istenilen kişilere satılacaktı.

Hükümet aynı zamanda ikinci madde ile kalan malların ayrımını yaparak, vakıfların idaresini Evkaf Nezareti'ne bırakıyordu. Diğer mallar da Mâliye Nezareti'nin idaresinde kalıyordu. İlginç olanı, tasfiye edilecek gayrimenkul malların gelirinin-sahiplerine iade edilmek üzere-10 Haziran tarihli talimatnamede olduğu gibi mal sandıklarına değil, Mâliye Nezareti'ne aktarılmasıdır. Hükümet, böylece satışlardan önemli bir gelir sağlayarak, bu gelirleri savaş içinde ordunun ihtiyaçlarını ve Ermenilerin tehcir masraflarını karşılamak gibi çeşitli amaçlarla kullanmıştır. Bu konuya ilerde değinilecektir.

Kanunda belirtilmesine rağmen tasfiye gelirlerinin Mâliye Nezareti'nce sahiplerine gönderildiğine dair arşivlerde herhangi bir belge mevcut değildir. Ermenilerin kalan malları tasfiye edilmiş ve elde edilen gelir Mâliye'ye aktarılmıştır, kendilerine gönderilmemiştir.

Geçici kanunun maddelerine bakmaya devam edelim. Üçüncü madde ile, gönderilen Ermenilerin nakit paraları, taşınır mallarıyla, yatırımları ve alacakları komisyon başkanı veya vekili tarafından toplanacak, alacaklar tahsil edilecek, borçlar ödenecek, gerekirse dava açılacak ve davalı durumda olmayan emval-i metruke satılarak bedeli sahibi adına emaneten mal sandıklarında saklanacaktı. Dördüncü madde ise, emval-i metrukesi üzerinde (yani, kendi malları üzerinde) hak iddia edecek Ermeniler ile nakledilen Ermenilerden alacağı olanları ilgilendirmektedir. Buna göre, emval-i metruke ve gönderilenlerden alacakları konusunda hak iddia edenler, kanunun yürürlüğe girdiği tarihten itibaren eğer Osmanlı ülkesinde bulunuyorlarsa iki ay, Osmanlı dışında bulunuyorlarsa dört ay içinde komisyonlara kendileri veya vekâlet bıraktıkları kişi aracılığıyla müracaat ederek, alacaklarını kayıt ve kabul ettirmeye ve her türlü tebligat için komisyonun toplandığı yerde bir ikâmetgâh adresi göstermeye mecburdurlar. Ayrıca, söz konusu iki ve dört aylık sürenin bitiminden sonra görülecek davalar hakkında genel hükümler uygulanacak ve kişiler davalarda haklı çıksalar bile tasfiye edilmiş emval-i metrukeye müracaat edemeyeceklerdi.

26 Eylül tarihli kanununun beşinci maddesine göre komisyonlar, her türlü alacaklar ve borçların gerçekliğini araştırarak ve bunlardan gerçek olanlarını kabul ve kayıt ettikten sonra emval-i metruke ile ilgili istihkak davalarını yani, mallar üzerinde

hak iddia edecek olan mal sahiplerinin davalarını mahkemeye sevk ettikten sonra, her şahsın malını ve hesaplarını bildiren ayrı ayrı mazbatalar (tutanaklar) düzenleyeceklerdir. Ayrıca komisyonlar, bu mazbataların onaylanmış bir örneğini ilgili yerlerde/mahallerde asılmak suretiyle ilgililere tebliğ edecek ve mazbataların asıllarını da tescil edilmek üzere ayrıntısıyla savcıya ulaştıracaklardır. Savcı da, söz konusu mazbataları tescil edilmesi talebiyle borçlunun naklinden önce oturduğu ikametgâhının bulunduğu Bidayet Hukuk Mahkemesi (Asliye Mahkemeleri)'ne ulaştıracaktı. Alacaklılara, mazbataların asıldıkları tarihten on beş içinde ilgili mahkemeye itiraz edebilme hakkı tanınıyordu. On beş gün sonunda mahkeme, savcının da hazır bulunduğu günde gerekli incelemeyi yapacak ve itiraz varsa itiraz edeni ve komisyon başkanını veya vekilini acilen çağırarak itirazı ve savunmayı dinleyecek ve lüzum göreceği değişiklikleri yaptıktan sonra her mazbatayı tescil edecek ve ilan edilir hale getirerek uygulanması için komisyonlara gönderecektir.

Kanuna göre, “*Bu ilamların ihtiva ettiği hükümler kabili itiraz ve iade ve istinaf¹⁵⁶ ve temyiz değildir.*”¹⁵⁷ Yani, mahkemenin verdiği hüküm değiştirilemeyecek ve dava sonunda mallarını ve borçlarını almayı hak edenlere herhangi bir iade yapılmayacaktı. Geçici kanunda iadenin ne zaman yapılacağı konusunda da herhangi bir hüküm yoktur. Hükümet aynı zamanda beşinci maddeyle, istemediği talepleri geçersiz kılabilirdi. Çünkü, ihtilaflı durumlarda borçlu ya da malın gerçek sahibi olan Ermeni şahıs, mahkemede hazır bulunamayacağından, mahkemelerde tarafsız oturumlar yapılması imkansız hale gelmektedir. Bir anlamda nakledilen Ermeni, sorunun çözümünü Osmanlı devlet görevlilerinin insafına bırakmak zorundaydı.

Kanunun altıncı maddesi gereğince, borç ödemesinin kesinleşmesi durumunda komisyonlar imtiyazlı/öncelikli ve imtiyazsız borçların tamamını ödeyecekler; paranın yetmediği durumlarda ise öncelikli borç tercih edilerek herkese eşit ve hakkına göre ödeme yapılacaktır. Komisyonların görevlerinin sona ermesinden sonra ise ödemeleri icra daireleri yapacaktır.

Yedinci maddeye göre, naklolunan şahısların kalan malları ile ilgili daha önce mahkemeler ve resmi daireler tarafından verilmiş olan kararlar veya hacizler

¹⁵⁶ Bidâyet mahkemesinden yani, ilk/başlangıç mahkemesinden verilen hükmün bir üst mahkemeye başvurarak feshini isteme. Bkz. Ferit Devellioğlu, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat**, Aydın Kitabevi, Ankara, 2007, s.461.

¹⁵⁷ Düstur, Tertip:2, Cilt:7, s.739.

hükümsüz sayılarak, kararı veren mahkeme ya da resmi daire bundan sonra bu kanuna tabi olacaktı. Bu kanunla komisyonlar, daha önce çözüme kavuşturulmamış davaları çözüme yetkisine de sahip olacaklardı. Yedinci madde ile hükümet, kanun yayınlanmadan önce mahkemelerin mallar konusunda verdiği kararları hükümsüz sayarak, kurduğu komisyonlar yoluyla emval-i metruke konusunda kendisi yetkiye sahip olmak istiyordu.

Sekizinci madde, kurulacak komisyonların nasıl teşekkül edeceği ve kanunu nasıl uygulayacakları konusunda bir nizamname yayınlanacağına yönelikti. (Bu nizamname 8 Kasım'da yayınlanacak.) Dokuzuncu madde ise muhacirlerle ilgilidir. Buna göre, Evkaf ve Mâliye Nezaretleri hazineleri adına kayıt altına alınan vakıflar, muhacirlere meccanen yani bedelsiz/parasız dağıtılacaktı. Böylece hükümet, dinsel vakıf kategorisine giren malları sahiplerine göndermek yerine muhacirlere dağıtmanın yolunu açtı. Son olarak, bu kanunun uygulanmasından Evkaf, Dâhiliye, Adliye ve Mâliye Nezaretleri sorumluydu (madde 10).

26 Eylül tarihli geçici kanun daha çok, hem gönderilen Ermenilerden alacağı olanları hem de sevk edildikten sonra kalan malları üzerinde hak iddiasında bulunacak Ermenileri ilgilendirmekteydi. Kanunla artık, tasfiye işi de resmileşiyordu. Ayrıca, sevk edilen Ermenilerin borçları, alacakları ve malları üzerinde hükümet, kuracağı komisyonlar yoluyla söz sahibi olacaktı. Komisyonlar, daha önceki Emval-i Metruke Komisyonları'nın yaptığı gibi, Ermenilere ait malları satarak, yine onların borçlarını ödeyebilecekti. Bu yolla özellikle Alman ve Avusturya-Macaristan şirketlerinin Ermenilerden alacakları borçlar kapatılmak isteniyordu; fakat ilgili devletlerin Büyükelçilerinin şikâyetleri de devam ediyordu. Örneğin, Alman Büyükelçiliğinin hazırlattığı raporda, tasfiye işlemleri, *yağmanın meşrulaştırılması* olarak tanımlanıyordu.¹⁵⁸ Avusturya-Macaristan Büyükelçiliği'nin 23 Ekim'de verdiği notada ise, alınan tedbirlerin Avusturya-Macaristan işletmelerinin zararlarını karşılamaya yetmediği ve alacaklı olanlara tanınan iki ve dört aylık sürelerin yetersiz olduğu ifade edilmekteydi. Ayrıca Büyükelçilik, kanunun yedinci maddesi ile mahkemelerin ve resmi dairelerin verdiği kararların hiçe sayılmasının “*evrensel hukukun bilinen temel prensipleriyle taban tabana zıt olduğu*”¹⁵⁹ nu belirtiyordu.¹⁶⁰

¹⁵⁸ Kaiser, a.g.m., s.141.

¹⁵⁹ Duman, a.g.m., s.127.

Gönderilen Ermenilerin, geride kalan malları üzerinde hak iddia edebilmeleri için onlara tanınan hukuksal süreç oldukça çetrefilli görünmektedir. Her şeyden önce iki ve dört aylık süre oldukça azdı. Ermenilerin, gönderildikleri yerlerden gelip, malları üzerinde hak iddia edebilmek için evrak düzenlemek, komisyona başvurmak ve mahkeme sonucunu beklemek uzun zaman almaktadır. Bu süreçte, gelen Ermeni'nin nerede kalacağı da sorundu. Çünkü, tehcirden sonra evi ya satılmış/kiralanmış ya da muhacirlere dağıtılmıştı. Ayrıca geride kalmış malı konusunda hak iddia eden bir Ermeninin, *Ermeni olduğu için* tehcir edildiğini bildiğinden, tekrar *istenmediği* yere gidip *hukuksal bir savaş* verme konusunda psikolojik olarak ne kadar hazır olup olmadığı da düşünülmelidir. Kısaca, 26 Eylül tarihli kanunun anlamı, gönderilen Ermenilerin mallarının tasfiye edileceği, *“dolayısıyla oralara dönecek olsalar bile pek azının tutunabileceği, bundan başka tasfiyelerde kendileri veya adamları bulunamayacağından menfaatlerinin ancak resmi teşkilatlarca korunacağıdır.”*¹⁶¹

Söz konusu kanuna sadece Almanya, Avusturya-Macaristan ve Yunanistan Büyükelçileri tepki göstermiyordu. Meclis'ten de tepkiler geliyordu. Meclis-i Âyan üyesi Ahmed Rıza Bey, Meclis-i Ayan'ın 11 Ekim 1915 tarihli oturumunda söz konusu kanunun 11. maddesinin düzeltilmesi yolunda bir kanun önerisi verdi. 11. madde, kanunun yayınlandığı tarihten itibaren geçerli olacağı yönündeydi. Ahmed Rıza Bey ise, kanunun savaş bitip barış yapıldıktan bir ay sonra uygulanmasını öneriyordu. Üç gerekçeyle bunu savunuyordu. Birincisi, ona göre savaş zamanında kimsenin kimseden mal alma hakkı yoktur. İkincisi, satılacak emlak ve arazinin sahipleri yerlerinde olmadıkları için satışlar gerçek değeriyle yapılmayacak ve bundan malın asıl sahibi büyük zarar görecektir. Üçüncüsü de, Meclis-i Mebusan'ın açılmasından iki gün önce kabul edilen bu kanunun meclisten geçmesi ve ondan sonra uygulamaya konulması gerektiği yönündeydi.¹⁶² Toplantı sonunda kanun teklifinin

¹⁶⁰ Avusturya-Macaristan şirketleri Büyükelçilik yoluyla şikâyetlerine Nisan 1916'da da devam edeceklerdir. Büyükelçilik, “Austro-Oryantal” adlı şirketin gönderdiği şikâyet dilekçesi uyarınca hükümete, bu şirketin ve diğer Avusturya-Macaristan şirketlerinin Ermeni tüccarlardan olan alacaklarının ödenmesine kadar, el konulan bonoların miktarı oranındaki meblağın şirketlere daha sonra ödenmesi yönünde hükümete yazı gönderdi. Bkz. BOA, **HR.SYS**, 2882/5-5, 27 Nisan 1332. Hükümet ise, kanun uyarınca Tasfiye Komisyonları'na Ermenilerden alacağı olanların başvurma süresi bitmişse de, alacaklarının yine kanuna göre mahkemelere başvurma hakkı olduğu şeklinde cevap verdi. Bkz. BOA, **HR.SYS**, 2882/5-8, 5 Mayıs 1332.

¹⁶¹ Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılabı Tarihi**, Cilt:3, Kısım:3, Türk Tarih Kurumu yay., Ankara, 1983, s.46.

¹⁶² **Meclis-i Âyan Zabıt Ceridesi (MÂZC)**, Devre:3, Cilt:1, İçtima Senesi:1, 28.İnikad, 28 Eylül 1331(1915), TBMM Basımevi, 1990, s.441.

Layiha Encümeni (Kanun tekliflerinin görüşüldüğü komisyon)'ne gönderilmesi kararlaştırıldı.

Layiha Encümeni'nin kararı Meclis-i Ayan'ın 13 Aralık 1915 tarihli oturumunda okundu. Encümenin bu öneriye, "... *tadili (değişikliği) talep olunan Kanunu Muvakkatin Meclisi Mebusana tevdi edildiği (gönderildiği) bittahkik (inceleme sonucu) anlaşıldığından, kanunu muvakkati mezkûrun Heyeti Ayana vürudıyla (gelmesiyle) hini müzakeresinde (müzakere sırasında) işbu tadil teklifinin dermeyan olunması (ortada kalması) lazım geleceği...*"¹⁶³ şeklinde bir cevap vermesi üzerine Ahmed Rıza Bey, kanuna oldukça sert tepkilerde bulundu ve maddenin olumsuz sonuçları üzerine uzun bir konuşma yaparak şunları söyledi:

"Malum olduğu üzere bu Kanun, muvakkaten mevki-i icraya (uygulamaya) konmuştur ve elyevm (şu anda) tatbik edilmektedir. Bu Kanun buraya gelip müzakere olununcaya kadar ne mal kalacak, ne mülk. Bâd-e harab-il Basra (iş işten geçtikten sonra). Biz ne müzakere edeceğiz?"

Sonra, bir mesele var: Kanun-u muvakkatların ne suretle yapılabileceği Kanun-u Esâsî'de musarrahtır (açıktır). Kanun-u Muvakkat, ancak Meclis mün'akid bulunmadığı (toplanmadığı) zamanda yapılacak. Fakat şimdi Meclis müctemîdir (toplanmıştır). Bu kanun ise Meclisin içtimâından (toplanmasından) üç gün evvel tanzim ve tatbik edilmiştir (uygulanmıştır). O halde Meclis açık olduğu halde hükmü tatbik olunabilir mi? Bu da şâyân-ı (önemli) tefsîr (yorum) ve tetkik (inceleme) bir meseledir. O Kanun, Bir defa Meclise tevdi edilmiş (gönderilmiş), binâenaleyh, Meclisin malı olmuştur; Meclis karar vermeden nasıl tatbik olunabilir? Kanunun bahsettiği emvali de Emvâl-i metruke diye tavsifi etmek (nitelendirmek) de kanunî bir şey değil. Çünkü, bu emvalin sahibi olan Ermeniler, mallarını isteyerek terk etmemişler, onlar yerlerinde teb'îd edilmiş, zorla, cebir ile çıkarılmış. Hükûmet, onların mallarını, memurları vasıtasıyla sattırıyor. Bendenizin, verdiğim takrirden maksadım, bu Kanunun mevki-i icraya konmamasını temin idi. Esbabını (gerekçesini) da arz etmiştim. Bu Kanun, mevki-i icraya vaz olunursa bu adamlara bir kat daha gadredilmiş (zulüm edilmiş) olacak, çünkü mallarına talip bulunmayacak veyahut mal değer fiyatına satılmayacaktır. 100 liralık bir mal belki 10 liraya satılacaktır. Bu da, mucib-i gadirdir. Devletimiz, hiçbir vakit gadr ve zulmü kabul ve arzu etmez. Onun için bâdel-müsâlâha (barıştan sonra) bu Kanunun mevki-i mer'îyete (yürürlüğe) konulmasını temin için bir tâdil (düzenleme) teklif etmiştim. Halbuki şimdi ne oluyor? Kanun aynıyle kaldı ve icra ediliyor. Herhalde Heyet'in vereceği karara bendeniz de razı olurum. Lâkin, bu bâbta müzakere cereyan eylesin de, ona göre ben de bir karar verebileyim."¹⁶⁴

¹⁶³ MÂZC, Devre:3, Cilt:1, İçtima Senesi:2, 10.İnikad, 30 Teşrin-i Sâni 1331(1915), s.133.

¹⁶⁴ Aynı yerde.

Ahmed Rıza Bey'in bu sözleri üzerine, Layiha Encümeni'nde bulunan Abdülhamid Zehravi Efendi, kanunun artık Heyet-i Teşriyye'ye yani, Meclis-i Mebusan'a mal olduğunu, Meclis-i Mebusan tarafından da müzakere edilerek Âyan'a gelmesi halinde burada da tartışılabileceğini ve Ahmed Rıza Bey'in o zaman görüşlerini söyleyebileceğini belirtti.¹⁶⁵ Encümenin önerisine karşı Ahmed Rıza Bey sözlerine şöyle devam etti:

"...Bendeniz diyorum ki; bu kanun, şimdi Meclis-i Umûminin malıdır, Hükümetin elinden çıkmıştır. Binâenaleyh, şimdi mevki-i icrada kalması doğru değildir, ben bu iddiada bulunuyorum. Verdiğim lâyiha-i kanuniyede, bu Kanunun mevki-i icraya konmasını temin içindir.

*Hükümet tarafından komisyonlar gönderilmiş, bu emvâl bakılıyormuş, felan oluyormuş, bundan bir şey çıkmaz. Ben, malımı satmağa razı olmazsam kimse cebren (zorla) bana sattıramaz. Kanun-u Esâsinin 21 inci maddesi buna manidir. Eğer bu memlekette Kanun-u Esâsî ve Meşrûtiyet varsa bu olamaz, bu bir zulümdür. Beni kolumdan tut, köyümden dışarı at, malımı ve mülkümü de sonra sat; bu hiçbir vakit de caiz değildir. Bunu ne Osmanlıların vicdanı kabul eder, ne de kanun."*¹⁶⁶

Daha sonra Âyan reisi, Kanun-u Esasi'de geçici kanunların Meclis'e gönderildikten sonra hükümden düşeceğine dair bir madde bulunmadığını ve ancak kuvve-i teşriyye yani, yasama gücü olan Meclis tarafından reddedilinceye kadar uygulanabileceğini söyledi. Ahmed Rıza Bey de, *"Ermenilerin malı, kısmen yağmâ edildi; kuvve-i Teşriyye kanunu red edinceye kadar elde bir şey kalmayacak, yapılacak şeylerin hepsi yapılmış olacak."*¹⁶⁷ diyerek tepkisini dile getirdi.

26 Eylül tarihli kanun, Ahmed Rıza Bey'in de belirttiği gibi Meclis-i Mebusan açılmadan iki gün önce hükümet tarafından kabul edilerek uygulamaya konmuştu. Aslında, Meclis'in kapalı olduğu dönemlerde Kanun-i Esasi, hükümete muvakkat kanun çıkarma yetkisini veriyordu. Ancak İttihatçılar Meclis'in açılmasını beklemeden acele davranarak kanunu hazırlayıp uygulamaya koydular. Amaçları, Meclis'te kanun üzerinde yapılacak müzakerelerle zaman kaybetmemektir. Bu sayede yabancı alacaklıların tepkisi de hafifletilecekti. Âyan'da üyeler kanun hakkında tartışırken, ilgili kanun Meclis-i Mebusan'a gönderilmiş; fakat Meclis'te daha görüşülmeye

¹⁶⁵ MÂZC, a.g.e., ss.133-134.

¹⁶⁶ MÂZC, a.g.e., s.134.

¹⁶⁷ Aynı yerde.

başlanmamıştı.¹⁶⁸ Kanunun Meclis'e gitmesi hiçbir şeyi değiştirmemiş ve Meclis'in onayından geçmeyen bir kanunun uygulamasına devam edilmiştir.

Kanun uygulanadursun, hükümet 8 Kasım 1915'te, 26 Eylül tarihli kanunun uygulama esaslarına dair yeni bir talimatname çıkardı. Bu talimatname daha çok Ermeni gayrimenkulleri, kurulacak yeni komisyonların yapısı ve komisyonların tutacakları defterler ile ilgili ayrıntılı maddeler içeriyordu.

2.1.3. 8 Kasım 1915 Tarihli Talimatname ve Tasfiye Komisyonlarının Kurulması

Tehcirin başlamasıyla Osmanlı hükümeti sadece Ermenileri nakletmekle uğraşmayacaktı. Ayrıca gönderilenlerin geride bıraktıkları malları konusunda da bir takım çalışmalar yapmak zorundaydı. Nitekim, bahsettiğimiz gibi önce 30 Mayıs 1915'teki Meclis-i Vükelâ mazbatasında ve 10 Haziran'da çıkarılan talimatnamede mallarla ilgili nasıl bir uygulama yapılacağı belirtiliyordu. Ancak, bu düzenlemelerde boşluklar ve eksiklikler vardı. Çünkü, uygulamalarda malların çok ucuza belli kişilere satılması, satış işlemlerinde suiistimallerin yaşanması ve özellikle gönderilen Ermenilerin yabancı şirketlere ve başka kişilere olan borçları ve kredilerinin büyük sorunlar yaratması ve yerel yöneticilerin bu konularda Nezaret'e sık sık ne yapacaklarını sormaları hükümeti yeni hukuki düzenlemeler yapmaya itti.

Suiistimallerin yaygınlaşması ve yabancı ülkelerin büyükelçilerinin baskıları üzerine hükümet, önce birçok il ve mutasarrıflığa yukarıda anılan 30 Temmuz 1915 ve 11 Ağustos 1915 tarihli telgrafları gönderdi. Daha sonra da 26 Eylül 1915'te geçici bir kanun çıkardı. Kanun, özellikle nakledilen Ermenilerin borçları ve alacakları üzerineydi. Malların korunması ve tasfiyesi konusunda yeni heyetlerin oluşturulması ve komisyonların çalışma esaslarının ayrıntılı bir şekilde ele alınması ise 8 Kasım 1915'te çıkarılan bir talimatnameye göre yapılacaktı.

*“Âher mahallere nakledilen eşhasın emvâl ve düyun ve matlubat-ı metrukesine mütedair 18 Zilkade 1333 tarihli kanun-ı muvakkatin suver-i icraiyesi hakkında talimatname”*¹⁶⁹ adıyla çıkarılan talimatname, iki bölüm ve 25 maddeden oluşuyordu. Ayrıca, *Emval-i Metruke Tasfiye Komisyonlarının Esas Defteri ve Emval-i Metruke*

¹⁶⁸ Söz konusu geçici kanun Meclis-i Mebusan'da hiçbir zaman tartışılıp kanun haline gelmeyecektir.

¹⁶⁹ Düstur, Tertip:2, Cilt:7, ss.775-788.

Hesab-ı Cari Defterinin Suret-i Kayıt ve İstimali adıyla da iki ayrı başlık altında hem belirtilen iki defterde neler yer alması gerektiği hem de defterlerin nasıl kullanılacağı konularında açıklayıcı bilgiler yer alıyordu.

Talimatname ile biri heyet diğeri komisyon olmak üzere iki kurul oluşturulmasına rağmen, uygulamada bunlara *Tasfiye Komisyonları* denilmektedir. Birinci maddeye göre heyet, mahallin en büyük mülkiye memuru tarafından yine mahallin en büyük mal memurunun başkanlığında vergi, tapu, nüfus ve mevcut ise Evkaf dairesinden alınacak birer memurdan oluşturulacaktı. Bu heyet önce, nakledilen şahısların tahliyeden on beş gün önceki yaptıkları veya tahliyeden sonra yapılmış satış işlemlerini *defter-i hâkâni* (tapu kadastro) kayıtlarından çıkararak, üç gün zarfında Tasfiye Komisyonu'na verecekti.

Heyet ayrıca, gönderilen şahıslara ait vakıf ve diğer gayrimenkullerin-vergi ve tapu kadastro kayıtları ile karşılaştırarak-ayrı ayrı olarak acele bir şekilde ikişer nüsha defterini tanzim edecekti. Defterler, her gayrimenkulün mevkiini, sokak, kapı ve kayıt numarasını belirledikten sonra, değeri ve miktarı da dâhil olmak üzere sahibi adına kaydedilecekti. Ayrıca, sahibi bilinmeyen haneler için ise, o çevrede bulunan yaşlılardan veya sözüne güvenilir kişilere sorularak bilgi edinilecekti (madde 2). Hazırlanan defterlerin birer nüshası inceleme için o mahallin idare meclisine, diğer nüshaları da ilgililerin müracaatına hazır tutulmak üzere tapu kadastro kalemine verilecekti. İdare meclisleri, her gayrimenkul için tahrir kayıtlarına ve vergi kıymetlerine göre değer belirleyecek ve buna dair iki mazbata düzenleyerek bir nüshası Evkaf ve Mâliye'ye verilmek üzere komisyona tebliğ edecekti (madde 3). Dördüncü madde ise, 26 Eylül tarihli kanuna göre, Mâliye ve Evkaf hazineleri namına yapılan gayrimenkul kayıtlarından harç ve vergi alınmayacağı yönündeydi.

Talimatnamenin bundan sonraki maddeleri ikinci bölümün içinde yer almaktadır. Bu bölümün maddelerinin çoğu Tasfiye Komisyonları'nın oluşturulma şekli ve görevleri ile ilgilidir. Komisyonlar, Dâhiliye Nezareti'nin tayin edeceği bir başkan ile Adliye ve Mâliye Nezaretleri tarafından atanan birer kişiden oluşacaktı (madde 5)¹⁷⁰. Yapılacak muamelenin az olduğu yerlerde işlemleri o yere en yakın

¹⁷⁰ Beşinci madde 20 Ekim 1917'de değiştirilecektir. Buna göre, komisyonların başkanlarını artık Mâliye Nezareti tayin edecektir. Bkz. **Düştur**, Tertip:2, Cilt:9, Evkaf Matbaası, İstanbul, 1928, ss.759-760. Yine, bu tarihten önce Dâhiliye Nezaret'inden Hâriciye Nezareti'ne gönderilen 13 Mayıs 1916 tarihli şifre telgrafta, Tasfiye Komisyonları'nın Mâliye Nezareti'ne ilhak edildiği, bu nedenle emval-i metruke hakkındaki müracaatların ve işlemlerin Mâliye Nezareti ile yapılmasının uygun olacağı

komisyon yapacaktı (madde 7). Komisyon reislerine bir buçuk, azalara ise bir lira ücret verilecekti (madde8). Komisyon başkanı, yapılacak işleri komisyonda yer alan azalara uzmanlık alanlarına göre paylaştıracaktı (madde 9). Daha önce kurulmuş heyetler tarafından yapılan işlemler Tasfiye Komisyonları'na devredilecekti. Komisyon, eksiklikleri tamamladıktan ve göreve başladıktan sonra borç, alacak ve emval-i metruke konusunda hak iddia edenlerin dilekçelerini kabul edecekti (madde 11). Komisyon başkanlığı, naklölunan şahıslardan alacağı olduğu iddiasında bulunanlardan dilekçe almaya mecburdular. Ayrıca bu dilekçelerde, iddia edenin ne kadar ve ne tür alacağı olduğu ve nakledilen kişinin gönderilmeden önceki ikametgâhının yer alması zorunluydu. Daha sonra komisyon bu şahıslara, müracaat ettiği tarihin de yazılı olduğu bir makbuz verecekti. İddiada bulunan her şahıs, komisyonlara *bil-mürâcaa* yani, kendisi bizzat müracaat ederek, hak davasında bulunduğunu söyleyecek ve buna göre alacağı bir evrak ile mahkemeye başvuracaktı (madde12). Hükümet, bu dilekçelerin kanuna uygun olmasına dikkat ediyordu. Bu konuda Dâhiliye Nezareti, söz konusu dilekçelerin kanuna uygun olarak düzenlenmesini, kanuna uygun olmayan dilekçelerin Nezaret'e gönderilmeyerek, yerinde saklanması yönünde isteklerde bulunuyordu.¹⁷¹

On üçüncü maddede komisyonların önemli görevleri sıralanmaktaydı. Buna göre komisyonlar, birinci maddeye göre hazırlanacak cetvellerde yer alan dolandırıcılık ve danışıklılık görülen satış işlemlerinin feshi ve iptali için mahkemeye müracaat edeceklerdi. Bunun yanında, nakledilen şahıslara ait olup hükümet tarafından muhafaza altına alınan para ve eşya gibi bütün mallara *vaz'ı yed eylemek*, yani, el koymak da komisyonların görevleri arasındaydı. Ayrıca komisyonlar, bankalara, diğer müesseselere ve kişilere müracaat ederek nakledilen şahıs tarafından bırakılmış olan nakit para ve malların hesabını talep edecek (14. maddeye göre, söz konusu kurumlar ve kişiler komisyon başkanının istediği hesapları vermeye mecbur tutuluyorlardı.) ve bunlardan rehin olarak başkasına bırakılmış olanların hepsini isteyerek ona göre işlem yapacaklardı. Hükümet böylece, gönderilen Ermenilerin başkalarına bıraktıkları mallara da el koymuş oluyordu. Bu mallar, daha sonra Tasfiye Komisyonları tarafından açık arttırma ile satılacaktı.

belirtiliyordu. Bkz. Armenians in Ottoman Documents (1915-1920), s.155. Bu değişiklikler ile birlikte Mâliye Nezareti, komisyonların çalışmaları konusunda birinci derecede söz sahibi oluyordu.

¹⁷¹ BOA, *Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Evrak Odası Belgeleri (DH.EUM.VRK)*, 16/13, 21 Kanun-ı Sâni 1331.

On altıncı maddeye göre, kiliselerdeki her çeşit eşya, deftere kaydedilerek muhafaza edilecekti. 10 Haziran 1915 tarihli talimatnamede, bu eşyaların tehcir edilen bölgelere yerel yönetimler tarafından gönderileceği belirtilmişken, şimdiki talimatnamede bundan söz edilmiyordu. Dolayısıyla hükümet, kiliselerdeki eşyaları tehcir edilen yerlere gönderme kararından vazgeçiyordu. Zaten arşivlerde, kilise eşyalarının Ermenilerin tehcir edildikleri bölgelere gönderildiğine dair herhangi bir belge yoktur. Aynı durum 17. madde için de geçerlidir. Madde, sahibi belli olmayan eşyaların bulunduğu köy veya mahalle adına kaydedilmesi ve daha sonra hükümet tarafından nakledildikleri yerlere gönderilmesini içermesine rağmen, bu yönde de arşivlerde bir kayıt bulunmamaktadır.

Yine on altıncı madde ile, Ermenilerden kalan okul ve manastır gibi eğitimle ilgili her türlü bina ve eşyanın kullanma hakkı Maarif idarelerine devrolunacaktı. Böylece Ermeni okulları, Maarif idarelerinin çeşitli ihtiyaçlarını gidermek için kullanıldı.

Talimatname, aslında geçen dönemde karşılaşılan ve devam eden sorunlara da değiniyordu. Bunlardan en önemlisi, satış işlemlerinin usulüne uygun ve değeri ölçüsünde yapılıp yapılmaması konusuydu. Hükümet bu konuda duyarlıydı. İlk talimatnamenin çıktığı 10 Haziran'dan beri hükümet, usulsüzlükleri önleyememiş olacak ki, bu talimatnamenin 18. maddesinde, komisyonlara, malların satışında zaman ve mekânı dikkate alarak malları gerçek değeri üzerinden satmaları konusunda gayret göstermeleri gerektiği belirtiliyordu.

Komisyonlarca tutulacak iki çeşit defter olduğu (madde 19), komisyonların görevlerini yerine getirmeleri için komisyon başkanının talebi üzerine hükümet tarafından polis ve jandarma yollanması (madde 21), komisyon çalışmalarının hükümetin denetiminde yapılması (madde 22) ve komisyonun, vazifesinde göstereceği ihmal, gevşeklik ve gecikmelerden dolayı meydana gelen zararlardan mali olarak komisyon üyelerinin sorumlu olacakları (madde 23) talimatnamenin diğer önemli maddeleridir.

Talimatnamede, komisyonların tutacakları iki çeşit defterden birisi komisyonların esas defteri diğeri de hesap defteriydi. *Emval-i Metruke Tasfiye Komisyonlarının Esas Defteri* olarak belirtilen ilk defterde, emval-i metrukenin tasnifi, masrafı ve satışından elde edilen gelirler gibi 14 ayrı bölüm yer alıyordu. Bu bölümler

şunlardır: 1- Metrukat-ı umumiye (bırakılan genel şeyler), 2- Nukud-u metruke (kalan paralar), 3- Mevduat-ı metruke (kalan yatırımlar), 4- Matlubat-ı metruke (kalan alacaklar), 5- Satılan emval-i metruke bedelâtı (satılan emval-i metrukenin geliri), 6- Hazine-i evkafa verilen emval-i gayrimenkule bedelâtı (gayrimenkul satışından Evkaf'a verilen miktar), 7- Hazine-i Mâliye'ye verilen emval-i gayrimenkule bedelâtı (gayrimenkul satışından Mâliye'ye verilen miktar), 8- Düyun-u metruke (kalan borçlar), 9- Düyun tediyatı (borç ödemeleri), 10- Metruk emval-i menkule masarifi, 11- Sarfiyat-ı muvakkate (geçici harcamalar), 12- Eşhas-ı zimemi (borçlu şahıslar), 13- Nakledilen eşhas hesab-ı carisi 14- Mal sandıkları hesab-ı carisi.

Sayılan 14 maddeden bazılarının içeriği hakkında bilgi de verilmektedir. Örneğin, metruk emval-i menkule masarifi konusunda; kalan gayrimenkullerden vakıf ve mülklerin kanuna göre Mâliye ve Evkaf'a ait olduğu, bundan dolayı bunlar için harcanacak masrafın ve mülklerin satışından elde edilecek hâsılâtın da aynı hazinelere ait olduğu belirtildikten sonra, masrafın ve malların muhafazası için harcanacak paranın yine malların satışından elde edilerek mal sandıklarına aktarılan paradan sağlanması isteniyordu. Mal sandıkları hesab-ı carisi kısmında ise, mal sandıklarının idare komisyonlarının veznesi görevini görecekleri yazıyordu. Yani, tehcir edilenlerin mallarının satışından elde edilen paranın aktarıldığı sandıklar, masraf ve borç ödemeleri konusunda yetkili olacaklardı.

Talimatnamenin sonunda, *Esas Defteri Numunesi* adı altında, bu defterlerin şekillerinden de örnekler verilerek, nereye hangi bilginin nasıl yazılacağı hakkında ayrıntılı bir bölüm yer almaktadır. Komisyonlar, defterleri bu örneklere göre dolduracaklardı. Satılan emval-i metruke geliri, borçlar, alacaklar, emvali metruke için harcanan masraflar, Mâliye'ye ve mal sandıklarına aktarılan miktar gibi yukarıdaki 14 madde; tarih, izahat ve kuruş gibi bilgilerle birlikte defterlere yazılacaktı.

Emval-i Metruke Hesab-ı Cari Defteri ise ikinci defterdir. Bu defterin kayıt ve kullanılması hakkında talimatnamede bilgiler verilmektedir. Buna göre, defterin her sayfası dört tabloya ayrılmıştır. Tablolara, nakledilen kişinin mensup olduğu mahalle veya kazasıyla birlikte adı ve komisyon tarafından saklanan dosya numarası işaret edildikten sonra defter kullanılmaya başlanacaktır. Tabloların da ayrıntısıyla şekilli olarak açıklaması verilmektedir. Her tablonun içeriği farklıdır. Tablolar, bırakılanların cinsi (gayrimenkul, para, yatırım, alacak vs.), satılan mallardan elde edilen gelir,

borçlar, Mâliye'ye ve Evkaf'a kalan gayrimenkuller, mal sandıklarına aktarılanlar gibi bilgileri içermektedir.

Talimatnamenin yayınlanmasının ardından Anadolu'nun çeşitli yerlerinde Tasfiye Komisyonları kurulmaya başlandı. Bunlar, Adana, Cebel-i Bereket (Osmaniye, Gavurdağı civarı), Kozan, Bursa, Gemlik, Bilecik, Yozgat, Ankara, Samsun, Ordu, Trabzon, Sivas, Merzifon, Tokat, İzmit, Adapazarı, Eskişehir, Sivrihisar, Kayseri, Develi, Halep, Maraş, Antakya, Konya, Erzurum, Bitlis, Ma'muretü'l-aziz, Diyarbakır, Niğde, Karahisar-ı Sahib, Tekfurdağı (Edirne ve Tekirdağ civarı), İstanbul ve Urfa'dır.¹⁷² Basında, nakledilen şahıslardan alacağı olanların kanuni süre içerisinde komisyonlara müracaat etmeleri gerektiği belirtiliyor ve komisyonlardan Tekfurdağı Tasfiye Komisyonu'nun 16 Kasım 1916'da, Kayseri Tasfiye Komisyonu'nun 29 Aralık 1915'te ve Bitlis Tasfiye Komisyonu'nun da 17 Ocak 1916'da faaliyete geçtiği yer alıyordu.¹⁷³ Komisyonlardan Yozgat Tasfiye Komisyonu 28 Aralık 1915'te¹⁷⁴, Develi Tasfiye Komisyonu da 10 Ocak 1916'da tasfiye çalışmalarına başladılar.¹⁷⁵ İzmit ve Samsun Tasfiye Komisyonlarının da teşkil olunduğu yine basına yansıyan diğer komisyonlardandır.¹⁷⁶

Osmanlı hükümetinin çıkardığı kanun ve talimatnameleri inceledikten sonra, şimdi de bu hukuki belgelerde sözü edilen ve emval-i metrukenin idaresi için kurulan komisyonların tutmak zorunda oldukları defterlerin durumuna bakalım.

Tekrar belirtmek gerekirse, hükümet daha önce 10 Haziran 1915 tarihli talimatnameye göre Emval-i Metruke Komisyonları'ndan, gönderilen kişilerin adı da dâhil olmak üzere; Ermenilerden geriye kalan malların cinsleri, miktarları ve değerlerinin ayrıntılı olarak yazıldığı defterler tutulmasını istemişti. Yine, 10 Haziran tarihli talimatnamenin 21. maddesine göre, kalan hangi malın kime, ne fiyatla satıldığı ya da kiraya verildiği; satın alanın, kiralayanın ve kiracının adının da yazılı olduğu ayrıntılı cetveller düzenlenmesi de komisyonların başka bir göreviydi. Son olarak, 27. maddeye göre de, komisyonlar yaptıkları işlemleri ve araştırmaları ayrıntılı olarak on beş günde bir hem Bakanlığa hem de valiliğe bildireceklerdi. Ancak arşivlerde, aşağıda tartışacağımız gibi bu türden defterlere rastlanılmamaktadır.

¹⁷² **Sabah**, 21 Kanun-ı Evvel 1331 (03.01.1916); Kaiser, a.g.m., s.143.

¹⁷³ **Sabah**, 20 Kanun-ı Sâni 1331 (02.02.1916).

¹⁷⁴ **Sabah**, 4 Şubat 1331 (17.02.1916).

¹⁷⁵ **İkdam**, 17 Mart 1332 (30.03.1916).

¹⁷⁶ **İkdam**, 11 Kanun-ı Sâni 1331 (24.01.1916).

Hem Emval-i Metruke Komisyonları hem de Tasfiye Komisyonları tarafından tutulan defterlerin nerede olduğu tartışmalıdır. Bu da akla bir takım soruları getirmektedir. Gerçekten talimatnamelerde yazıldığı gibi komisyonlar tarafından defter tutuldu mu? Eğer tutulduysa bu defterler nerede? Defterler şu anda arşivde de tasnif edilmeyi mi bekliyor? Yusuf Halaçoğlu'na göre, “*Ne yazık ki savaş ortamı olması dolayısıyla taşrada tutulan defterlerin merkeze yollanamadığı anlaşılmaktadır. Taşra arşivleri ise büyük savaşın ardından Milli Mücadele döneminin yaşanması dolayısıyla yok olmuş veya belki de işgalcilerin eline geçmiştir.*”¹⁷⁷ Halaçoğlu'nun söylediklerine inanmak son derece güçtür. Çünkü, 8 Kasım tarihli talimatnamenin yayınlanmasından sonra taşrada yukarıda belirtilen 33 Emval-i Metruke Tasfiye Komisyonu kuruldu. Bu komisyonlar anlatıldığı gibi esas ve hesap defteri olmak üzere iki çeşit defter tutuyorlardı. Talimatnamenin üçüncü maddesine göre, bu defterlerin birer kopyaları yerel idarelere ve tapu kadastroya teslim edilecekti. Kopyaları ile birlikte düşünüldüğünde 100'den fazla defterin mevcut olması gerekir ki, komisyonlar kesin olarak kurulduğuna göre en azından *kanunen* defterlerin tutulmuş olması gerektiğini düşünebiliriz. İki kopya halinde tutulan defterlerin yerel idareye ve tapu kadastroya verilenlerinin hepsinin Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele döneminde yok oldukları düşünülse bile merkeze gönderilenlerinin sağlam kalması gerekir. Ayrıca, eğer defterler işgalcilerin eline geçmiş olsaydı şimdiye kadar ortaya çıkardı veya şu anda defterlerden en azından birine ulaşabilirdik. Kısacası, Halaçoğlu'nun belirttiğinin aksine defterlerin hepsinin yok olmadığını veya işgalcilerin eline geçmediğini, *bir yerlerde* bulunduğunu tahmin ediyoruz.

Nitekim, defterlerin yok olmayıp var olabileceğini gösteren bir haber Eylül 2006'da basına yansıdı. Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü, bünyesindeki Osmanlı tapu kayıtlarının bilgisayar ortamına aktarılıp devlet arşivlerine devredilmesi projesiyle ilgili bir çalışma yapmaktaydı. Bu konuda Genel Müdürlük, 17 Ağustos 2005'te Milli Güvenlik Kurulu (MGK)'nun da görüşünü sordu. MGK da Genel Müdürlüğe gönderdiği 26 Ağustos 2005 tarihli *gizli* yazıda, “*buralardaki bilgiler asılsız soykırım ve Osmanlı vakıfları mülkiyet iddiaları gibi konularda istismara yol açabilir*” diyerek, arşiv malzemelerinin Genel Müdürlük'te muhafaza edilmeleri ve *sınırlı oranda*

¹⁷⁷ Yusuf Halaçoğlu, “Korkusuzca Tartışmak Yararlı”, **Radikal**, 27 Eylül 2007.

kullanıma açılması uyarısında bulundu.¹⁷⁸ Söz konusu gizli yazının basına yansımaları ile birlikte Tapu Kadastro Genel Müdür Vekili Zeki Adlı, MGK'nın yazısının kendi projelerine karşı olmadığını, kendilerinde Osmanlı döneminde tutulan *gayrimenkul kayıtlarıyla* başka konularda az miktarda arşiv belgesinin bulunduğunu, MGK'nın yazısının da bu belgelerin Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü'ne devri ile ilgili olduğunu söyledi.¹⁷⁹ Anlı, kendi projelerinin bütünlüğünün bozulmaması için söz konusu belgelerin Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü'ne tesliminin ancak proje bitiminden sonra olacağını da belirtti.¹⁸⁰ Genel Müdürlüğün TARBİS (Tapu Arşiv Otomasyonu) adı verilen projesinin halen devam ettiği düşünülürse, defterlerin gün yüzüne çıkması daha zaman alacağına benzemektedir.

Komisyonların tuttuğu defterlerin *şimdilik* yokluğu, emval-i metrukenin ne kadar düzenli tasnif edildiğini ve emval-i metrukenin satışından elde edilen gelirlerin miktarının ne kadar olduğunu öğrenmemizi engellemektedir. Eğer söz konusu defterler elimizde olsaydı kimden ne kadar, ne tür mülk kaldığını; bunların tasfiyesinden ne kadar gelir elde edildiğini ayrıntılı olarak görebilecektik.

Komisyonlar tarafından tutulan defterler ortada yoksa da, elimizde bazı vilayet ve kazalardan Dâhiliye Nezareti'nin isteği üzerine başkente gönderilen birtakım listeler mevcuttur. Dâhiliye Nezareti bir yandan malların tasnifini komisyonlar yoluyla yaparken diğer yandan da taşraya telgraflar göndererek ne kadar Ermeninin sevk edildiğini, onlardan kalan malların miktar ve değerinin ne kadar olduğunu, emval-i metrukenin nerelerde kullanıldığını öğreniyordu. Örneğin 22 Eylül 1915'te Adana'ya¹⁸¹, 18 Haziran 1916'da Halep'e¹⁸² ve 2 Ocak 1917'de de Yalova'ya¹⁸³ gönderilen telgraflarda vilayetlerin hep belirtilen hususlar konusunda bilgi vermeleri istenmekteydi. Yine aynı hususlar konusunda bilgi isteyen başka bir telgraf da daha sonraki bir tarihte 29 Temmuz 1917'de hemen hemen bütün vilayet ve

¹⁷⁸ "Tapu Arşivlerini 'Sınırlı' Kullanın", **Hürriyet**, 19 Eylül 2006. MGK'nın söz konusu uyarısı çerçevesinde Tasfiye Komisyonları'nın tuttıkları defterlerin Genel Müdürlük arşivinde bulunup bulunmadığına dair Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü'ne 24 Ocak 2008 tarihinde dilekçe yazmama rağmen; bana gelen 7 Şubat 2008 tarihli cevapta, defterlerin kurum arşivinde mevcut olmadığı belirtiliyordu.

¹⁷⁹ "MGK Yazısı Tartışılıyor", **Radikal**, 20 Eylül 2006.

¹⁸⁰ Aynı yerde.

¹⁸¹ **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Toprak İskân Genel Müdürlüğü (TİGM)**, 272.12/35.6.12, 9 Eylül 1331.

¹⁸² **BCA, TİGM**, 272.65/6.1.9, 5 Haziran 1332.

¹⁸³ **BCA, TİGM**, 272.11/9.19.2, 14 Kanun-ı Evvel 1332.

mutasarrıflıklara gönderildi.¹⁸⁴ Son telgrafın daha önce gönderilen yerlere de gönderilmesi merkezin taşradan emval-i metruke konusunda ara ara bilgi istediğini göstermektedir. Taşradan gelen cevaplardan ise arşivlerden ulaşabildiğimiz sadece, 4 Ocak 1916 tarihli Halep'ten Belane'ye (Suriye-Şam) ve 27 Aralık 1915 tarihli Cisri Şugur'a (Halep'e bağlı bir kaza) sevk edilen nüfusa ait emval-i metruke listeleri ile 5 Ocak 1916 tarihli Kilis kazasından sevk edilen nüfusa ait emval-i metruke listesi vardır. Bu listelere göre, Halep'ten Belane'ye gönderilen Ermenilerden 857.800 lira değeri olan 8.548 dönüm arazi; 895.530 lira değeri olan 395 hane, 96 dükkân ve 4 değirmen kaldığı anlaşılmaktadır.¹⁸⁵ Cisri Şugur'a sevk edilen Ermenilerden ise toplam değeri 9.233 lira olan eşya kaldığı anlaşılıyor.¹⁸⁶ Son listeden öğrendiğimize göre de, Kilis'ten gönderilen Ermenilerden 1.678.348 lira değerinde 303.951 dönüm arazi; 1.944.000 değerinde hane, dükkân ve han gibi taşınmaz; 65.271 lira değerinde ticaret eşyası ile 124.816 lira değerinde başka eşyalar bulunmaktadır.¹⁸⁷

Listeler görüldüğü gibi 1915 sonları ile 1916'ya aittir ve sınırlı bilgiler içermektedir. Tehcirin başlarında kurulan Emval-i Metruke Komisyonları ile daha sonra kurulan Tasfiye Komisyonları'nın tuttukları defterler elimizde olmadığından sadece bu üç listeye dayanarak Ermenilerden kalan malların miktarı ve değeri hakkında konuşmak zordur. Ancak zaman zaman kalan malların miktarı ve değeri hakkında basında yazılar da çıkmaktadır. Bu konuda ilk defa yazan Murat Bardakçı'dır. Bardakçı, Talat Paşa'ya ait olduğunu ve kendisinde bulunduğunu söylediği birtakım belgelere dayanarak tehcirden sonra Ermenilerden 41.117 adet bina kaldığını yazmaktadır. Belgelere göre, Talat Paşa tehcirden sonra İAMM'ye bir çalışma yaptırmış ve bu çalışma sonunda da 18 adet vilayet ve sancağa dağılmış bulunan Ermeni binalarının sayısını 41.117 olarak saptamıştır.¹⁸⁸ Bardakçı bu bilgileri aktarırken, belgelerin hangi yıla ait olduğunu belirtmemiştir. Ayşe Hür ise *Taraf* gazetesindeki yazısında, Türk kaynaklarında bu konuda bilgi edinilemeyeceği için yabancı kaynaklara bakmak gerektiğini söylemektedir. Kaynaklardan biri İngiliz

¹⁸⁴ BOA, **DH.ŞFR**, 78/225, 29 Temmuz 1333. Edirne, Adana, Ankara, Halep, Hüdâvendigâr, Beyrut, Diyârbekir, Suriye, Sivas, Trabzon, Kastamonu, Ma'muratü'l-aziz, Konya, Musul vilayetleriyle Eskişehir, Urfa, İçel, İzmit, Bolu, Teke, Canik, Çatalca, Karahisâr-ı Sâhib, Kal'a-i Sultaniye (Çanakkale), Karesi, Kayseri, Kütahya, Maraş, Menteşe, Niğde, Cebel-i Lübnan mutasarrıflıklarına şifre telgraf.

¹⁸⁵ BCA, **TİGM**, 272.10/1.1.18, 22 Kanun-ı Evvel 1331.

¹⁸⁶ BCA, **TİGM**, 272.10/1.1.18, 14 Kanun-ı Evvel 1331.

¹⁸⁷ BCA, **TİGM**, 272.10/1.1.20, 23 Kanun-ı Evvel 1331.

¹⁸⁸ Murat Bardakçı, "Tehcir Edilen Ermeniler'den 41 bin 117 Adet Boş Bina", **Hürriyet**, 25 Nisan 2006.

Arşividir. Arşivden çıkan belgelere göre, 1918’de eski Britanya Başbakanı James Baldwin ve yardımcısı Herbert Asquith, yeni Başbakan Ramsey McDonald’a Osmanlı Devleti’ndeki Ermenilere neden maddi yardımda bulunmalarının gerektiğini şöyle açıklıyorlar: “ *‘Toplam beş milyon Türk paund’u (yaklaşık 33 ton altına eşdeğer) Türk hükümeti tarafından 1916’da Berlin’deki Reichs Bank’a yatırılmıştır. Bunun büyük bir miktarı Ermenilerin parasıdır.’* ”¹⁸⁹ Yine aynı yazıya göre, Ermenilerden kalan malların değeri Ermeni kaynaklarına göre 14.5 milyar Fransız Frank’ı ile 19 milyar Frank arasında değişmektedir. Hür’ün belirttiğine göre, 1925’te Amerika Birleşik Devletleri Senatosu’nda yapılan tartışmalarda ise kalan malların değerinin yaklaşık 40 milyon Dolar olduğu tahmini yapılmaktadır.

Sonuç olarak, verilen sayıların gerçek olup olmadığını şu anda Osmanlı arşivinin araştırmacılara açılan kısmıyla doğrulamak mümkün görünmemektedir. Bu ancak, Talat Paşa’nın Bardakçı’daki belgelerinin ortaya çıkmasıyla, İAMM arşivinin araştırmacılara açılmasıyla ve hem Emval-i Metruke Komisyonları hem de Tasfiye Komisyonları’nın tuttukları defterlerin ortaya çıkmasıyla mümkün olabilir.

2.2. ERMENİ MALLARINA YAPILAN MUAMELE

İttihat ve Terakki hükümetinin, tehcirden sonra Ermenilerden kalan mallar ile ilgili yaptığı en önemli çalışma, malların kanun ve nizamnamelerle kurulan komisyonlar aracılığıyla tasfiye edilmesiydi. Malların tasfiye edilmesi demek; düzenli şekilde toplanması, kayıtlarının tutulması, gerekli yerlere sarf edilmesi ve satılması veya kiralanması demektir. 1915-1918 arasında İttihatçı hükümetlerin Ermenilerin bıraktığı malları çeşitli şekillerde kullanması işte bu tasfiyeyle oldu. Mallar; müzayede yoluyla satıldı, kiralandı, yeni filizlenmekte olan Müslüman-Türk burjuvaziye aktarıldı, Müslüman muhacirlere dağıtıldı, savaş ortamında ordunun ihtiyaçları için kullanıldı, Ermenilerin tehcir masraflarına harcandı ve devletin çeşitli ihtiyaçları için sarf edildi.

¹⁸⁹ Ayşe Hür, “Ermeni Mallarını Kimler Aldı?”, **Taraf**, 2 Mart 2008.

2.2.1. Ermeni Mallarının Tasfiyesi ve Suiistimaller

Tasfiye işlemi, her ne kadar adına Tasfiye Komisyonu denilmese de 10 Haziran 1915 tarihli talimatname ile kurulan Emval-i Metruke Komisyonları ile başlamıştı. 8 Kasım 1915 tarihli talimatname ile de eskisinin yerine Tasfiye Komisyonları kurularak yapılan işlem, Ermenilerin borçları ve alacaklarını da içeren bir şekilde genişletildi ve açıkça adı konuldu.

Hükümetin amacı söylendiği gibi, Ermenilerin bırakmak zorunda kaldıkları malların tasfiyesi idi. Bu amaç doğrultusunda çeşitli yerlere tasfiyenin yapılması için telgraflar gönderildi. Örneğin, Dâhiliye Nezareti'nin isteği üzerine 22 Şubat 1916'da Tekfurdağı Tasfiye Komisyonu tarafından merkeze, sevk edilen Ermenilerin isimlerini, hangi işle uğraştıklarını, nakil tarihlerini ve beraberinde giden ailesinin isimlerini de içeren bir liste gönderilir. Ermeniler buradan önce Çanakkale'ye gönderileceği için, emval-i metrukeleri ile ilgili başka bir listenin de o bölgeye bakan komisyona gönderildiği telgrafta yazılmaktadır.¹⁹⁰ Eskişehir Mutasarrıflığı'na gönderilen 12 Ocak 1916 tarihli yazıda ise, Sivrihisar'dan nakledilen Ermenilerden 705 adet boş hane kaldığını, bunlardan bir kısmının muhacirlere dağıtıldığını, 100 kadarının da kiraya verildiğini; fakat büyük bölümünün ise halen boş olarak durmasından dolayı hazineye masraf oldukları belirtildikten sonra, kazada açılacak yeni cadde ve yolların güzergâhlarında bulunan evlerin hazineye bulunan Ermenilerden kalan hangi evlerle değiştirilmesinin uygun olacağı konusunda bilgi isteniyordu.¹⁹¹

Tasfiye işlemi aynı zamanda belirttiğimiz gibi kalan malların müzayede usulüyle satışını da içeriyordu. Emval-i metrukenin satışının gerçekleştirilmesi hususunda, hükümet taşraya çok sayıda telgraf gönderiyordu. Birkaç örnek vermek gerekirse; Dâhiliye Nezareti İAMM tarafından 29 Ağustos 1915'te birçok il, mutasarrıflık ve Emval-i Metruke Komisyonları'na gönderilen telgrafta, nakledilen Ermenilere ait emval-i metrukeden zaruri ihtiyaçlardan olanlarının bölge ahalisinin zarar görmemesini temin için müzayede yoluyla satılmasının uygun görüldüğü

¹⁹⁰ BCA, **TİGM**, 272.11/7.5.14, 9 Şubat 1331. Tasfiye Komisyonu'nun gönderdiği, sevk edilen Ermenilerin isimlerini, hangi işle uğraştıklarını, nakil tarihlerini ve beraberinde giden ailesinin isimlerini de içeren liste elimizde olmasına rağmen, emval-i metruke hakkındaki ikinci listeye ulaşamamıştır.

¹⁹¹ BCA, **TİGM**, 272.12/1.1.21, 30 Kanun-ı Evvel 1331.

belirtiliyordu.¹⁹² Yine, Ma'muretü'l-aziz vilayetine gönderilen 19 Ağustos 1915 tarihindeki telgrafta ise, "...durmakla bozulacak eşya ile hayvanatın bil-müzayede bey'i (satışı) muktezidir (gereklidir)." deniliyordu.¹⁹³ Bu telgraflardan ayrı olarak, Diyarbakır Tasfiye Komisyonu ve Diyarbakır Vilayetine gönderilen 3 Nisan 1916 tarihli telgrafta da, Bitlis'ten Diyarbakır'a naklolunabilen emval-i metrukenin müzayede ile satılması isteniyordu.¹⁹⁴ Talat Paşa'dan Karesi Tasfiye Komisyonu'na 16 Temmuz 1917'de gönderilen telgrafta ise, bölgedeki eşhas-ı menkuleden (nakledilmiş kişilerden) olanların taşınmaz mallarının satılarak, Ziraat Bankası'na sahipleri adına yatırılması isteniyordu.¹⁹⁵

Hükümet, İstanbul'da veya henüz tehcir edilmemiş olan yerlerde bulunan Ermenilerin mal varlıkları hakkında bilgi de topluyordu. Örnek olarak 1 Kasım 1915'te çeşitli il, sancak ve Emval-i Metruke Komisyonlarına gönderilen şifreli telgraf gösterilebilir. Telgrafta,

*"İstanbul'da veyâ henüz Ermenileri âhar mahalle nakledilmemiş vilâyâtda mukîm (oturan) Ermeni tüccârlarıyla sâir Osmanlı veyâ ecnebî (yabancı) mü`essesâtının (kurumların) malı olarak orada şimdîye kadar vekîl-i umûr veyâ şerîk (ortak) sıfatıyla Ermeniler tarafından idâre edilmiş ticârethâne, emlâk, fabrika vesâire olup olmadığının ve varsa oradan nakledilenin ismiyle burada veyâ memâlik-i ecnebiyyede (yabancı memleketlerde) sâhib ve şerîki kim olduğunun ve bunlardan metrûk emvâl ve emlâkin kıymet-i muhammenelerinin (tahminlerinin) tahkîk (araştırma) ve tedkîkiyle (incelenmesiyle) âcilen ve muvazzahan (açık olarak) inbâsı (haber verilmesi)"*¹⁹⁶ denilmekteydi.

Böylece, hükümet buralardan kalacak malların cinsi, miktarı ve değeri hakkında da bilgi edinerek, tasfiye işini ona göre yapacaktı.

Tasfiye işinin sorunsuz işleminin, hükümet ve yerel yöneticiler açısından çok da kolay olmadığı görülmektedir. Hükümet, tasfiyenin kendi kurduğu komisyonlar eliyle yapılmasında ısrarlıydı. Eskişehir Emval-i Metruke Komisyonuna gönderilen 17

¹⁹² BOA, **DH.ŞFR**, 55/330, 16 Ağustos 1331. Adana, Erzurum, Ankara, Bitlis, Canik, Haleb, Hüdâvendigâr, Sivas, Trabzon, Diyârbekir, Ma'muretü'l-aziz, Konya vilayetleriyle Urfa, Eskişehir, İzmit, Karesi, Kal'a-i Sultaniye, Maraş, Niğde, Karahisâr-ı Sâhib mutasarrıflıkları ve Hüdâvendigâr, Adana, Haleb, Sivas, Canik, Diyârbekir, Erzurum, Ma'muretü'l-aziz, Karesi Emval-i Metruke Komisyonları Riyasetlerine şifre telgraf.

¹⁹³ BOA, **DH.ŞFR**, 55/104, 6 Ağustos 1331.

¹⁹⁴ BOA, **DH.ŞFR**, 62/213, 21 Mart 1332.

¹⁹⁵ BCA, **TİGM**, 272.74/65.16.9, 16 Temmuz 1333.

¹⁹⁶ BOA, **DH.ŞFR**, 57/241, 19 Teşrin-i Evvel 1331. Adana, Erzurum, Ankara, Bitlis, Haleb, Maraş, Hüdâvendigâr, Diyârbekir, Sivas, Trabzon, Canik, Ma'muretü'l-aziz, Konya vilayetleriyle İzmit, Eskişehir, Niğde, Kayseri, Karahisâr-ı Sâhib sancakları ve Emval-i Metruke İdare Komisyonları Riyasetlerine şifre telgraf.

Ekim 1915 tarihli telgrafta, oradan nakledilen Ermenilerin emval-i gayr-i menkullerinin komisyonca idaresinin tabi olduğu belirtiliyordu.¹⁹⁷ Komisyonlar ve yerel yöneticiler de sık sık bazı konularda ne yapacakları konusunda hükümete başvuruyorlardı. Örneğin, Dâhiliye Nezareti'nden 16 Ekim 1915'te Haleb Emval-i Metruke Komisyonu'na çekilen cevabî telgrafta Nezaret, Ermenilerden kalan malların millet esasına göre kaydedilmesini; mezhebî farklılığın kanundan muaf olmayı gerektirmediğini belirtti.¹⁹⁸ Komisyonlar, *tehcir edilmeyen* Ermenilerin malları konusunda nasıl işlem yapacaklarını da Dâhiliye Nezareti'ne soruyorlardı. Nezaret de, 12 Eylül 1915'te Urfa'ya¹⁹⁹ ve 23 Kasım 1916'da da Diyarbakır'a²⁰⁰ gönderdiği telgraflarda, gönderilmeyen Ermenilerin mallarını istedikleri şekilde kullanabileceklerini bildirdi. Haleb ve Maraş Emval-i Metruke Komisyonu'ndan Dâhiliye Nezareti'ne 20 Eylül 1915'te gönderilen yazıda ise sorun başkaydı. Komisyon, nakledilen Ermenilerden boş kalan malların ve arazinin tapu tarafından zamanında kayıtları tutulmadığından, özellikle de Süleymanlı (Zeytun-Maraş'a bağlı ilçe)'daki malların yüzde 90'ının bu halde bulunduğundan diğer köylerden gelen Müslümanlar ile başka kişilerin bu mallar üzerinde mülkiyet iddiasında bulduklarını, bu iddialarda bulunanlardan bazılarının emlak kayıtlarına bakılarak bir kısım arazinin verildiğini; fakat yine de büyük çoğunluğun tapusuz olarak durduğunu, her geçen gün çoğalan bu iddialar karşısında nasıl işlem yapılacağını soruyordu.²⁰¹ Hükümet ise 29 Eylül'de gönderdiği cevapta, tapusuz olan emlak hakkında şimdilik bir işlem yapılmamasını, yakında çıkacak olan tasfiye kanununun beklenmesi gerektiğini belirtti.²⁰² Ermenilerden sadece taşınır ve taşınmaz mal kalmamıştı. Bazı Ermenilerin tehcir edildikleri esnada tarlalarında ekili durumda olan mahsulleri de vardı ve bunun nasıl toplanacağı da sorun oluşturmaktaydı. Konu ile ilgili Dâhiliye Nezareti 5 Temmuz 1915'te Sivas, Diyarbakır ve Ma'muretü'l-aziz vilayetlerine çektiği telgrafta, mahsulün Emval-i Metruke Komisyonları tarafından kaldırılarak harcanan masrafin

¹⁹⁷ BOA, **DH.ŞFR**, 57/61, 4 Teşrin-i Evvel 1331.

¹⁹⁸ BOA, **DH.ŞFR**, 57/37, 3 Teşrin-i Evvel 1331.

¹⁹⁹ BOA, **DH.ŞFR**, 55-A/227, 30 Ağustos 1331.

²⁰⁰ BOA, **DH.ŞFR**, 70/79, 10 Teşrin-i Sâni 1332.

²⁰¹ BCA, **TİGM**, 272.12/35.6.18, 7 Eylül 1331.

²⁰² BCA, **TİGM**, 272.12/35.6.18, 16 Eylül 1331.

düşülmesinden sonra geriye kalan miktarın askeriye verilmesinin uygun görüldüğünü belirtiyordu.²⁰³

Taşrada, Ermenilerin tehcir edilmeden ya da tehcir sırasına kendi mallarının kendileri tarafından satılması ya da kiralanması konusunda bazı karışıklıklar çıktığı görülmektedir. Karışıklığın sebebi, tehcir olunacak bölgedeki Ermenilerin mallarını acilen satmak istemelerinden kaynaklanmaktaydı. Tehcir için çeşitli bölgelerde Ermenilere verilen süre değişmekteydi. Örneğin, Kayseri'deki Ermenilere sevk edilmeleri için 2 gün süre verilirken²⁰⁴, Bingöl Kiğı'dakilere ise 24 saat verildi²⁰⁵. Bu çok kısa süreler içinde, tehcir edilecek Ermeniler de taşınır ve taşınmaz mallarını satmaya çalışıp hiç değilse yollarda gerekli olur diye yanlarında para bulundurmamak amacındaydılar. Dolayısıyla acele yapılan bu satışlarla mallar yok pahasına satılıyordu.²⁰⁶ Çok ucuza satılan malları ise çoğunlukla bölgedeki Müslüman Türkler satın alıyordu. İttihatçılar da Müslümanlara yapılan bu tür alım-satımları değerinde alınması kaydıyla destekliyordu. İttihatçılar, Ermenilerin Anadolu ile olan ilişkilerinin kesileceğini düşündükleri için böyle davranmaları normaldi. Öyle ki, 17 Ağustos 1915'te Karesi Mutasarrıflığı'na gönderilen telgrafta bu durum açıkça belli ediliyordu. Telgrafta, "*Nakledilen ahalinin alâka-ı mülkiyet ve tasarrufu kalmamasını temînen...*" Ermenilerin taşınmazlarını satabileceklerinin caiz olduğu belirtilmekteydi.²⁰⁷ Ermeniler taşınabilir eşyalarını da satabilirlerdi.²⁰⁸ Caiz olmayan ise mallarını kiralamalarıydı. Bu konuda Canik Mutasarrıflığı'na 3 Ekim 1915'te gönderilen telgrafta, "*Sevk olunan Ermenilere aid emvâl ve emlâk-ı metrûkenin kable's sevk*

²⁰³ BOA, DH.ŞFR, 54/301, 22 Haziran 1331.

²⁰⁴ Ramazan Tosun, **Ermeni Meselesi Çerçevesinde Kayseri'de Ermeni Olayları**, Kayseri ve Yöresi Tarih Araştırmaları Merkezi yay., Kayseri, 1997, s.73.

²⁰⁵ Yılmaz Akbulut, **Ermeniler ve Bingöl'de Ermeni Tehciri**, Kültür Bakanlığı yay., Ankara, 1998, s.91.

²⁰⁶ Tosun, a.g.e., s.74; Dönemin ABD Büyükelçisi Henry Morgenthau'ya göre mallar o kadar ucuza satılıyordu ki, dikiş makineleri 1-2 dolar, bir sığır ise 1 dolara alıcı buluyordu. Bkz. Henry Morgenthau, **Büyükelçi Morgenthau'nun Öyküsü**, (çev. Attila Tuygan), Belge yay., İstanbul, 2005, ss.229-230. Morgenthau bu bilgiyi verse de, yazdıkları hakkında tartışmalar da yaşanmaktadır. Örneğin, hatıralarında yazdıklarının çoğunun yanlış olduğu tezinden, eseri onun değil başkasının yazdığı tezine kadar bir çok konuda Morgenthau'nun hatıralarının eleştirisi için bkz. Heath W.Lowry, **Büyükelçi Morgenthau'nun Öyküsü'nün Perde Arkası**, (çev.Belkıs Torfilli), İsis yay., İstanbul, 1991.

²⁰⁷ BOA, DH.ŞFR, 55/66, 4 Ağustos 1331.

²⁰⁸ 7 Ağustos 1915'te İzmit'e gönderilen telgrafta, taşınabilir eşyalarını da satmalarının caiz olduğu belirtiliyordu. BOA, DH.ŞFR, 54-A/298, 25 Temmuz 1331.

sahibleri (sevkten önceki sahipleri) *tarafından îcârı* (kiralınması) *gayr-i caizdir* (olamaz, uygun değildir).” deniliyordu.²⁰⁹

Hükümet, söz konusu satışların yapılıp yapılmadığı; yapıldıysa satışın yabancılara ve diğer gayrimüslimlere yapılmasını istemiyordu. Örneğin, Adana Vilayeti’nin, Ermenilerin izin almadan gayrimüslimlere satış işlemi yapmaması konusundaki görüşünü Dâhiliye Nezareti Mâliye Nezareti’ne sordu ve bu davranışın uygun görüldüğü vilayete 5 Temmuz 1916’da bildirildi.²¹⁰ Ermenilerin yabancılara ev ve arazi satışı yapıp yapmadıkları konusunda başkent, taşrayı sürekli uyarıyordu. Dâhiliye Nezareti İAMM tarafından 28 Ağustos 1915’te çeşitli il, mutasarrıf ve Emval-i Metruke Komisyonlarına gönderilen telgrafta, “*Vilâyet dâhilindeki Ermenilerin sevklerine mübâşeretden* (başlanmasından) *sekiz gün evveline kadar veyâ sevkîyât esnâsında mûmâ ileyhim* (adı geçenler) *taraflarından ecânibe* (yabancılara) *sûret-i kat’iyyede* (kesin olarak) *bey’* (satış) *ve ferâğ edilmiş* (terk edilmiş) *emlâk ve arâzî olup olmadığının ve var ise mikdâr ve mevkî’lerinin üç güne kadar serî’an* (çabuk) *iş’ârı* (bildirilmesi)”²¹¹ denilerek malların yabancılara satılıp satılmadığını öğrenmek istiyordu. Söz konusu mallar ilerde de değinileceği gibi ya muhacir iskânında kullanılacaktı ya da Müslüman-Türk ileri gelenlerine satılacaktı.

Komisyonlar çalışmalarında bazen aşırıya da kaçıyorlardı ve hükümet tarafından uyarılmak zorunda kalıyorlardı. Dâhiliye Nezareti her ne kadar tehcir edilmeyen Ermenilerin, mallarını istedikleri gibi kullanabilecekleri yönünde çeşitli yerlere telgraflar gönderiyorsa da, komisyonlardan tehcir edilmeyen Ermenilerin de mallarını satmaya çalıştıkları haberleri gelince Dâhiliye Nezareti ilgili vilayeti veya komisyonu uyarıyordu. Örneğin, 29 Kasım 1915’te Karahisâr-ı Sâhib Tasfiye Komisyonu’na gönderilen telgrafta, Ermenilerin tasarrufunda bulunan malların başkalarına satışının veya terk edilmesinin kesinlikle *caiz* olmadığını bildiriliyordu.²¹² Bu ve başka türlü aşırılıklardan Nezaret haberdar oldukça ilgili yere nasıl hareket etmesi gerektiğini bildiriyordu. Örneğin, Talat Paşa tarafından Kayseri Emval-i Metruke Komisyonu’na 26 Ağustos 1915’te gönderilen telgrafta, terk edilmiş

²⁰⁹ BOA, **DH.ŞFR**, 56/269, 20 Eylül 1331.

²¹⁰ BOA, **DH.ŞFR**, 65/158, 22 Haziran 1332.

²¹¹ BOA, **DH.ŞFR**, 55/280, 15 Ağustos 1331. Erzurum, Adana, Ankara, Bitlis, Halep, Hüdâvendigâr, Diyarbakir, Sivas, Trabzon, Ma’muretü’l-aziz, Van, Konya vilayetleriyle Urfa, İzmit, Canik, Karesi, Kayseri, Karahisâr-ı Sâhib, Maraş, Eskişehir, Niğde mutasarrıflıkları ve Halep, Adana, Sivas, Trabzon Emval-i Metruke İdare Komisyonları Riyasetlerine şifre telgraf.

²¹² BOA, **DH.ŞFR**, 58/158, 16 Teşrin-i Sâni 1331.

mağazalardan kumaş satışının hazırlanmakta olan tasfiye kanununa aykırılık teşkil edeceğinden, söz konusu satış işleminin mümkün olamayacağı belirtiliyordu.²¹³ Yine, 9 Şubat 1916'da İzmit Tasfiye Komisyonu²¹⁴ ve 8 Mart 1916'da da Develi Tasfiye Komisyonu²¹⁵, buldukları bölgelerde saklı tutulan *muhtefi* (saklanan, gizlenen) emval-i metrukenin ortaya çıkarılması için yapacakları çalışmalarda usule ve nizama göre hareket etmeleri yönünde uyarılıyordu.

Hükümetin daha sonra da devam edecek uyarılarına aşağıda da örnekleri ile verileceği gibi komisyonlar tarafından pek uyulmayacaktır. Çünkü komisyonlar malların satışı konusunda yolsuzluk yapıyorlardı. Yani, malları çok ucuza belli kişilere satıyorlardı. Ayrıca komisyonlar, Ermenilerden kalan malların çoğunun kayıtlarını düzenli tutmamışlardı. Bunun yanında yerel yöneticilerin hatta subayların da kalan malları gasp ettikleri/yağmaladıkları ya da çok ucuza satın aldıkları görülmektedir. Bu da, düzenli kayıtların tutulmasını imkânsız hale getiren başka bir sebeptir. Hükümet de bu tür olayların olmaması için komisyonları uyarıyor ve gerekli tahkikatın yapılmasını sağlıyordu. Ancak, yapılan uyarılar ve tahkikatlar yolsuzlukları ve yağmayı engellemeye yetmiyordu.

Tüm bu yolsuzluk ve yağma olayları ve bunların nitelikleri devlete ait belgelerden, basından, çeşitli anılardan, yabancı konsolosların yazdıkları raporlardan ve başka kaynaklardan öğrenilebilmektedir.

Emval-i Metruke Komisyonlarının çalışmalarındaki düzensizliği ve yapılan yağmayı anlatması bakımından Amerika Birleşik Devletleri (ABD)'nin Trabzon, Mersin ve Samsun Konsoloslarının raporları ilginç bilgiler vermektedir. ABD'nin Trabzon Konsolosu olan Oscar S.Heizer, Büyükelçi Morgenthau'ya sunduğu raporda konuyla ilgili şunları yazmaktadır:

“... 1000 Ermeni evinin mobilyaları birbiri ardına polis tarafından boşaltıldı. Mobilyalar, yataklar ve değerli her şey şehir civarında geniş bir depoya kaldırıldı. Eşyaların tasnifi için bir çalışma yok ve ‘dönüşlerinde sahiplerine iade edilmek amacıyla hükümetin korumasına alındığı’ şeklindeki uygulama da saçma sapan bir düşüncedir. Eşyalar etiketlenmeden gelişigüzel istifleniyor. Kadın ve çocuklardan oluşan kalabalık bir grup Türk, evler boşaltılırken polisi izliyor ve ele geçirdiklerini gasp ediyorlar. Değerli bir şey taşınırken derhal evlere dalıp, ganimet elde etmeye çalışıyorlar. Bu olaylara her gün bizzat tanık

²¹³ BCA, **TİGM**, 272.12/35.6.16, 13 Ağustos 1331.

²¹⁴ BCA, **TİGM**, 272.12/36.12.6, 27 Kanun-ı Sâni 1331.

²¹⁵ BCA, **TİGM**, 272.12/36.12.6, 24 Şubat 1331.

oluyorum. Zannediyorum evleri boşaltma işi birkaç hafta sürecek ve bunu Ermenilere ait dükkân ve depolar izleyecektir. Terkedilmiş Mallar Komisyonu toplanan bu muazzam koleksiyon ve eşyaları satmayı ve Ermenilerin borçlarını ödemeyi değerlendiriyor. (Ancak) Alman Konsolosu bana savaş sonunda Ermenilerin Trabzon'a dönmelerine izin verileceğini zannetmediğini söyledi.

Köylerde Ermenilerden toplandığına kuşku duymadığım bir inek sürüsü Trabzon'da askerler tarafından ordu ihtiyaçları için götürülüyordu.”²¹⁶

Yine, ABD'nin Samsun Konsolosu olan W. Peter'in 26 Ağustos 1915 tarihli raporunun içeriği ise şöyledir:

“Merzifon'da hükümet tarafından tayin edilen komisyon en iyi malları teslim aldı ve Ortodoks Kilisesi'ne koydu, ama her geçen gün biraz eşya ortadan kayboluyor. Alelade şeyler boş bir meydana atılıyor ve bir şarkı (!?) için açık arttırmayla satılıyor. Merzifon, dokumacıların şehri idi. Dokuma tezgâhlarının malzemeleri meydana bırakılmıştı, bunlar da yağmur ve çamurdan mahvolmuştu.”²¹⁷

Konsolosun Merzifon'da aktardığı olaylara o dönemde Türkiye'de gezgin olarak bulunan Frances Gagne'nin de şahit olduğunu görülmüyor. O kadar ki, ikisinin de yapılan uygulamalar karşısındaki yorumları çok benzemektedir. Gagne, 22 Aralık 1915'te Morgenthau tarafından Dışişleri Bakanlığı'na sunulan yazışmanın içinde yer alan ve “Ermenistan'daki Güçlükler Raporu” adını taşıyan yazısında şu bilgileri vermektedir:

“...En iyi evler Türk memurlar tarafından işgal edildi. Mobilyalar ya görevlilerin evlerini ya da hükümet binalarını süslemek için götürüldü... (Merzifon'da) en iyi mobilyalar Gregoryen kiliselerinde, hükümetin görevlendirdiği bir komisyon tarafından dağıtılmak üzere saklanmakta. Ancak değerli olan ne varsa yavaş yavaş kayboluyor. Daha sıradan şeyler de boş bir meydana atılıp açık arttırmayla ya da yok pahasına satılıyorlar.

(Merzifon) bir dokumacılık kenti; oysa ben ayrılırken tüm dokuma tezgâhı gereçleri şehir meydanında, yağmur çamur altında mahvolmuş durumdaydı.”²¹⁸

ABD'nin Mersin'deki Konsolosu Edward I.Nathan tarafından sunulan 30 Ekim 1915 tarihli raporda, İttihat ve Terakki'nin yerel teşkilattaki üyelerinin Ermenilere karşı olan davranışı, komisyonlardaki yolsuzluklar ve bu yolsuzluklara karşı gelen

²¹⁶ Ara Sarafian, **United States Official Documents on the Armenian Genocide, Vol. II: The Peripheries**, Watertown, Massachusetts, 1994, s.27'den aktaran Kemal Çiçek, **Ermenilerin Zorunlu Göçü (1915-1917)**, Türk Tarih Kurumu yay., Ankara, 2005, ss.63-64.

²¹⁷ Çiçek, a.g.e., s.68.

²¹⁸ James Bryce-Arnold Toynbee, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Yönelik Muamele 1915-1916**, (çev. Attila Tuygan-Jülide Değirmenciler), Cilt:2, Pencere yay., İstanbul, 2005, s.84.

yöneticilerin nasıl görevden uzaklaştırıldığı açıkça görülmektedir. Konsolos'un raporundan bazı bölümler şöyledir:

“...Adana İttihat ve Terakki Partisi'nin üç üyesi Ermenileri şehir dışına çıkarırken izledikleri tutum sebebiyle kentten kovuldular. Bu kişilerin Ermeni evleri ve binalarına karşı kundaklama eylemleri planladıkları hatta diğer şeyler arasında Amerikan misyonu için de tehdit oldukları haber verildi. Sürgün edilen kişilerin malları ve mülkleri ile ilgili kanun öyle bir uygulamaya girdi ki, korkarım Ermeniler için hiçbir şey bırakmayacaktır. Evleri muhacirler ve yetkililer tarafından işgal ediliyor ve komik ücretlerle kiralanıyor. Sürgün edilen tüccarın malları hükümetin kurduğu komisyonlar tarafından teslim alınmıyor ve türlü yolsuzluklar haber veriliyor. Komisyon Başkanı Ali Seydi Bey geçenlerde görevden uzaklaştırıldı, çünkü işlerin bu şekilde yapılmasına karşı çıkmıştır.”²¹⁹

İttihat ve Terakki'nin yerel teşkilatına mensup şahıslar Ermeni hanelerine karşı kundaklama eylemleri planlamının yanında, tehcirden sonra onlardan kalan emval-i metrukede de suiistimal yapıyorlardı. Örneğin, bu şahıslardan biri Ma'muretü'l-aziz İttihat ve Terakki Müfettişi Resneli Nazım Bey'dir. Hükümet bu şahsın suiistimal yaptığını duyduğunda 9 Ağustos 1915'te Gümüşhane Mutasarrıfı Abdülkadir Bey'e “Ma'mûretü'l-aziz İttihâd ve Terakkî müfettişi Resneli Nazım Bey'in Ermeni sevkıyâtını istihsâl-i servet-i şahsiyeye (şahsi servet oluşturmaya) fırsat ittihâz eylediği (kullandığı)” için Nazım Bey'in Divan-ı Harb'e gönderilip cezalandırılması ve sonucunun bildirilmesi şeklinde telgraf gönderdi.²²⁰ Fakat Nazım Bey'in ne ceza aldığı ya da ceza alıp almadığı konusunda bir bilgiye ulaşamadık.²²¹

İttihat Terakki üyelerinin ve yerel yöneticilerin Ermenilerden kalan malları nasıl kendi zimmetlerine geçirdiklerini ya da çok ucuza alıp zengin olduklarını ve bu kişilerin cezalandırılmak bir yana terfi dahi aldıklarını basından da takip etmek mümkündür. Örneğin Alemdar gazetesi, Erzurum'da İttihat Terakki murahhası (delegesi) ve Merkez-i Umumi azası olan Hilmi Bey ile Erzurumlu Cafer adındaki şahısların, tehcir döneminde Ermenilerden gasp ettikleri sermaye ile şu anda (1919'da) değeri 500 lira olan ve oğulları ile birlikte İstanbul'da işlettikleri dört adet

²¹⁹ Çiçek, a.g.e., s.70.

²²⁰ BOA, **DH.ŞFR**, 54-A/348, 27 Temmuz 1331.

²²¹ Öyle görünüyor ki, Resneli Nazım o dönemde ya ceza almadı ya da çok az bir ceza aldı. Çünkü Nazım, Mütareke'den sonra Ermeni tehciri suçlularını yargılamak için kurulan Divan-ı Harb-i Örfi'de görülen Ma'muretü'l-aziz tehciri davasında tekrar karşımıza çıkacak; firarda olmasından dolayı da gıyabında yargılanacak ve 15 sene kürek cezası (ayaklara demir bağlanarak hükümetin uygun gördüğü yerlerde toprak kazmak, taş taşımak gibi ağır inşaat işlerinde çalışarak çekilen ceza) alacaktır. Bkz. Ferudun Ata, **İşgal İstanbul'unda Tehcir Yargılamaları**, Türk Tarih Kurumu yay., Ankara, 2005, s.234.

ticarethaneye sahip olduklarını ve bunları yaptıkları halde halen “*Erzurum’da hükümetin gözü önünde ellerini kollarını sallaya sallaya gezmekte oldukları*”nı yazmaktadır.²²² Yöneticilerin ve bazı subayların tehcirde Ermenilerin mallarını üzerlerine geçirmelerine rağmen terfi aldıkları da yine aynı gazete tarafından bildirilmektedir. Dönemin Çatalca Jandarma Kumandanı, Selvi Jandarma Kumandanı Dursun ve Çatalca Komiseri İshak ve Komiser Muavini Hamdi Efendiler²²³ ile Derbent (Karamürsel) Nahiyesi Müdürü Vecihi Bey, Ermişe (Armaş) Nahiyesi Müdürü Fahrettin Bey²²⁴ gazeteye göre, tehcirde Ermenilere kötü davranıp onların mallarını gasp ettikleri halde terfi alarak iyi yerlere tayin edilmişlerdir.

Ermenilerden kalan binaların İttihat ve Terakki’nin üst yöneticileri ve hatta Padişah arasında nasıl paylaşıldığına dair Ahmet Refik’in anlattıkları, yağmanın boyutlarını göstermesi bakımından önemlidir. Ahmet Refik Eskişehir’deki yağmayı şöyle anlatmaktadır:

“... istasyon civarındaki zarif Ermeni evleri bomboş... Servetiyle, ticaretiyle, üstün değerlere sahip bir halk... Hükümetin emrine uymuş, evlerini boşaltmış, Eskişehir’in yukarı mahallelerine çekilmiş... Şimdi bütün bu bomboş evler, değerli halılar, zarif odaları, kapanmış kapılarıyla firarilerin teşrifini beklemekte... Eskişehir’in en mutena, en güzel evleri istasyon civarındadır... Bu binalar Almanların... Henüz duvarları badana bile edilmemiş, dış cepheleri bile sıvanmamış, mekteplerinin... V.Sultan Mehmet’e büyük bir Ermeni konağı, şehzadelere ise Sarısu Kasrı civarında, kanarya sarısı renginde evler... Yan yana iki Ermeni konağı da Talat Beyle can yoldaşı Canbolat Beye ayrılmış... İçeride Ermeni mahallesinde görkemli bir Ermeni köşkü Topal İsmail Hakkı’ya... İstasyona yakın, oturmaya elverişli bütün yapılar İttihat terakki Partisinin en önemli adamlarına tahsis edilmiş...”²²⁵

Yağmayı arttıran başka sebepler de vardı. Bunlardan biri de, her yerde olduğu kuşku götürmeyen bir gerçek olan “Ermenilerin evlerine gömü sakladığı inancı” ve bunun kulaktan kulağa yayılmasıydı. Örneğin İstanbul’da, tehcir edilen hemen her Ermeni evinin gönderilenlerin komşuları da dâhil birçok kişi tarafından gömü bulmak umuduyla kazmalarla kazıldığını söyleyebiliriz. İsmail Arıkan’ın da belirttiği gibi, “*Ermenilerin genellikle kazançlı meslek sahibi bulunmaları, Müslümanlarda bu*

²²² **Alemdar**, 11 Kanun-ı Sâni 1335 (11 Ocak 1919).

²²³ **Alemdar**, 8 Kanun-ı Sani 1335 (8 Ocak 1919)

²²⁴ **Alemdar**, 4 Kanun-ı Sani 1335 (4 Ocak 1919)

²²⁵ Ahmet Refik (Altınay), **İki Komite İki Kıtıl**, (haz. Hamide Koyukan), Kebikeç yay., Ankara, 1994, s.10.

kanunun doğmasına, gelişmesine neden olacaktı."²²⁶ Gömülerde bulunacak altınlardan başka Ermenilerin yanlarında götüremedikleri eşyaları da yine komşuları tarafından yağmalanıyordu. Öyle ki, "... *mutfak eşyasının, yatağın, yün yorganın, kazma küreğin artık yazgısı belli idi.*"²²⁷ Benzeri tahribatlar ve yağmalar Muş ve Bitlis civarında da yaşanmıştı. Mütareke döneminde Sivas mebusu olarak Meclis'te bulunan Barsamyan Efendi tarafından hükümete bir sual takriri verildi. Barsamyan Efendi, mebusluğunun temsil ettiği Muş, Bitlis ve buralara bağlı sancaklarda tehcir esnasında çok büyük katliamlar yapıldığını belirttikten sonra, "...o civardaki umum Ermenilerin emvali menkule ve gayrimenkuleleri ile mukaddesatı milliye ve diniyyelerinden madut (sayılı, belli) *çanlı manastır ve misillu manastır ve kiliselerde mevcut giranbaha (kıymetli) asarı atika (eski eserler) mahv ve tahrip, cümle zi kıymet eşyalar gasb...*" edildi diyerek hükümetin bu konuda ne düşündüğünü soruyordu.²²⁸

Bursa'da yaşananlar ise zimmete mal geçirmenin ve yapılan yağmanın başka bir çeşidiydi. Buradaki olay, Ermenilere zorla evlerinin ve arazilerinin sattırıldığını ve satış için onlara verilen paranın tekrar geri alındığını göstermektedir. Süreç şöyle işlemekteydi: Bursa'da Ermeniler, yerel İttihat ve Terakki teşkilatı mensupları tarafından zorla tapu dairesine götürülüp, orada mallarını zorlama olmadan sattığını ve verilen paranın da yeterli olduğunu belirtmek zorundaydılar. Bunun üzerine malı alan kişi mal sahibi olan Ermeniye parasını verirdi. Ancak, Ermeni şahıs odadan çıkınca paraları tekrar geri vermek zorundaydı.²²⁹ Avusturya-Macaristan Konsolosu'nun anlattığı bu olaya yine o dönemde Bursa'da bulunan Amerikalı bir diplomat da şahit olmuştu. Diplomata göre, Ermeniden geri alınan para yüzlerce benzer vakada kullanılıyordu.²³⁰ Bu yüzlerce vakadan birinin Osmanlı belgelerine de yansıdığı görülmektedir. Hükümetin aşağıda da bahsedileceği gibi suiistimalleri araştırmak için çeşitli yerlere gönderdiği Tahkik Heyetlerinden Bursa'daki heyet, Bursa'dan Suriye'ye tehcir edilen Karamanyan Efendi'nin durumunu araştırmak için Suriye Valiliği'ne yazı gönderdi. Suriye Valiliği de durumu Hums (Suriye-Hama)

²²⁶ İsmail Arıkan, **Mahalleimizdeki Ermeniler**, İletişim yay., İstanbul, 2001, s.28.

²²⁷ Arıkan, a.g.e., ss.92-93.

²²⁸ **Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi (MMZC)**, Devre:3, Cilt:1, İçtima Senesi:5, 23. İnikad, 9 Kanun-ı Evvel 1334, TBMM Matbaası, Ankara, 1992, ss.257-258.

²²⁹ Kaiser, a.g.m., s.150.

²³⁰ James Bryce-Arnold Toynbee, a.g.e., s.140.

Kaymakamlığı'na, Bursa Tahkik Heyeti'nden 8 Haziran 1916'da alınan şu telgrafi çekti:

“Hums'ta bulunan Bursalı Karamanyan Barko(?) Agobciyan Efendiler hîn-i ihrâcda (çıkarılmaları sırasında) hânelerini rızâî (kendi istekleriyle) mi yoksa cebren (zorla) mi ferâğ eylediklerini (bıraktıklarını) ferâğ-ı cebre müstenid ise (dayanıyorsa) kim tarafından ne suretle tazâyîk (baskı) edildiğini, bedeli olarak kendilerine ne mikdar mebâliğ (para) verildiğini, verilen meblağın istirdâd edilip edilmediği (geri alınıp alınmadığı), edilmiş ise bunu kimin yaptığını suvâl (sorulması) ile tutulacak varaka-ı isticvâbiye (sorgu tutanağı) doğruca (.....) îcâzenâme (kısa olarak) irsâli (gönderilmesi) husûsâtının (konularının) Hums Kaymakamlığı'na emr ve inbâsına (haber verilmesine) müsaade buyurulması babında.”²³¹

Bursa'da yaşanan bu olaya benzer şekilde Ankara'da, Eskişehir'de ve birçok yerde Ermenilerin zorla evleri sattırılmış, *takrir* (tapuda malını başkasına sattığını bildirmek) verilince de paraları onlardan zorla geri alınmıştı.²³² Eskişehir'in Mihaliççik kazasındaki bu türlü bir olayı haber alan hükümet, kaza Kaymakamı Yuvanaki Efendi'nin Ermeni işlerinde *suiistimalleri* olan memurlar ve bazı kişilerle beraber gece vakti Meclis-i İdareyi toplayarak Ermenilere zorla satış işlemi yaptırdığının anlaşılması üzerine Kaymakam'ın Divan-ı Harb'e verilmesi konusunda Eskişehir Mutasarrıfı'nın görüşlerini almak için 4 Ocak 1916'da Mutasarrıflığa şifre telgraf gönderdi.²³³

Avusturya-Macaristan'ın Trabzon'daki konsolosu Ernst von Kwiatkowski de yerel yöneticilerin ve memurların yağma işindeki rollerine şahit olmuştu. Kwiatkowski'nin buna ilişkin 4 Eylül 1915'teki raporunu Kaiser şöyle özetlemektedir:

“Subaylar, memurlar ve polisler yağmanın içindeydiler. Üst düzey bir Osmanlı yetkilisi Kwiatkowski'ye Ermenilere ait mücevherlerin ve paranın yarısından fazlasının ortadan kaybolduğunu söylemişti. Trabzon'da askerler yüzük ve diğer mücevheratı satarken, sadece 1200 lira, 7500 ruble, biraz mücevher ve birkaç halı müsadere edilmişti. Giresun'da yetkililer Ermeni mallarını resmi olarak sadece toplam 102 liraya müsadere etmişlerdi; gerçek değer ise yaklaşık 10.000 lira olarak hesaplanmaktaydı.”²³⁴

²³¹ BOA, **Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Kalem-i Hususi (DH.EUM.KLH)**, 2/16, 30 Mayıs 1332.

²³² Ahmet Refik, a.g.e., s.47.

²³³ BOA, **DH.ŞFR**, 59/196, 22 Kanun-ı Evvel 1331.

²³⁴ Kaiser, a.g.m., ss.150-151.

Hükümet, yapılan yağmaların ve suiistimallerin önüne geçmek için çeşitli önlemler de almaktaydı. Bunlardan biri, memurların emval-i metrukeden ev almasını yasaklaması, diğeri de birçok yere suiistimalleri araştırmak için Tahkik Heyetleri göndermesidir. Memurların Ermenilerden ev satın almalarının yasaklanması ya da bazı koşullarla serbest bırakılması da bölgelere göre değişiyordu. Örneğin, 3 Ağustos 1915'te de birçok vilayete gönderilen telgrafta, devlet memurlarının bazılarının birikmiş maaşları oranında veya taksitle almak üzere emval-i metruke satış müzayedelerine katıldıkları ve malları üzerlerine geçirdiklerinin haber alınmasının üzerine memurların Ermeni mallarını satın almaları yasaklanır.²³⁵ Ancak, Hüdâvendigâr Vilayeti'ne gönderilen 19 Ağustos 1915 tarihli telgrafta ise, memurların gerçek değeri ve peşin para vermeleri koşuluyla Ermenilerden hane satın almalarına izin verilmektedir.²³⁶ Verilen izin 22 Ağustos 1915'te Bakan adına Ali Fevzi tarafından vilayete gönderilen başka bir telgrafla tekrar kaldırıldığı görülüyor.²³⁷ Ancak, Hüdâvendigâr Vilayeti'nde memurların emval-i metrukeden ev satın almalarının yasak olduğu dönemde burada görevli Polis Müdürü Mahmud Celaleddin Efendi, “*on bin guruş bedel*” ile ev satın aldığı için vilayetin isteği üzerine görevden uzaklaştırılmasına rağmen, daha sonra suçu Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Müdüriyeti tarafından “... *hareket-i vâkı'ası* (meydana gelen hareketi) *fî-mâba'd* (bundan sonra) *adem-i istihdâmını* (görevde bulunmamasını) *îcâb ettirecek mahiyettede görülemememiş*”²³⁸ olduğu için Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Müdüriyeti, Mahmud Celaleddin Efendi'nin tekrar göreve dönmesine karar verdi. Bu da, yolsuzluk yapan her yöneticinin azledilip azledilmeyeceğinin başkentin isteği doğrultusunda belirlendiğini, merkezin istediğini görevden alıp istediğini almadığını göstermektedir.

Osmanlı hükümeti, tehcirde Ermenilere kötü davranılmasını önlemek ve onlardan kalan malların yağmalanmasını ve tekellilerin eline geçmesini, dolayısıyla da devletin bazı ihtiyaçları için kullanılamamasını önlemek için savaş yıllarında özellikle mallarla ilgili suiistimalleri araştırmak ve suçluları Divan-ı Harbe göndermek

²³⁵ BOA, **DH.ŞFR**, 54-A/259, 21 Temmuz 1331. Adana, Edirne, Erzurum, Bitlis, Diyârbekir, Haleb, Hüdâvendigâr, Sivas, Trabzon, Ma'muretü'l-aziz, Van vilayetleri ile İzmit, Canik, Çatalca, Kayseri, Karesi, Maraş, Kal'a-i Sultaniye ve Zor mutasarrıflıkları ve Adana, Erzurum, Haleb, Maraş, Trabzon, Canik, Sivas, Ma'muretü'l-aziz, Diyârbekir Emval-i Metruke Komisyonu Riyasetlerine şifre telgraf.

²³⁶ BOA, **DH.ŞFR**, 55/107, 6 Ağustos 1331.

²³⁷ Salahi R. Sonyel, **Ermeni Tehciri ve Belgeler**, Baylan Matbaası, Ankara, 1978, s.3.

²³⁸ BOA, **Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Memurin Kalemi (DH.EUM.MEM)**, 71/53, 27 Teşrin-i Sâni 1331.

üzere bazı bölgelere komisyonlar gönderdi.²³⁹ Bunlara Tahkikat Komisyonları (Heyetleri) denilmektedir ve Talat Paşa'nın 28 Eylül 1915'te Sadaret'e gönderdiği yazıda belirtildiğine göre üç taneydi. İlk heyet Hüdavendigâr ve Ankara vilayetleriyle İzmit, Karesi, Eskişehir, Karahisar-ı Sahip, Kayseri ve Niğde livalarına bakacaktı. İkinci heyet, Adana, Halep ve Suriye vilayetleriyle Maraş, Urfa ve Zor livalarına bakarken, son heyetin görev sahası, Erzurum, Sivas, Trabzon, Ma'muretü'l-aziz, Diyarbakır, Bitlis vilayetleri ile Canik livasını kapsamaktaydı.²⁴⁰

Heyetler oluşturulur oluşturulmaz, sorumluluk bölgelerinde meydana gelen emval-i metruke ile ilgili yolsuzlukları araştırmaya başladılar. Hükümetin de kulağına çeşitli suiistimal ve yağma haberleri geldikçe, durumun araştırılması için komisyonlara ya da vilayetlere gerekli talimatları veriyordu. Örneğin, 31 Ağustos 1915'te Ankara'da bulunan Mülkiye Müfettişi Muhtar Bey'e, oradaki görevini tamamlamasından sonra İzmit, Adapazarı ve Bahçecik'te Ermenilerin tehciri sırasında meydana gelen suiistimallerin tahkiki yani, araştırılması için acele olarak İzmit'e hareket etmesi emrediliyordu.²⁴¹ Yine, 24 Ağustos 1916'da Talat Paşa'dan Eskişehir Mutasarrıfı Rıfat Bey'e gönderilen yazıda, Sivrihisar Jandarma Bölük Kumandanı Yüzbaşı Cemal Bey'in Günyüzü (Eskişehir'in ilçesi) nahiyesinde emval-i metruke işlemlerinde yaptığı suiistimale dair Mülkiye Müfettişleri tarafından yapılan tahkikatın neticesinin gönderildiği belirtilmekteydi.²⁴² 28 Eylül 1915'te Hüdavendigâr Vilayeti'ne gönderilen telgrafta, önceki vali Osman Bey ile Defterdar, sorumlu üye olan İbrahim Bey ve diğer memurlar tarafından Ermenilerden bir bedel ya da bedelsiz olarak yapılan hane ve başka taşınmaz mal alım işlemlerinin feshedilmesi isteniyordu.²⁴³ Yine aynı vilayetin Emval-i Metruke Komisyonu'na 31 Ekim 1915'te gönderilen telgrafta ise, Karacabey kazasında Ermenilerden kalan malların bazı

²³⁹ Bu komisyonlar her ne kadar savaş yıllarında hükümet tarafından Ermenilere karşı yapılan her türlü kötü muameleyi (Ermenilerin öldürülmeleri de dâhil) araştırmak için kurulmuşlarsa da, daha çok *ekonomik yolsuzluklar* (emval-i metrukede yapılan suiistimaller) konusunda araştırmalar yaptılar. Bkz. Sacit Kutlu, **Milliyetçilik ve Emperyalizm Yüzyılında Balkanlar ve Osmanlı Devleti**, İstanbul Bilgi Üniversitesi yay., İstanbul, 2007, s.461; Taner Akçam, **Ermeni Meselesi 'Hallolunmuştur': Osmanlı Belgelerine Göre Savaş Yıllarında Ermenilere Yönelik Politikalar**, İletişim yay., İstanbul, 2008, s.241.

²⁴⁰ Bülent Bakar, **Ermeni Tehciri ve Uygulaması**, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2003, s.117.

²⁴¹ BOA, **DH.ŞFR**, 55/344, 18 Ağustos 1331.

²⁴² BOA, **Dâhiliye Nezareti Takibât-ı Adliye Kalemî Belgeleri (DH.EUM.ADL)**, 47/38, 11 Ağustos 1332.

²⁴³ BOA, **DH.ŞFR**, 56/207, 15 Eylül 1331.

kişilerin eline geçtiği ve Hacı Agop adında birinin 5000 liralık koyunlarının da kendisine yapılan baskı sonucunda Numan Ağa adında bir Arnavut'a verildiğinin haber alındığını ve gereken tahkikatın yapılması isteniyordu.²⁴⁴

Komisyonların görevlerini yaptığı dönemde de suiistimaller bitmeyecek ve devam edecektir.²⁴⁵ Bunun üzerine hükümet birçok bölgeye 12 Kasım 1915'te telgraf göndererek çeşitli uyarılarda bulunmuş ve Ermeni mallarının tekeller tarafından çok ucuza toplanarak satıldığının haber alındığını ve bunun önlenmesi konusunda şu tedbirleri almalarını istemiştir: Tahliye edilecek bölgeye yabancı veya şüpheli kişilerin sokulmaması, bu kişilerden gerçek değerinin çok altında mal alan varsa satış sözleşmesinin iptal edilmesi, Ermenilerin istedikleri eşyaları götürmelerine izin verilmesi ve götüremeyeceklerinden bozulacak olanların saklanması, danışıklı şekilde yapılan mukavelelere meydan verilmemesi vb.²⁴⁶ Hükümetin gönderdiği telgraflara rağmen yolsuzluklar devam edecektir. Bunun kanıtı da, 1 Mart 1916'da Ma'muretü'l-aziz Vilayetine yollanan ve Behisni (Besni- Adıyaman'ın ilçesi) Kaymakamı Ethem Kadri Bey'in emrindeki memurların suiistimallerine izin verdiği ve bazı eşyaları parasız aldığı için Divan-ı Harbe sevkinin uygun görüldüğü şeklindeki telgraf ile²⁴⁷ 13 Mart 1916'da Dâhiliye Nâzırı adıyla Eskişehir Mutasarrıflığı'na yollanan ve bazı jandarmanın ve özellikle de Jandarma Bölük Kumandanı'nın Sivrihisar emval-i metrukesinde suiistimal yaptığını ve bunların hakkında soruşturma açılması gerektiğini bildiren telgraftır.²⁴⁸

Bu dönemde yargılanıp beraat eden; fakat Mütareke döneminde de yargılanan ve idamla cezalandırılan Yozgat'ın Boğazlıyan kazasının Kaymakamı olan Kemal Bey'in (15 Mayıs 1915 - 23 Nisan 1916 arasında Yozgat'ta çeşitli görevlerde bulundu) durumu en çok bilinenidir. Kemal Bey ile birlikte Emval-i Metruke Komisyon Naibi Lütfi Efendi, Eytam Müdürü Haydar Bey, bazı subaylar ve nahiye müdürleri 22 Mart 1917'de mahkemeye çıkarıldılar. Kemal Bey, kazaya ait emval-i metrukede yolsuzluk yapılmasına göz yumduğu, halkın malların bir kısmını eve götürmesi karşısında sessiz

²⁴⁴ BOA, **DH.ŞFR**, 57/208, 18 Teşrin-i Evvel 1331.

²⁴⁵ Komisyonların bu dönemdeki çalışmaları için ayrıca bkz. Akçam, Ermeni Meselesi..., ss.236-252.

²⁴⁶ BOA, **DH.ŞFR**, 54-A/388, 29 Temmuz 1331. Erzurum, Adana, Ankara, Aydın, Bitlis, Haleb, Hüdâvendigâr, Diyârbekir, Suriye, Sivas, Trabzon, Ma'muretü'l-aziz, Musul, Van vilayetleriyle Urfa, İzmit, Canik, Zor, Karesi, Kayseri, Karahisâr-ı Sâhib, Maraş, Eskişehir, Niğde mutasarrıflıkları ve Adana, Haleb, Maraş, Diyârbekir, Sivas, Trabzon, Ma'muretü'l-aziz, Erzurum ve İzmit Emval-i Metruke Komisyonları Riyasetlerine şifre telgraf.

²⁴⁷ BOA, **DH.ŞFR**, 61/165, 17 Şubat 1331.

²⁴⁸ BOA, **DH.ŞFR**, 61/276, 28 Şubat 1331.

kalıp bunu yapanlardan para aldığı ve dolayısıyla yağmacıları gizlediği için yargılandı.²⁴⁹ Mahkeme sonunda Kemal Bey memur sıfatıyla emval-i metrukeden ev aldığı suçlamasıyla 7 Ekim 1917'de 3 ay hapis ve 4 ay memuriyetten uzaklaştırma cezası aldı.²⁵⁰ Fakat Kemal Bey, memurların emval-i metrukeden ev ya da eşya satın almasını yasaklayan bir emir bulunmadığını²⁵¹ söyleyerek karara itiraz etti ve sonunda 25 Temmuz 1918'de beraat etti. Diğerlerinin de yargılanma nedenleri, yine emval-i metrukede yolsuzluk yaptıklarına dairdi. Fakat ne ceza aldıkları bilinmemektedir.²⁵²

Kamuran Gürün, bu dönemde tehcir sırasında Ermenilere kötü davranan ve yolsuzluk yapan 1397 kişinin yargılandığını belirtmektedir.²⁵³ Eserinde çeşitli illerde yapılan yargılama sayılarını da veren Gürün, bu yargılamalarda idam da dâhil çeşitli cezalar verildiğini yazmaktadır. Ancak, sadece sayıları vermekle yetinen Gürün'ün eserinde kimlerin ne tür cezalar aldığı hakkındaki bilgileri bulmak mümkün değildir.

Kısaca, emval-i metrukede yapılan suiistimalleri en aza indirip, birtakım ihtiyaçlar için kullanmak isteyen İttihatçılar için önemli olan, malların üzerindeki kontrolün kendi denetimlerinde olmasıydı. Böylece, mallar bazı alanlarda kullanılacaktı. Aşağıda da açıklanacağı gibi suiistimallerden kurtarılabildiği ölçüde Ermenilerden kalan mallar, Müslüman-Türk burjuvaziye devredildi, Müslüman muhacir ve mültecilerin iskânında faydalanıldı, savaş sırasında ordunun ihtiyaçları için kullanıldı, Ermenilerin tehcir masraflarına harcandı ve okul, hastane, karakol vb. ihtiyaçlar için kullanıldı.

²⁴⁹ Nigar Esüntimur, **Yozgat ve Çevresinden Yapılan Ermeni Tehciri ve Yargılamaları (1914-1923)**, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2001, s.49.

²⁵⁰ Nejdet Bilgi, **Ermeni Tehciri ve Boğazlıyan Kaymakamı Mehmed Kemal Bey'in Yargılanması**, KÖKSAV yay., Ankara, 1999, s.86.

²⁵¹ Memurların emval-i metrukeden ev satın almalarını yasaklayan ve birçok vilayete gönderilen 54-A/259 (s.68) numaralı telgrafa bakıldığında, telgrafın Ankara ya da Yozgat'a gönderilmediğini görüyoruz ki, en azından o bölgede memurların emval-i metrukeden ev ya da eşya satın almalarının yasak olmadığını söyleyebiliriz.

²⁵² Esüntimur, a.g.t., ss.51-52.

²⁵³ Gürün, a.g.e., s.319; Ferudun Ata da, Yozgat tehciri davasında savcı Sami Bey'in aktardığı Tahkik Heyetleri'nin raporuna dayanarak bu dönemde toplam 377 kişinin çeşitli cezalar aldığını yazmaktadır. Ferudun Ata, a.g.e., s.63.

2.2.2. Müslüman-Türk Burjuvaziye Aktarılan Mallar

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin özellikle Balkan Savaşları'ndan sonra milliyetçi bir görünüm arz etmeye başladığı bilinmektedir. Alman milliyetçiliğinin etkisinde kalan İttihatçılar için üç unsurun *ittihadı* (birleştirilmesi) sağlanmalıydı. Bu üç unsur, kültürel, siyasal ve iktisadi alanlardır. Ziya Gökalp'in Alman örneğinden esinlenerek düşünsel alt yapısını oluşturduğu milliyetçilik anlayışı doğrultusunda yapılması gereken, kültürel birlik, siyasal birlik ve iktisadi birliğin sağlanmasıdır. Gökalp'e göre, ancak bu yolla "milli bir devlet" oluşturulabilirdi. Burada konumuz açısından önemli olan *iktisadi birlik* düşüncesidir. Aslında sözü edilen bu düşüncenin, yani iktisadi birlik düşüncesinin İttihatçılar açısından diğer adı *Milli İktisat*tır. Milli iktisat, görüldüğü gibi, İttihatçılık içinde doğan milliyetçilikle uyumlu bir politikadır.²⁵⁴ Bu politikanın özünü de yine Gökalp açıklamaktadır. Gökalp'e göre, ülkede milli iktisadın kurulması için, Müslüman-Türk unsur maddi yaşamdaki her türlü uğraşı bizzat kendisi yapacak yani Türkler bundan sonra ticarete atılacak, sanayici olacak ve işbölümünün gerektirdiği iktisadi uğraşlara girişecektir.²⁵⁵

Müslüman-Türk kesimin sanayi ile uğraşması ve ticaret yapmasının desteklenmesi aslında kendini 1908 Devrimi'nden itibaren göstermeye başlamıştı. İstanbul'da ve taşrada Müslüman-Türlere ait bankaların kurulmaya başlanması, kooperatifçiliğe girişilmesi, çeşitli Müslüman şirketlerin kurulması yavaş yavaş gelişen faaliyetlerdi. İstenilen, kurulan bu bankaların, şirketlerin, işletmelerin daha da gelişmesi ve zenginleşmesiydi. İttihatçılara göre, zamanla gelişen ve zenginleşen şirketlerle bir Müslüman-Türk girişimci sınıfı oluşturulacak ve bu sınıf ülkede var olan Ermeni ve Rum gibi gayrimüslim burjuvazinin yerini alacaktır. Yani, Gökalp'in sözünü ettiği gibi, artık Osmanlı ülkesinde ticareti ve sanayiye Müslüman-Türkler yapacaktır.

İktisadi hayatın Türklerin eline geçmesi için yapılan çalışmalardan en önemlisi, İstanbul ve taşrada çeşitli anonim şirketlerin ve bankaların kurulmasıdır. "*İttihatçıların iç ve dış ticaretteki azınlıkların egemenliğini kırarak, Türk unsurlardan oluşan yerli burjuvazi yaratma çalışmalarını tevdi ettikleri kişi de Kemal Bey'dir. İttihatçılar*

²⁵⁴ Zafer Toprak, "Milli İktisat", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt:3, 1983, s.740.

²⁵⁵ Toprak, a.g.m., s.744.

himayeci ve biraz da kayırmacı politika izleyerek, Kara Kemal sayesinde 70'den fazla anonim şirketin kurulmasını sağlamıştır... İstanbul ve Anadolu tüccarı kurulan bu şirketler vasıtasıyla palazlanmıştır.”²⁵⁶ Yine İttihatçıların desteklediği ve doğmakta olan orta sınıfın İttihatçılarla olan “organik bağının somut kanıtlarını” oluşturan bankalar vasıtasıyla ise, Osmanlı kredi ve para sisteminin millileştirilmesi amaçlanıyordu.²⁵⁷ Bu amaç gerçekleşmeye başlayacak ve o güne kadar azınlıkların uğraş alanı olarak kabul edilen bankacılık, giderek Müslüman-Türk eşrafın eline geçecektir.²⁵⁸

Kurulan şirket ve bankaların gelişmeye başlamasında Birinci Dünya Savaşı bir dönüm noktasıdır. Çünkü savaşın getirdiği olumsuzları fırsat bilen Müslüman-Türk kesim, devletin de desteği ile büyük miktarlarda servet birikimi yaptı. Bu birikim, savaş nedeniyle fiyatların aşırı artışı sonucu birçok yiyecek maddesinin stoklanarak tekelliliğin/ihlikârın yaygınlaşmasıyla olabildiği gibi Rum ve Ermeni gibi gayrimüslimlerin tehcirleri²⁵⁹ sonucu onlardan kalan işletmelerin ve çeşitli malların sözünü ettiğimiz kesime devri ile de olmaktadır. Yapılan iş Boratav'ın deyişiyle, *bilinçli zenginleştirme politikası*ydı ve savaş yıllarında bu zenginleştirmeden en çok nasibini alan grup da, siyasi iktidarla yakın siyasi bağlar kurmayı başarmış olan Müslüman ticaret burjuvazisiydi.²⁶⁰

Belgelerle gösterileceği gibi, Ermeni tehcirinden sonra onlardan kalan fabrika ve ticarethane gibi işletmeler, Müslüman-Türk şirketlerinin daha da gelişmesi ve Anadolu insanının ticarete özendirilmesi amacıyla bazen olduğu gibi bazen de kısmen Müslüman şirketlere ya devrediliyor ya da çok ucuz fiyatlarla satılıyordu. Müslüman kesimin zenginleşmesi ve ticari ve sosyal alanda Ermenilerin yerini almaları için, tehcir sırasında Ermenilerin mallarını Müslümanlara satmalarının hükümet açısından bir sakıncası yoktu²⁶¹ ve zaten isteği de buydu.

²⁵⁶ Osman Selim Kocahanoğlu, **İttihat-Terakki'nin Sorgulanması ve Yargılanması**, Temel yay., İstanbul, 1998, s.33.

²⁵⁷ Zafer Toprak, **Türkiye'de Milli İktisat (1908-1918)**, Yurt yay., İstanbul, 1982, s.164.

²⁵⁸ Aynı yerde.

²⁵⁹ François Georgeon da, İttihatçılar için önemli olanın devlet tarafından korunan bir ulusal burjuvazi yaratmak olduğunu yazmakta ve gayrimüslimlerin tehcirleri olarak nitelendirdiğimiz olayı Georgeon, “*Devlet çıkarları'ndan esinlenen ve Ermenilerin dramatik bir biçimde katledilmeleri sonucuna varan azınlık politikaları...*” olarak nitelendirmektedir. Bkz. François Georgeon, **Osmanlı-Türk Modernleşmesi (1908-1930)**, (çev. Ali Berktaş), Yapı Kredi yay., İstanbul, 2006, s.20.

²⁶⁰ Korkut Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi 1908-2002**, İmge yay., İstanbul, 2003, s.37.

²⁶¹ BOA, **DH.ŞFR**, 54/346, 24 Haziran 1331. Adana Emval-i Metruke Komisyonu Riyaseti'ne şifre telgraf.

Hükümet tarafından Ermenilerden Müslümanlara mal satışına izin verilmesi yeni filizlenmekte olan Müslüman-Türk burjuvazisi için bir fırsattı. Ermenilerin ticari ve sanayi alandaki gelişmişlikleri bilindiğinden, onlardan kalan işletmelerin Müslümanlara devri gerçekleştiğinde hem Müslüman-Türk burjuvazisinin zenginleşmesi sağlanacak hem de - İttihatçıların belgelerde kullandığı dille söyleyecek olursak - “*sanat ve ticaret müesseselerinin kâmilen (tamamen) İslâmlara intikal*” gerçekleşmiş olacaktı. Bu amaç doğrultusunda birçok yere telgraflar gönderilir ve Müslümanlara ait şirketlerinin çoğalmasi için vilayetlerden ve Emval-i Metruke Komisyonları’ndan Ermenilerden kalan malların Müslüman tüccarlara devredilmesi istenir. Örneğin, birçok vilayet, mutasarrıflık ve Tasfiye Komisyonu’na gönderilen telgrafta, Ermenilerden kalan taşınabilir malların memlekette Müslüman şirketlerin yaygınlaşması için Müslümanlar tarafından kurulacak şirketlere verilmesi istenir ve böylece Müslümanlar arasında ticaret hayatının gelişmesi amaçlanır.²⁶² Aynı şekilde taşınmaz malların da Müslüman tüccarlara verilmesi istenir. Bu konuda hemen hemen aynı içerikli iki telgraf Trabzon²⁶³ ve Ordu²⁶⁴ Tasfiye Komisyonları’na gönderilir. Telgraflarda, *sanat ve ticaret hayatının tamamen Müslümanlara geçmesi için*, emval-i metrukeden olan mağaza, dükkân ve içindeki eşyaların ayrı ayrı olarak sattırılmayıp, bir kısmı peşin bir kısmı da taksitle ödenmek üzere ve sağlam kefil bulmaları şartıyla *namuslu ve ticarete hevesli genç ellere* verilmesinin gerekli olduğu bildirilmekteydi.

Hükümet, Ermenilerden kalan işletmelerin ve mağazaların Müslümanlara devrini isterken başka bir amacı da bunların atıl bir vaziyette bırakılmak istenmemesiydi. İşletme, mağaza ve fabrikaların atıl olarak bırakılmaması için, Dâhiliye Nezareti, birçok yere telgraf göndererek, atıl işletmelerin Müslüman şirketlerine devrini ve gereken kolaylıkların sağlanmasını isterken²⁶⁵; Harbiye Nezareti

²⁶² BOA, **DH.ŞFR**, 59/239, 24 Kanun-ı Evvel 1331. Erzurum, Adana, Ankara, Bitlis, Haleb, Hüdâvendigâr, Diyârbekir, Sivas, Trabzon, Ma’muretü’l-aziz, Konya ve Edirne vilayetleriyle Urfa, İzmit, Canik, Karesi, Kayseri, Karahisâr-ı Sâhib, Eskişehir, Niğde, Kütahya, Maraş mutasarrıflıklarına ve Tekfurdağı, Adana, Cebel-i Bereket, Kozan, Yozgat, Ankara, Erzurum, Bitlis, Haleb, Maraş, Antakya, Hüdâvendigâr, Gemlik, Bilecik, Diyârbekir, Sivas, Merzifon, Tokad, Samsun, Ordu, Trabzon, Konya, Ma’muretülaziz, İzmit, Adapazarı, Eskişehir, Sivrihisar, Kayseri, Develi, Niğde, Karahisâr-ı Sâhib, Urfa Tasfiye Komisyonları Riyasetlerine şifre telgraf.

²⁶³ BOA, **DH.ŞFR**, 60/129, 13 Kanun-ı Sani 1331.

²⁶⁴ BOA, **DH.ŞFR**, 60/277, 25 Kanun-ı Sani 1331.

²⁶⁵ BOA, **DH.ŞFR**, 64/39, 3 Mayıs 1332. Edirne, Adana, Ankara, Erzurum, Bitlis, Haleb, Hüdâvendigâr, Diyarbakir, Sivas, Trabzon, Ma’muratülaziz, Konya vilayetleriyle İzmit, Eskişehir, Niğde, Karahisar-ı Sahib, Kayseri, Urfa, Maraş, Karesi, Canik mutasarrıflıklarına ve Tasfiye Komisyonu Riyasetlerine şifre telgraf.

de Manisa Mutasarrıflığı'na telgraf gönderip, tutuklanan Mardiros ve Vartakis Efendiye ait olan mensucat fabrikasının kapandığını ve askeri ihtiyaçların karşılanması için orada fabrikayı çalıştıracak Müslüman sermayedar bulunup bulunmadığını soruyordu.²⁶⁶

Belgelerden, bazı şirketlerin tehcirden sonra acele bir şekilde kurulduğu anlaşılmaktadır. Şirketlerin acele kurulmasının nedeni, sermayesini Ermeni malları ile oluşturmak istemesinden idi. Yeni kurulan bu şirketler sermayesini, Ermenilerden kalan malları çok ucuza alıp pahalıya satarak oluşturuyorlardı. Bu gibi haberler hükümetin de kulağına geliyor ve Dâhiliye Nezareti tekelci anlayışla davranan bu gibi şirketlerin davranışını onaylamıyordu. Örneğin, Kayseri'de acele şekilde kurulan bir Müslüman şirketi Ermenilerden kalan bir mağazadaki malları 200 liraya alıp iki gün sonra 2000 liraya satmış ve bu olay Nezaret tarafından iyi karşılanmamıştır. Nezaret bunun nedenini ise, Müslüman şirketler oluşturmaktan maksadın tekel oluşturmak değil, Müslüman halkın ticaret ve işletme hayatının geliştirilmesi olduğu şeklinde açıkladıktan sonra, başka kişilerin de emval-i metruke müzayedelerine katılmalarının sağlanmasını mutasarrıflık ve Tasfiye Komisyonu'ndan emretti.²⁶⁷ Yine, benzer şekilde birçok yere gönderilen telgrafta, emval-i metrukenin satış müzayedelerinin sağlıklı yapılmadığı; birçok şirketin "... aldıkları eşyayı birkaç misli fiyatlarla başkalarına satarak derhal infisâh ettikleri (zenginleştikleri)..."nin haber alındığı iletiliyor ve daha geniş katılımlı müzayedelerin yapılması konusunda gereken yerler uyarılıyordu.²⁶⁸

Ermeniler ticaret ve sanayi alanında gelişmiş olmalarının yanında, sanat yani zanaat alanında da gelişmiş bir toplumdur. Çeşitli el sanatlarının (en önemlisi kuyumculuk alanında) yanı sıra özellikle inşaat alanında Ermeni ustaların ünü Osmanlı topraklarında yüzyıllardan beri bilinmekteydi. Ermeni tehcirinden sonra doğal olarak özellikle taşrada zanaata dayalı sosyal ve iktisadi bir boşluk meydana geldi.²⁶⁹

²⁶⁶ BOA, **DH.ŞFR**, 53/287, 26 Mayıs 1331.

²⁶⁷ BOA, **DH.ŞFR**, 60/275, 26 Kanun-ı Sâni 1331.

²⁶⁸ BOA, **DH.ŞFR**, 61/31, 3 Şubat 1331. (Birçok yere gönderildiği belli olan; fakat gönderildiği yerlerin silik olmasından dolayı okunamayan belgenin özetinden anlaşıldığı kadarıyla telgraf, bütün Tasfiye Komisyonları Riyasetlerine gönderildi.)

²⁶⁹ Tarım da dâhil bu boşluk kendini 1920'lerin başında bile hissettirecekti. Falih Rıfıkı Atay, bu konuyla ilgili Trakya ve Anadolu'dan Hıristiyan halkın tasfiye edilmesiyle memleket ekonomisinin köklerinden söküldüğünü söyledikten sonra şöyle devam eder: "*Her yerde bağlar bozulmakta, zeytinlikler yabanîleşmekte veya kesilmekte, balık avcılığı ölmekte, çarşılar kapalı durmakta idi.*" Bkz. Falih Rıfıkı Atay, **Çankaya**, Doğan Kardeş Basımevi, İstanbul, 1969, s.450.

İttihatçılar da bunun farkındaydılar. Bu nedenle, Ermenilerin sevki ile oluşan bu boşluğu Müslüman esirlerle ve muhacirlerle doldurmaya çalıştılar. Ermenilerden kalan dükkân ve alet ve edevat gibi mallar da “...sâhib-i san’at olan Ermenilerin nakli dolayısıyla hâsıl olan (meydana gelen) iktisâdî boşluğu doldurmak üzere...” esir ve muhacirlere dağıtılarak²⁷⁰ sanayi ve ticaretle birlikte zanaatın da Müslümanlara devri gerçekleştiriliyordu. Fakat esirlere, sermaye ve emval-i metruke bir şartla verilmekteydi: Osmanlı vatandaşlığını kabul etmeleri. Yoksa, kendilerine verilen mallar ellerinden alınacak ve geri gönderileceklerdi.²⁷¹

Adana, tehcirden önce önemli bir Ermeni yerleşim yeri idi. Ermenilerin tehcir edilmelerinden sonra onlardan kalan işletmeler, haneler ve araziler hep bölgenin nüfuzlu ve zengin kimselerine devredildi ya da çok ucuz fiyatlara satıldı. 8 Haziran 1916’da Adana Tasfiye Komisyonu’ndan, nakledilen şahısların gerek bankalarda rehin olan gerekse de komisyonlar tarafından el konulmuş olan mağazalardaki mevcut eşyalarının bedeli taksitle ödenmek üzere oradaki Müslüman şirketlere verilmesi isteniyordu.²⁷² Aynı şekilde yine Adana Vilayeti’ne 16 Eylül 1915’te gönderilen bir başka telgrafta ise, oradaki Ermenilerin terk etmiş oldukları bazı emlak ve arazinin *Pamuk şirketinin* adamlarına devredilmesi işleminin daha önceki ilan doğrultusunda tamamlanması emredilir.²⁷³ Adana’daki Ermeni mülklerinin akıbetini bu belgeler az çok göstermektedir. Tarihçi Arsen Avagyan da Adana’daki mallarla ilgili olarak, o dönemde bu bölgede Ermeni malları ile zengin olan kesimin günümüzdeki yansımalarının da olabileceğini iddia etmekte ve şöyle demektedir: “*Büyük sermaye sahiplerinden bir kısmının mülkü Ermeni mülküdür. Sabancıların Adana’daki mülkleri arasında Adana Ermenilerine ait pek çok yer vardır. Kendisi el koymuş değildir, ona geçmiştir bir şekilde, muhtemelen de satın almıştır.*”²⁷⁴

Tehcirden sonra Ermenilerden kalan mallar sayesinde zenginleşen önemli miktarda Müslüman-Türk kesimin olduğu kuşku götürmez bir gerçektir ve bunu Türk

²⁷⁰ BOA, **DH.ŞFR**, 57/261, 20 Teşrin-i Evvel 1331. Adana, Haleb, Trabzon, Diyarbakir, Ma’muretü’l-aziz, Erzurum, Sivas, Hüdâvendigâr, Bitlis, Ankara, Konya vilayetleri ile İzmit, Eskişehir, Kayseri, Karahisâr-ı Sâhib, Kütahya, Karesi mutasarrıflıklarına ve Emval-i Metruke İdare Komisyonları Riyasetine şifre telgraf.

²⁷¹ BOA, **DH.ŞFR**, 67/178, 21 Ağustos 1332. Adana, Ankara, Konya, Sivas, Hüdâvendigâr vilayetleriyle İzmit, Eskişehir, Kayseri, Niğde, Ertuğrul ve Karahisâr-ı Sâhib mutasarrıflıklarına şifre telgraf.

²⁷² BOA, **DH.ŞFR**, 63/260, 26 Mayıs 1332.

²⁷³ BOA, **DH.ŞFR**, 56/50, 3 Eylül 1331.

²⁷⁴ Sefa Kaplan, **90. Yılında Ermeni Trajedisi: 1915’te Ne Oldu?**, Hürriyet yay., İstanbul, 2005, s.55.

tarihçiler de kabul etmektedirler. Örneğin Doğan Avcıoğlu, tehcirden sonra Ermenilerden kalan çiftliklerin, binaların, işletmelerin Türk ileri gelenlerinin eline geçtiğini yazar.²⁷⁵ Çağlar Keyder de, Ermeni tehciri sırasında önemli miktarda servetin el değiştirdiğini, Ermenilerin yanlarına yalnızca taşınabilir malları alıp taşınamazları çok ucuza sattıklarını belirttikten sonra, geriye kalan verimli topraklara da yörenin eşrafının ve toprak sahiplerinin el koyduğu görüşündedir.²⁷⁶ Doğu Anadolu'nun tehcirden sonraki yıllarda ekonomisinin canlılığını kaybettiğini ve bu canlılığını daha sonra yakalayamadığını belirten İlhan Tekeli'ye göre, Ermeni ve Rumların Osmanlı ekonomisinde önemli rolleri vardı ve sanayi ve ticarete ön plandaydılar. Dolayısıyla, Anadolu'dan ayrılışları bu alanda bir boşluk yarattığı gibi, bu kesimlere ait sanayi ve ticaret değerlerinin Türklerin eline geçmesi yolunda fırsat yarattı. Ekonomide ulusal denetimin kurulmasını kolaylaştırdı.²⁷⁷

Sonuç olarak, İttihatçıların kurulması için desteklerini esirgemediği Müslüman şirketlerin sermayelerinin oluşumunda Ermenilerden kalan malların da payı vardır; fakat bu payın ne kadar olduğu bilinmemektedir. Bilinen bir şey var ki o da, savaş sonunda ülkedeki ticaret ve sanayinin önemli bir kısmının (geriye kalan kısım da önce 1942 Varlık Vergisi ile sonra da 6-7 Eylül 1955 olaylarıyla devredilecektir.) Müslüman-Türk burjuvasının eline geçtiğidir. Bu durum Amerika Birleşik Devletleri Dışişleri Bakanlığı'nın 18 Temmuz 1918 tarihli haftalık raporunda şöyle tanımlanmaktadır: *“Türk milliyetçiliği ekonomi alanında da şahlanmış durumdadır. Ermenilerin ve Rumların yağmalanması, kâğıt para enflasyonu ve Merkez Devletlerinin satmaları yoluyla ülkeye yeni paranın akması, sanayiye aniden Türklerin eline geçirdi. Özellikle Anadolu kentlerini Türklerin şirket kurma hevesi sarmıştır ve yeni bir milli Türk burjuvasından sık sık memnuniyetle söz edilmektedir.”*²⁷⁸

²⁷⁵ Doğan Avcıoğlu, **Türkiye'nin Düzeni: Dün Bugün Yarın**, Cilt:1, Bilgi yay., Ankara, 1971, s.195.

²⁷⁶ Çağlar Keyder, “İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e Geçişte Kayıp Burjuvazi Aranıyor”, **Toplumsal Tarih**, Cilt:12, Sayı:68, Ağustos 1999, ss.4-11.

²⁷⁷ İlhan Tekeli, “Osmanlı İmparatorluğu'ndan Günümüze Nüfusun Zorunlu Yer Değiştirmesi ve İskân Sorunu”, **Toplum ve Bilim**, Sayı:50, Yaz 1990, s.62.

²⁷⁸ Feroz Ahmad, **İttihatçılıktan Kemalizme**, (çev. Fatmagül Bertay), Kaynak yay., İstanbul, 1996, s.59.

2.2.3. Müslüman Muhacirlere Dağıtılan Mallar

18. yüzyılın sonlarından itibaren hızlı bir toprak kaybı yaşayan Osmanlı Devleti, kaybettiği topraklardan gelen dindaşlarının gittikçe imparatorluğun merkez bölgesi olan Anadolu'ya göç etmeleri durumuyla karşı karşıya kaldı. Bu süreçteki ilk büyük göç hareketi, 1774'te imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan sonra 1789-1800 arasında 500 bin Tatar'ın Osmanlı topraklarına yerleşmesiyle başladı. Daha sonraki dönemlerde de Tatar göçü artarak devam etti. Örneğin, 1783-1922 arasında Osmanlı topraklarına gelen Tatarların sayısının 1.8 milyon olduğu tahmin edilmektedir.²⁷⁹

Rusya'nın Kafkasya'daki Müslümanlara yönelik şiddet ve göçü zorlayıcı politikaları sonucu özellikle 1860'lardan itibaren bu bölgelerden Anadolu'ya yoğun bir Müslüman muhacir göçü yaşandı. Önceki bölümde belirtildiği gibi 1878'den sonra sadece Kafkasya'dan gelenlerin oranı ortalama 1 milyondur; fakat buna 1860-1879 arasını da eklersek sayı 1.5 milyonu bulmaktadır.²⁸⁰ Bu süreçte sadece Kafkasya'dan değil, Balkanlardan da yoğun bir Müslüman kitle Anadolu'ya geldi. Uluslaşma sürecinin doğal bir parçası olan *homojen nüfus yaratma politikası* Osmanlı'ya bağlı topraklarda ilk olarak Balkanlarda ortaya çıktı. Dinin de önemli bir unsur olarak yerini aldığı bu milliyetçilik²⁸¹ ile Balkan devletleri, yavaş yavaş bağımsızlıklarını kazanınca nüfuslarını da homojenleştirmeye başladılar. 19. yüzyılda, Balkanlar'da Balkan uluslarından başka oldukça yoğun olarak Müslüman-Türk kesim de vardı ve Balkan milliyetçiliğine göre ilk olarak bunlar temizlenmeliydi. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı bu temizlik için iyi bir fırsattı. Osmanlı Devleti'nin, savaşta yenilmesiyle Rusya'nın Balkanlar'da etkinliği arttı. Bu süreçte iyice güçlenen Bulgarlar, Ayastefanos Antlaşması sırasında Türk delegeleri tarafından yapılan nüfus mübadelesi önerisini Rusya ile birlikte reddederek²⁸² Rusya'nın da desteğiyle Balkanlar'daki

²⁷⁹ Tekeli, a.g.m., s.55.

²⁸⁰ Tekeli, a.g.m., s.56.

²⁸¹ Sacit Kutlu, Balkan devletlerinin sahip olduğu milliyetçiliği *dışlayıcı milliyetçilik ideolojisi* olarak nitelendirir. Bkz. Kutlu, a.g.e., s.405; Tanıl Bora da, Balkan milliyetçiliğinin itici gücü olan komitacılığın, İttihat ve Terakki yoluyla Türk milliyetçiliğini etkilediğini düşünmektedir. Bora'ya göre, komitacılığın politik-askeri niteliğini taşıyan "*Balkan milliyetçilikleri gerek milli devlet kurma ve 'millet yaratma' pratiği için, gerekse milliyetçiliği militan ve popülist bir politik hareket olarak kavramak bakımından, Türk milliyetçiliğinin önemli bir esin kaynağını teşkil etmiştir.*" Bkz. Tanıl Bora, "Türk Milli Kimliği, Türk Milliyetçiliği ve Balkan Sorunu", **Yeni Balkanlar Eski Sorunlar**, (yay.haz. Kemâli Saybaşı ve Gencer Özcan), Bağlam yay., İstanbul, 1997, s.189.

²⁸² Bilal Şimşir, **Rumeli'den Türk Göçleri**, Cilt:2, Türk Tarih Kurumu yay., Ankara, 1989, s.CLXIX.

Müslüman kitle üzerindeki baskısını daha da şiddetlendirdiler.²⁸³ Maruz kaldıkları şiddetten ve savaş ortamından kaçan Müslümanların göç ettikleri ilk yer Osmanlı toprakları oldu. Nedim İpek, 93 Harbi'nden sonra 1 milyonu aşkın Müslüman'ın Balkanlar'dan göç etmek zorunda kaldığını belirtir ve yaklaşık 1.230 milyon rakamını verir.²⁸⁴ Tekeli'nin verdiği rakamlar da hemen hemen aynıdır.²⁸⁵

Müslümanların meydana getirdiği yoğun göçler Osmanlı Devleti'ni hazırlıksız yakaladı denebilir. Osmanlı Devleti, 1860'lardan itibaren gittikçe çoğalan göçlere karşı çeşitli komisyonlar kurdu ve komisyonlara da yeni gelenlerin her türlü ihtiyaçlarının karşılanması konusunda görevler verdi. Örneğin, ilk komisyonun adı 5 Ocak 1860'ta kurulan Muhacirin Komisyonu idi. Daha sonra 1875'de Muhacirin İdaresi kuruldu. Göçlerin yoğunlaşması ile birlikte yeni komisyonlara ihtiyaç duyuldu. 93 Harbi'nden sonra 9 Temmuz 1878'de İdare-i Umumiye-i Muhâcirîn Komisyonu kuruldu. Bu süreçte çeşitli komisyonlar kurulacak; fakat hiçbiri yeterli olmayacaktır.²⁸⁶

1878'den sonra Balkanlar'dan 1 milyondan fazla Müslüman Anadolu'ya göç etmek zorunda kalmıştı. Yeni gelenlerin ilk uğrak yeri İstanbul ya da Edirne oluyordu ve oradan da Anadolu'nun çeşitli yerlerine dağıtılıyorlardı.²⁸⁷ Yeni gelenler müslim ya da gayrimüslim yerleşim yerleri olsun hemen her yere yerleştiriliyorlardı. Ermenilerin yaşadıkları yerlere de Müslüman göçmenler yerleştirilecekti. İpek'in verdiği sayılara bakarsak, Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı yerlerden Sivas'a 9.745, Adana'ya 28.730, Halep'e 15.709, Ankara'ya 25.563, Bursa'ya 162.028 ve Diyarbakır'a da 10.000 Müslüman muhacir yerleştirildi.²⁸⁸ Yeni gelenlerden kaynaklanan çeşitli sorunlar oldu ve bunlardan en önemlisi de gelen yeni göçmenlerin yerli halkın topraklarına saldırmalarıydı.²⁸⁹ Osmanlı Devleti, Balkan Savaşları'ndan sonra da gayrimüslimlerin yaşadığı yerlere Müslüman muhacir yerleştirme politikasına devam edecektir.

²⁸³ Bulgaristan'ın bu politikaları için bkz. Nedim İpek, **Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri (1879-1890)**, Türk Tarih Kurumu yay., Ankara, 1994, ss.132-149.

²⁸⁴ İpek, a.g.e., s.41.

²⁸⁵ Tekeli'ye göre, 1877-1878 savaşından sonra Balkanlar'dan yola çıkan 1.5 milyon kişinin 300 bini yollarda öldü. Tekeli'nin *Büyük Balkan Göçü* olarak nitelediği 1877-1878'den sonra da göçler devam etti ve 1893-1902 arasında Bulgaristan'dan 72.500 kişi daha geldi. Bkz. Tekeli, a.g.m., s.56.

²⁸⁶ Fuat Dündar, **İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası (1913-1918)**, İletişim yay., İstanbul, 2002, ss.58-59.

²⁸⁷ Kasım 1877-Aralık 1891 arasında İstanbul'dan Anadolu'ya sevk edilen muhacir sayısı 495.335'tir. Başka yollarla gelenleri de eklersek sayı 767.339 olur. Bkz. İpek, a.g.e., ss.173-174.

²⁸⁸ İpek, a.g.e., s.174.

²⁸⁹ İpek, a.g.e., ss.231-234.

Konumuz açısından asıl önemli olan, Balkan Savaşları (1912-1913)'ndan sonra yaşanan göç dalgasıdır. Çünkü, bu göçler 18. yüzyıl sonlarından itibaren yaşanan büyük göçlerin devamıdır ve Türk milliyetçiliğin homojen nüfus oluşturma politikasının İttihatçılar tarafından Anadolu'da uygulanmasını beraberinde getirmiştir. Ayrıntılı olarak inceleyeceğimiz gibi, Anadolu'da 1914'ten itibaren Rumların göçe zorlanmasıyla başlayan süreçte Ermenilerin tehcir edilmeleri ve bunların yerine Müslüman muhacirlerin yerleştirilmesi; yerleştirilenlere gönderilen gayrimüslimlerin arazi ve hanelerinin verilmesi, köy adlarının değiştirilmesi/Türkleştirilmesi hep İttihatçıların Türk milliyetçiliği doğrultusundaki uygulamalarıdır.

1912-1913 Balkan Savaşları, Osmanlı Devleti'nin Rumeli'yi kaybetmesi anlamına geliyordu. Savaşın birçok sebebi vardır; fakat en önemlisi de Balkan devletlerinin siyasi ve ekonomik anlamda daha da büyüme istekleridir. Bir başka deyişle amaç, Balkan devletleri açısından siyasetin ve ekonominin millileştirilmesidir. Ulus devletin halkı homojenleştirme politikasından başka, ekonomik olarak Balkanlar'da özellikle de Bulgaristan'da büyük toprak sahiplerinin çoğunun Müslüman-Türk kesimden olması bu kesim üzerindeki baskıların artmasını ve göçe zorlanmalarını beraberinde getirdi. Buna bir de dini farklılıktan kaynaklanan baskıları da eklersek, Balkanlardan Anadolu'ya savaş sırasında ve sonrasında meydana gelen göçlerin sebeplerini daha iyi anlayabiliriz.²⁹⁰

Son göçlerle birlikte ne kadar Müslüman muhacirin geldiğine baktığımızda çeşitli rakamlar verildiğini görmekteyiz. Antoniadès, Ladas ve Toynbee'nin Dâhiliye Nezareti istatistiklerine dayanarak verdikleri sayıların aynı olmasından dolayı J.McCarthy de, 1912-1920 arasında göç edenlerle ilgili sayıyı 413.922 olarak kabul etmektedir.²⁹¹ Alman kaynaklarına göre ise, sadece Balkan Savaşları ile 1914 arasında 430 bin muhacir geldi.²⁹² Tekeli'ye göre de, Balkan Savaşı sırasında ve sonrasında Osmanlı topraklarına 640 bin Müslüman-Türk nüfus göç etti.²⁹³ İkdâm gazetesini Mart 1918'deki bazı nüshalarında, Anadolu'ya şimdiye kadar gelen muhacir sayısını belirten ve hükümetin muhacir politikasını eleştiren yazılara yer verdi. Gazeteye göre,

²⁹⁰ Balkan Savaşları ile birlikte meydana gelen göçlerin nedenleri konusunda daha ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Halaçoğlu, **Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri (1912-1913)**, Türk Tarih Kurumu yay., Ankara, 1994, ss.31-45; H.Yıldırım Ağanoğlu, **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Balkanlar'ın Makûs Talihi Göç**, Kum Saati yay., İstanbul, 2001, ss.61-91.

²⁹¹ Justin McCarthy, **Ölüm ve Sürgün**, (çev. Bilge Umar), İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1998, s.184.

²⁹² Akçam, Ermeni Meselesi..., s.98.

²⁹³ Tekeli, a.g.m., s.56.

önceki göçlerde olduğu gibi Balkan Harbi'nden sonra da Anadolu'ya gelen muhacirlerin kayıtlarını devlet sağlıklı tutmadı. Tutulan kayıtlar da tam sayıları vermemektedir. Çünkü, devletin resmi sayılarına göre Balkan Savaşı'ndan sonra Anadolu'ya 169.799 haneden meydana gelen 339.074 kişi geldi. Halbuki bu sayı, devletten yardım isteyenlerin sayısıdır. Devlet, sadece kendisinden yardım isteyenlerin kayıtlarını tuttu; fakat hükümetten yardım talebinde bulunmayan, kendi başına oraya buraya yerleşmiş muhacirler de bulunmaktadır ve bunun sayısı daha çoktur. Bu sayı ile birlikte toplandığında gazeteye göre, Balkan Harbi'nden sonra gelen muhacirin sayısı 1 milyon civarındadır.²⁹⁴

Yeni ve son büyük göç dalgası ile gelen muhacirler de önceki uygulamalarda olduğu gibi hükümet tarafından Anadolu'nun hemen her yerine dağıtıldılar. Gayrimüslim nüfusun yoğun olduğu yerlere de yerleştirildiler. İttihat ve Terakki döneminde bu politika daha bilinçli yapıyordu. Hükümet, Müslüman muhacirleri gayrimüslim nüfusun-özellikle de Ermenilerin²⁹⁵-yoğun olduğu bölgelere yerleştirerek, Müslüman nüfusun bölgede daha fazla olmasına gayret ediyordu.²⁹⁶ İttihatçılar bu politikayı, 1915'te de sürdürüyorlardı. Buna Ermenilerden tepkiler de geliyordu. Örneğin, Ermeni Patriği Zaven Prapikos, Sivas'ın Gürün kazasında Ermenilere ait 1000 dönüm arazi üzerine 70 kadar Rumelili göçmenin yerleştirilmesi sonucu 2 Temmuz 1915'te Sadaret'e, “ ‘Anadolu'nun Ermenilerle meskûn vilâyetlerine göçmen iskân edilmeyeceği hakkındaki teminata aykırı olmakla, esâsen Ermenilere ait arazi üzerine hükûmetçe haneler inşa ve göçmen iskân edilmesi caiz olmadığından, men'i husûsunun icab edenlere tebliğ edilmesi’ ” şeklinde bir takrir bile gönderdi.²⁹⁷

Hükümet Balkanlar'dan gelen göçmenlerin sayısının artmasıyla bu muhacirlerin daha sağlıklı ve sorunsuz bir şekilde yerleştirilmesi konusunda daha geniş ve yeni düzenlemelere gitme ihtiyacı duydu. Önce 13 Mayıs 1913'te İskân-ı Muhacirin Nizâm-nâmesi²⁹⁸ çıkarıldı. 45 madde ve dört bölümden oluşan nizamname, muhacirinin idaresini Dâhiliye Nezareti'ne bırakıyordu. Ayrıca nizamname, muhacirlerin ne şekilde

²⁹⁴ “Nüfus Meselesi Biraz da Aşâir ve Muhacirin Meselesidir”, **İkdam**, 3 Mart 1334 (03.03.1918).

²⁹⁵ Balkan Savaşları'ndan sonra Anadolu'ya gelen Müslüman nüfustan Ermenilerin yoğun olarak yaşadıkları bölgelerden Adana'ya 9.059, Ankara'ya 10.008, Halep'e 10.504, Bursa'ya 20.853, Sivas'a 10.805, İzmit'e 6.771, Eskişehir'e 9.088, Kayseri'ye 6.140 ve Maraş'a da 5.031 kişi yerleştirildi. Bkz. McCarthy, Ölüm ve Sürgün, s.184.

²⁹⁶ Ağanoğlu, a.g.e., s.104.

²⁹⁷ Halaçoğlu, a.g.e., s.92.

²⁹⁸ Nizamname için bkz. **İskân-ı Muhacirin Nizâm-nâmesi**, Selanik Matbaası, İstanbul, 1329.

kabul edilecekleri, onlara ev ve arazinin hangi koşullarda verileceği, iskân işini yürütecek görevlilerin işlerini nasıl yapacakları, masrafların nasıl karşılanacağı gibi maddeleri içeriyordu. Yine Birinci Dünya Savaşı'ndan önce ve savaş yıllarında çeşitli komisyonlar kuruldu. 1914 başlarında İAMM kuruldu. Kurumun amacı, Balkan Savaşları sonunda Rumeli'den gelen “*muhacirleri, memleketin çeşitli yerlerine yerleştirmek, bunlara toprak vermek, iş bulmak ve üretici hale getirmek*”tir.²⁹⁹ Bunun yanında kurumun diğer bir görevi de, göçebe olarak dağlarda yaşayan aşiretleri şehirlere yerleştirmek³⁰⁰ ve Osmanlı topraklarından dışarıya göçü engellemektir.³⁰¹ Kurum yetersiz olunca 14 Mart 1916'da daha sistematik düzenlemelere gidilerek Aşâir ve Muhacirin Müdüriyeti Umûmiyesi (AMMU) kuruldu. Daha sonra 1917-1918'de kurumun yapısı genişletildi ve çeşitli şubeler oluşturularak desteklendi.³⁰² Son olarak da, 1917 yılı içinde “*Muhacirine Emlak ve Arazi Tevziine Dair Talimatname*”³⁰³ çıkarılarak, muhacirlere arazinin ve hanelerin hangi esaslara bağlı olarak dağıtılacağı belirlendi. Birinci Dünya Savaşı boyunca da meydana gelen göçlerden ve gelen muhacirlerin yerleştirilmelerinden AMMU sorumlu olacak ve çıkarılan düzenlemelere göre hareket edecektir.

Hükümet, muhacirlerin ihtiyaçlarını karşılamak konusunda zorlanıyordu. Çünkü, büyük miktarlarda gelen göçmenler için barınma ihtiyacı oldukça önemliydi. Bunun yanında, onların yaşamlarını sürdürecektir tarım arazisi ya da başka işler de bulmak gerekiyordu. Nitekim bunların yeterince karşılanamadığı görülmektedir. Çünkü, bu konuda hükümete eleştiriler geliyordu.³⁰⁴ Ayrıca yeni gelenlerle yerli halk arasında toprak kavgaları da meydana gelmekteydi. Kısaca, muhacirleri yerleştirecek daha geniş topraklara, daha çok haneye ihtiyaç vardı. Ermeni tehciri hükümete istediği fırsatı verdi. Tehcirden sonra Ermenilerden boşalacak araziye ve hanelere Müslüman

²⁹⁹ M.Zekeriya Sertel, **Hatırladıklarım (1905-1950)**, Yaylacık Matbaası, İstanbul, 1968, s.63.

³⁰⁰ Aynı yerde.

³⁰¹ Dünder, İttihat ve Terakki'nin..., s.60.

³⁰² Dünder, İttihat ve Terakki'nin..., ss.60-61.

³⁰³ Talimatnamenin tam metni için bkz. Ağanoğlu, a.g.e., ss.354-362.

³⁰⁴ İkdâm gazetesinin hükümetin yıllardır uyguladığı muhacir politikasını eleştiren yazılarına baktığımızda; gazeteye göre, muhacirlerin çoğu hükümet yardımı alamadı. Bu muhacirler hükümet tarafından düzensiz bir şekilde köylere dağıtıldılar ve mevcut boş evlere, camilere yerleştirildiler. İskân sırasında ne iklim şartlarına ne iktisadi ve ne de toplumsal şartlara dikkat edildi. Bu nedenle, muhacirlerden bazıları yerleştirildikleri yere uyum sağlayamayarak öldü. Yine çoğuna tarım yapması için tarım aletleri verilmedi. Gazete çözüm olarak ise, muhacir işinin devlet eliyle değil de, Avrupa'da olduğu gibi şirket ve banka gibi mali kurumlar eliyle yapılmasını, yani muhacir meselesine iktisadi bir şekil verilmesini öneriyordu. Bkz. “Muhacirin Müdüriyeti'nden Ne Beklenebilir?”, **İkdâm**, 19 Mart 1334 (19 Mart 1918).

göçmenler yerleştirilecekti ki, daha önce de söylenildiği gibi 2 Mayıs 1915'te Talat Paşa'ya gönderilen yazıda Enver Paşa, Ermenilerin çeşitli yerlere dağıtılmalarını ve yerlerine Müslümanların yerleştirilmelerini önercekti. Bu, hem İttihatçıların *Müslüman-Türk Anadolu* projelerine uyuyordu³⁰⁵ hem de göçmenler için yeni yerleşim yerleri demekti. Aşağıda da göreceğimiz gibi, bir yandan Ermeni tehciri devam ederken diğer yandan Ermenilerden boşalan köylere hemen Müslüman göçmenler yerleştiriliyordu. Örneğin, birçok ile gönderilen telgraflarda boşaltılan Ermeni köylerinin isimleri, tahliye edilenlerin miktarı³⁰⁶, bunların nerelere sevk edildikleri, o bölgenin muhacirin iskânına uygun olup olmadığı ve uygunsa ne kadar muhacir gönderilmesi gerektiği hakkında bilgi istenmekteydi.³⁰⁷

Savaş yıllarında hükümet sadece Balkanlar'dan gelen muhacirlerle uğraşmadı. Ayrıca, Kafkasya ve Doğu Anadolu'da meydana gelen Rus saldırısı ve çatışmalar nedeniyle bölgede yer alan Müslüman ahalinin batıya doğru göçüyle birlikte meydana gelen karışıklıkla da uğraştı. Müslüman mültecilerin de durumu hükümet için sorun oluşturmaktaydı. Çünkü, resmi rakamlara göre mültecilerin sayısı 825.991 olarak açıklansa da, gerçek sayı 1.5 milyondan fazlaydı³⁰⁸ ve hükümet bu mültecilerin de barınma gibi bazı ihtiyaçlarını karşılamak konusunda hazırlıksızdı. Bu nedenle yine aynı yönetime başvuruldu: Müslüman mülteciler de Balkan muhacirleri gibi Ermenilerden kalan boş evlere yerleştirildi ve günlük ihtiyaçları da yine Ermenilerden kalan taşınabilir mallardan sağlandı.

İzmit tehcirden önce önemli bir Ermeni yerleşim yeri idi. İzmit'te yaşayan yaklaşık 58 bin Ermeni'nin tümünün tehcir edilmesiyle³⁰⁹ geride büyük miktarda taşınır ve taşınmaz mal kalmıştı. Buralara tehcirden sonra Müslüman muhacir ve

³⁰⁵ Başta Balkanlar olmak üzere çeşitli yerlerden gelen göçlerle birlikte 1878-1912 arasında Anadolu'da Müslüman nüfus %50 oranında arttı. Bkz. Justin McCarthy, **Müslümanlar ve Azınlıklar**, (çev. Bilge Umar), İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1998, s.119. Belirtilen muazzam artışın, İttihatçıların *Müslüman-Türk Anadolu* projelerini gerçekleştirmelerini kolaylaştırdığını söyleyebiliriz. Ayrıca bu proje, muhacir iskânı açısından Türkleştirme politikasının ve uygulamasının belirlendiği merkez olan AMMU vasıtasıyla gerçekleştirilmekteydi. Bkz. Erdal Aydoğan, **İttihat ve Terakki'nin Doğu Politikası (1908-1918)**, Ötüken yay., İstanbul, 2005, s.46.

³⁰⁶ BOA, **DH.ŞFR**, 53/113, 12 Mayıs 1331; BOA, **DH.ŞFR**, 54/15, 1 Haziran 1331; BOA, **DH.ŞFR**, 54/39, 4 Haziran 1331.

³⁰⁷ BOA, **DH.ŞFR**, 54/412, 29 Haziran 1331.

³⁰⁸ Tuncay Ögün, "Soykırım Tartışmalarının Gölgesinde Kalan Müslüman Mülteciler Sorunu", **Ermeni Araştırmaları 2. Türkiye Kongresi Bildirileri**, Cilt:1, Asam yay., 2007, ss.61-62.

³⁰⁹ İzmit'ten 7 Eylül 1915'te başkente gönderilen telgrafta, İzmit'e bağlı yerlerde mevcut 58 bin civarındaki tüm Ermenilerin sevk edildiği bildirildi. Bkz. Bayram Çakıcı, **İzmit Mutasarrıflığı'nda Ermeniler ve Tehcirleri (1888-1919)**, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya, 1998, s.36.

mülteciler iskân edildi. Dâhiliye Nezareti'nden İzmit Mutasarrıflığı'na gönderilen 13 Ağustos 1915 tarihli telgrafta, Baltacı Çiftliği'ndeki muhacirlerin İzmit'te boşaltılan köylere yerleştirilmesi emrediliyordu. Yine 19 Ağustos'ta ise, İzmit'e daha muhacir geleceğinden, boşaltılan köylere memur gönderilip buradaki eşyaların korunması ve köylerin iskâna hazırlanması istenmekteydi.³¹⁰ İzmit'te Ermenilerden boşalan köylere daha çok Balkanlar'dan gelen muhacirler yerleştirildiyse de, önemli miktarda mülteci de yerleştirildi. Örneğin, Kafkasya ve Karadeniz'den getirilen Müslüman mültecilerin bir kısmı İzmit'teki emval-i metrukeye iskân olundular.³¹¹ İskân olunan muhacir ve mültecilere emval-i metruke dışındaki arazilerin dağıtımı İskân-ı Muhacirin Nizamnamesi'ne göre yapılıyordu. Örneğin, 21 Ocak 1917'de İzmit Muhacirin Müdüriyeti'nden AMMU'ya gönderilen telgrafta, Ermenilerden boşaltılan yerlere iskân edilen muhacir ve mültecilerden tarım yapacak erkeği bulunmayan veya bulunup da sakat olan ailelere İskân-ı Muhacirin Nizamnamesi'nin 29. maddesine göre arazinin ücretsiz kısmından verilmesi gerekiyorsa da, kazada bu tür arazinin kalmadığı ve onun yerine *Ermenilerden kalmış arazinin* verilir verilemeyeceği soruluyordu.³¹² AMMU'dan 29 Ocak 1917'de gönderilen cevapta ise, bu tür muhacirlerden “*Zirâât Bankasına rehn (ipotek) olmayanlar tercih edilmek şartıyla*” arazi verilmesinin uygun görüldüğü bildiriliyordu.³¹³ 1917'den sonra İzmit gibi her bölgedeki muhacirine ev ve toprak dağıtımı, Muhacirine Emlak ve Arazi Tevziine Dair Talimatnamesine göre kurulan *Tevzii (Dağıtma) Komisyonları* eliyle yapılmaya başlandı.³¹⁴ Talimatnamenin uygulaması daha çok Ermeni emval-i metrukesiyle sağlandı. Çünkü, İskan-ı Muhacirin Nizamnamesi tehcirden önce çıkarılmıştı ve doğal olarak emval-i metruke ile herhangi bir maddesi yoktu. Fakat, tehcirden sonra çok büyük miktarda boş ev, arazi vb. kalınca, hükümet bunların da yağmadan kurtarabildikleri kadarının muhacirlere dağıtılması yolunu seçti ki zaten talimatnamenin 18. maddesi emval-i metrukenin muhacirlere verilmesini içeriyordu.

³¹⁰ Çakıcı, .a.g.t., s.55.

³¹¹ Nurdan İpek, **Kutsanmış Topraklar: Armaş ve Ermeniler**, IQ Kültür Sanat yay., İstanbul, 2006, s.93. Sadece bu dönemde değil, 1923'te Yunanistan ile yapılan nüfus mübadelesiyle gelen Müslüman-Türk muhacirler de yine İzmit-Armaş'ta Ermenilerden kalan sağlam evlere yerleştirildiler. Hatta, Ermenilerden kalan Armaş Manastırı 1994'e kadar burada yaşayan Türkler tarafından cami olarak kullanıldı. Bkz. İpek, a.g.e., s.104.

³¹² BCA, **TİGM**, 272.11/9.21.3, 8 Kanun-ı Sâni 1332.

³¹³ BCA, **TİGM**, 272.11/9.21.3, 16 Kanun-ı Sâni 1332.

³¹⁴ BCA, **TİGM**, 272.11/12.35.9, 15 Kanun-ı Evvel 1333; BCA, **TİGM**, 272.11/12.37.1, 16 Şubat 1334.

Doğu'dan gelen mülteciler, karışıklık meydana getirmelerini önlemek için daha çok iç ve doğu bölgelere yerleştiriliyorlardı. Ma'muretü'l-aziz vilayetine 27 Haziran 1915'te gönderilen telgrafta, "*Mültecîlerin dâhil-i vilâyetde tahliye edilen Ermeni köylerinde iskânı*" isteniyordu.³¹⁵ Aynı durum Erzurum ve Dört Yol (Hatay) için de geçerlidir. Amerikan Konsolosluğu, Dört Yol'da Ermenilerden boşalan evlere Müslümanların yerleştirildiğini bildirir. Keza, Erzurum'daki Alman Konsolosluğu da, burada Ermenilerden boşaltılan köylere Müslüman muhacirlerin yerleştirildiğini belirtmektedir.³¹⁶ Mültecilerin Anadolu'nun nerelerine yerleştirildiğinin en açık örneğini, Dâhiliye Nezareti'nden Mâliye Nezareti'ne gönderilen yazıda görmekteyiz. Mâliye Nezareti 29 Ağustos 1916'da, mültecilerin hızlı bir şekilde iskân edilmelerinin gerekli olduğunu, bunların iskânları için halen emval-i metrukeden boş haneler bulunduğunu, yine bunların İskân-ı Muhacirin Nizamnamesi'nin 42. maddesine göre hükümete ait çiftliklerde iskân edilmelerini ya da geçici olarak şehir ve kasabalardaki emval-i metrukeye yerleştirilmelerinin zorunluluğunu belirttikten sonra, nerelerde iskân edileceklerini Dâhiliye Nezareti'ne soruyordu.³¹⁷ Aşâir ve Muhacirin Müdürü Hamdi Bey de 31 Ağustos'ta gönderdiği cevapta, şehir ve kasaba dâhilindeki emval-i metrukeden iskânı uygun görülen mültecilerin Adana, Halep, Diyarbakır, Sivas, Ma'muretü'l-aziz, Musul, Ankara, Konya vilayetleriyle Urfa, Canik, Zor, Maraş, İçel, Teke, Karahisâr-ı Sâhib, Kayseri, Yozgat, Çorum, Niksar, İzmit ve Eskişehir livalarında iskân edilmekte olduğunu ve şehir ve kasabalardaki emval-i gayr-i menkulenin mültecilere dağıtılmasının uygun olduğu bildiriliyordu.³¹⁸

Ermenilerden boşaltılan köylere, Anadolu'ya gelen her çeşit muhacir iskân ediliyordu. Türklerden başka Çerkesler, Arnavutlar, Boşnaklar, Kürtler de Ermenilerden boşalan Maraş, Diyarbakır, Niğde, Sivas, Adana, Ma'muretü'l-aziz, Ankara köylerine yerleştirildiler.³¹⁹ Suriye'den de Anadolu'ya Arapların gönderilip burada iskân edildikleri görülmektedir. Bunlardan bir kısmı da yine Ermenilerden kalan köylere yerleştirildiler. Ermenilerin tehcir edildiği dönemde Suriye'de 4.Ordu Kumandanı olarak bulunan Cemal Paşa, Süveyş Kanalı seferi için, buradaki Arapların ayaklanmalarını önlemek amacıyla Arapların Anadolu içlerine sevk edilmelerini

³¹⁵ BOA, **DH.ŞFR**, 54/189, 11 Haziran 1331.

³¹⁶ Akçam, *Ermeni Meselesi...*, ss.73-74.

³¹⁷ BCA, **TİGM**, 272.11/8.10.13, 16 Ağustos 1332.

³¹⁸ BCA, **TİGM**, 272.11/8.10.13, 18 Ağustos 1332.

³¹⁹ Dündar, *İttihat ve Terakki'nin...*, ss.121-122, 125, 130-134, 138-139, 169.

istiyordu. Dâhiliye Nezareti de bu doğrultuda, Konya, Hüdâvendigâr, Ankara, Sivas vilayetleriyle Kayseri Mutasarrıflığı'na, “*Ermenilerden kalmış ve iskâna müsâ'id ne kadar arâzi ve çiftlikât mevcûd olduğunun ve kaç â'ile iskânı mümkün olacağıının nihâyet yirmi dört sa'at zarfında bi't-tahkîk inbâsı.*” şeklinde 27 Aralık 1915'te bir telgraf gönderdi.³²⁰ Yine Eskişehir Mutasarrıflığı'na 15 Ağustos 1916'da gönderilen telgrafta ise, Suriye tarafından gelecek ailelerin bir an önce iskânlarının gerçekleştirilmesi için bunların bölgede emval-i metrukeden boş hane bulunduğu takdirde bu hanelere iskân edilmelerini ve askeriye tarafından lüzumundan fazla işgal edilmiş haneler varsa boşaltılarak yine bu muhacirlere verilmesi isteniyordu.³²¹

Balkanlar'dan gelen muhacirlerin durumu çok kötüydü. Fakat, gelenlerin çoğu yoksul olmasına rağmen, zengin olanlar da vardı ve hükümet onlara daha fazla yardım yapmak için geçici bir kanun çıkardı.³²² Kanunun gerekçesine göre, geldikleri yerlerde kalan gayrimenkullerinin 50 bin kuruş değerinden fazla kısmından hiçbir şekilde istifade edemeyenlere *emval-i metrukeden* değeri 600 bin kuruşu geçmemek üzere ev ve arazi yardımı yapılacaktı.³²³ Mülteciler de kötü koşullarda oldukları için onlara da yardım edilmesi gerekiyordu. Barınma, giyecek, yiyecek gibi birçok ihtiyaçları vardı ve bu ihtiyaçların bir kısmı da Ermenilerden kalan mallarla (arazi, ev, tarım aleti gibi) giderilmeye çalışıldı. Hükümet, muhacir ve mültecilerin açıkta kalmamaları için emval-i metrukedenin kullanılmasını istiyordu ve yerel yöneticileri de bu konuda uyarıyordu.³²⁴ Örneğin, 3 Mart 1916'da Dahiliye Nezareti, Trabzon Tasfiye Komisyonuna gönderdiği telgrafta, vilayetteki mültecilerin giyim ihtiyaçlarının emval-i metruke depo ve mağazalarından karşılanmasını emretti.³²⁵ Yine Yozgat'ta bulunan

³²⁰ BOA, **DH.ŞFR**, 59/107, 14 Kanun-ı Evvel 1331.

³²¹ BCA, **TİGM**, 272.11/8.9.22, 2 Ağustos 1332.

³²² “*Son Balkan Harbinden Dolayı Hicret Eden Mütemevvilân-ı Muhacirine* (zengin muhacirlere) *Hükümetçe Olunacak Muavenet Hakkında Kanun-ı Muvakkat*”, **Tasvir-i Efkar**, 20 Eylül 1332 (03.10.1916).

³²³ **Meclis-i Umuminin Mün'akid Olmadığı Esnada Heyet-i Vükelaca Bâ İrade-i Seniyye Mevki-i İcraya Konulan Levayih-i Kanuniye**, Cüz:1, 1332, s.73.

³²⁴ Ankara, Adana, Halep, Hüdâvendigâr, Diyârbekir, Kastamonu, Ma'muratü'l-aziz, Sivas ve Trabzon vilayetleriyle İzmit, Eskişehir, Urfa, Canik, Karesi, Niğde ve Kayseri mutasarrıflıklarına gönderilen 19 Haziran 1916 tarihli telgrafla, Ermenilerden kalan boş evlerin mültecilere tahsis edilmesi istenmekteydi. Bkz. BOA, **DH.ŞFR**, 65/37, 6 Haziran 1332. Ancak bazı bölgelerde hanelerin muhacir ve mültecilere kiraya verildiği, kira vermeyen mültecilerin evlerden çıkarıldığı haberleri gelince söz konusu bölgelere telgraf yollanarak bu türlü uygulamalara son verilmesi emredilir. Bkz. BOA, **DH.ŞFR**, 79/172, 19 Ağustos 1333.

³²⁵ BOA, **DH.ŞFR**, 61/247, 19 Şubat 1331.

mültecilerden çıplak vaziyette olanlara emval-i metrukeden kıyafet verildi.³²⁶ Çanakkale'ye ise 12 Kasım 1916'da, Ermenilerin tehcirinden sonra kalan malların araştırılarak eğer değersiz mallar varsa bunların Müslüman muhacirlere dağıtılmasının uygun görüldüğü bildiriliyordu.³²⁷ Sadece Ermenilerden değil Rumlardan kalan mallar da mülteciler için kullanıldı. Her ne kadar yazışmada belirtilmemişse de Rumlardan kalma olasılığı yüksek olan Erdek'teki kumaşların durumu Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti³²⁸ ile Dâhiliye Nezareti arasında konu oldu. Cemiyetin, 11 Kasım 1916'da Erdek'te emval-i metrukeden oldukça fazla miktarda kumaş kaldığını ve bunun ordu için giyecek yapılmak üzere imal ettirilmesi ile ilgili yazısına³²⁹ Nezaret, 20 Kasım 1916'da, oradaki kumaşların büyük bölümünün muhtaç halde bulunan muhacirine tahsis edilmesinin gerekli olduğunu şeklinde cevap verdi.³³⁰ Hüdâvendigâr Muhacirin Müdüriyeti'nden 6 Ağustos 1917'de AMMU'ya gönderilen telgrafta ise, muhacirlerin fiyat yüksekliği ve fakir olmalarından dolayı çırılçıplak kaldıklarını, bu nedenle Tasfiye Komisyonları tarafından değerleri saptanıp bir kısmı mültecilere dağıtılmış başka hususi kumaşlar bulunduğundan bu kumaşların muhacirlere de verilmesinin caiz olup olmayacağı soruluyordu.³³¹ AMMU da 12 Ağustos'ta verdiği cevapta, emval-i metrukeden olan kumaşların verilmesinin uygun görüldüğünü belirtiyordu.³³²

Hükümet muhacir ve mültecileri yerleştirirken onları tarıma yönlendiriyordu. Bu yolla hem onların yiyecek sorununu çözmeye çalışıyor hem de arazinin boş kalmamasını sağlayarak savaş zamanında ülkede tarımın gerilemesini de önlemeye çalışıyordu. Bu nedenle onlara arazi, tohumluk, tarım araçları veriyordu. İzmit'e Haziran 1916'da Of bölgesinden dokuz hane ve 66 kişiyle gelen Rıdvan Ağa'ya Adapazarı civarında tohumluk ve arazi verilerek iaşelerinin sağlanması yolunda İzmit'e 13 Şubat 1917'de gönderilen telgraf³³³ ile Diyarbakır'da Genç, Hani, Lice gibi yerlerde bulunan mültecilere emval-i metrukeden arazi verilerek bunların tarıma

³²⁶ Esüntimur, a.g.t., s.40.

³²⁷ BOA, **DH.ŞFR**, 69/252, 30 Teşrin-i Evvel 1332.

³²⁸ Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti, 1913-1919 arasında faaliyet gösteren, Balkan Savaşları sırasında, savaşın olumsuzluğu karşısında halkta ve genel olarak siyasette birleştirici bir rol oynaması amaçlanarak kurulan bir cemiyettir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Nâzım H. Polat, **Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti**, Kültür Bakanlığı yay, Ankara, 1991.

³²⁹ BCA, **TİGM**, 272.11/9.14.16, 29 Teşrin-i Evvel 1332.

³³⁰ BCA, **TİGM**, 272.11/9.14.16, 7 Teşrin-i Sâni 1332.

³³¹ BCA, **TİGM**, 272.11/11.29.3, 6 Ağustos 1333.

³³² BCA, **TİGM**, 272.11/11.29.3, 12 Ağustos 1333.

³³³ BCA, **TİGM**, 272.11/9.22.10, 31 Kanun-ı Sâni 1332.

yönlendirilmeleri yolunda 29 Mart 1918'de Diyarbakır'a gönderilen telgrafa³³⁴ bakıldığında mültecilere işeleri için Ermenilerden kalan arazinin dağıtılarak toprağın boş kalmasının önlenmeye çalışıldığını görülmektedir.

Muhacir ve mültecilere Ermenilerden kalan sadece arazi ve ev gibi mülkler dağıtılmıyordu. Aynı zamanda zanaatla uğraşan Ermenilerin kalan dükkânları ve uğraştıkları sanatla ilgili aletleri de veriliyordu. Çünkü, Ermenilerin tehciriyle Anadolu'da özellikle kentlerde zanaat alanında bir iktisadi boşluk meydana geldi. Bu boşluğu doldurmak için hükümet, Müslüman muhacirleri kullandı. Celp³³⁵ ile çağırılacak Müslümanlara Ermenilerden kalan dükkân ve aletler verilecek ve bu boşluk doldurulacaktı. Bu amaçla, 2 Kasım 1915'te Ermenilerden ne kadar boş dükkân, alet ve edevat kaldığını öğrenmek için çeşitli vilayet, mutasarrıflık ve Emval-i Metruke Komisyonları'na telgraf gönderildi. Telgrafta, Ermenilerin tehcir edilmesiyle iktisadi bir boşluk meydana geldiğini kabul ediliyor ve ilgili yerlere buldukları bölgede hangi alanda ne kadar sanatkâra ihtiyaç duyulduğunun miktarının bir hafta içinde bildirilmesi isteniyordu.³³⁶

Muhacir iskânı, İttihatçıların Türkleştirme politikalarını gösteren önemli bir uygulamadır. Bunun bazı kanıtları da vardır. Örneğin, muhacirlerin 27 Ağustos 1914'te kabul edilen yeni nüfus kanununa göre, buldukları bölgede kayıtlarını yaptırmaları gerekiyordu. Yani, nereye iskân edildiyse oranın nüfusuna kayıtlanacaklardı.³³⁷ Dolayısıyla bununla bağlantılı olarak, kendilerine yerleştirildikleri gayrimenkullerin tapuları da verilmekteydi.³³⁸ Ayrıca, muhacirlerin yerleştirildikleri köylere yeni isimler verildiği yani, Türkleştirildiği de görülmektedir. Zaten İskân-ı Muhacirin Nizamnamesi'nin 38. maddesinde isim değişikliği öngörülmüştü.³³⁹ Ek olarak, Enver Paşa tarafından 5 Ocak 1916'da isim değişikliğinin genişletilmesine dair bir talimatname yayımlandıysa da bunun özellikle askeri alanda karışıklığa sebep olması nedeniyle 15 Haziran 1916'da isim değiştirme işi durduruldu.³⁴⁰ Bütün bu

³³⁴ BCA, **TİGM**, 272.74/66.23.17, 29 Mart 1334.

³³⁵ Celp, çekme, çekiş, kendine çekme, yazı ile çağırma demektir. Bkz. Devellioğlu, a.g.s., s.130.

³³⁶ BOA, **DH.ŞFR**, 57/261, 20 Teşrin-i Evvel 1331. Adana, Halep, Trabzon, Diyârbekir, Ma'muret-ül-aziz, Erzurum, Sivas, Hüdâvendigâr, Bitlis, Ankara, Konya vilayetleri ile İzmit, Eskişehir, Kayseri, Karahisar-ı Sahib, Kütahya, Karesi mutasarrıflıklarına ve Emval-i Metruke İdare Komisyonları Riyasetine şifre telgraf.

³³⁷ Dündar, İttihat ve Terakki'nin..., s.216.

³³⁸ **İkdam**, 31 Kanun-ı Sâni 1334 (31.01.1918).

³³⁹ İskân-ı Muhacirin Nizamnamesi, s.10.

³⁴⁰ Dündar, İttihat ve Terakki'nin..., ss.82-83.

uygulamalar, gayrimüslimlerden özellikle de Ermenilerden boşalan yerlere Müslümanların geçici değil sürekli olarak iskân edilmek istendiğini ve İttihatçılar tarafından Anadolu'nun Türklerden ve Müslümanlardan oluşan homojen bir coğrafya haline getirilmek istendiğini göstermektedir.

2.2.4. Ordunun İhtiyaçları İçin Kullanılan Mallar

Birinci Dünya Savaşı, Osmanlı Devleti açısından her anlamda oldukça zor geçti. Olağanüstü koşulların olması nedeniyle gereken ihtiyaçlar karşılanamıyordu. Halkın durumu zaten kötüydü ve bu savaşla birlikte daha da kötüleşti. Memurlar, işçiler hatta subaylar maaşlarını zamanında alamıyorlardı. Hükümet savaşı kaybetmemek için bütün olanaklarını kullanmak zorundaydı. Hazinesinin çok kötü durumda olması askeri teknolojiye gereken önemin verilememesine neden oluyordu. Ayrıca, hükümet çok zor koşullarda savaşan askerlerin hem giyecek hem de yiyecek ihtiyacını karşılamak konusunda zorlanıyordu. Savaş sırasında bu ihtiyaçların karşılanmasında Ermeni tehciri önemli bir rol oynadı. Tehcir ile birlikte Ermenilerden kalan bina, giysi, yiyecek gibi taşınır-taşınmaz malların bir kısmı ordunun ihtiyaçları için kullanıldı. Gösterileceği gibi, askeri ihtiyaçlar sadece Ermenilerden kalan mallarla değil, Rumların bırakmak zorunda kaldıkları mallar da karşılanıyordu.

Emval-i metrukenin yağmadan kurtarılması ve bunun askeri ihtiyaçlar için kullanılması konusunda hükümet oldukça dikkatliydi. Gerek Dâhiliye Nezareti gerekse de Harbiye Nezareti yoluyla vilayetlere gönderilen telgraflarda, vilayetlerden bölgelerinde bulunan metruk eşyaların cihet-i askeriyenin ihtiyaçlarına sarf edilmesi isteniyordu. Bu ihtiyaçlar metruk binaların kullanılması şeklinde olabileceği gibi, bazı yerlerde de tarım ürünlerinin, giyim eşyalarının ve hayvanların ordunun hizmetine verilmesi şeklinde de olmaktaydı. Bazen de ihtiyaçlar emval-i metrukenin satışından elde edilen gelirlerin bırakıldığı mal sandıklarından karşılanmaktaydı. Yani kısaca, orduya ne gerekliyse (ayakkabı, battaniye, yorgan, yastık, inşaat malzemesi vb.) bunlar emval-i metrukeden veya emval-i metrukenin satışından edilen parayla karşılanıyordu.

Vilayetlere gönderilen telgraflarda ordu için faydalı olabilecek malların askeriye verilmesinin gerekli olduğu bildiriliyordu. Örneğin, Kütahya Mutasarrıflığı'na 9 Ağustos 1915'te Harbiye Nezareti'nden, "*Tebdîl-i mekân eden* (yerleri değiştirilen) *Ermenilerden kalan eşyâ ve emtia* (kumaşlar, satılacak mallar) ve

sâire miyânında (bunun gibi) *ordunun muhtâç olduğu mevâdd-ı i'âşeye* (yiyecek maddelerine) *müteallik* (bağlı) *olan erzâk ve sâirenin ötekinin berikinin eline geçerek ordu ihtiyâcının azalmasına mahal kalmamak üzere...*" fiyatlarının belirlenerek askeriye tarafından alınması ve ne tür eşya alındığının bildirilmesi şeklinde bir telgraf gönderildi.³⁴¹ Yine, Harbiye Nezareti'nden Dâhiliye Nezareti'ne 26 Aralık 1915'te gönderilen bir yazıda ise, Tekfurdağı (Edirne ve Tekirdağ civarı)'ndan tehcir edilen Ermenilerden kalan hane ve dükkânlardan başka gereken her türlü eşyanın askeriye verilmesinin gerekli olduğu Dâhiliye tarafından bölgedeki Emval-i Metruke Komisyonu'na bildirildiği halde, Harbiye tarafından verilen ihtiyaç listesinden bazılarının eksik olduğu ve söz konusu komisyonun bunları vermekten imtina ettiği haberinin alındığı ve ihtiyaçların acil şekilde karşılanması şeklindeki emrin komisyona tebliğ edilmesi isteniyordu.³⁴²

Ordunun ihtiyaçları için emval-i metrukenin taşınır taşınmaz bütün her şeyi kullanılıyordu. Samsun'a Talat Paşa tarafından 8 Şubat 1916'da gönderilen telgrafta, bölgede mevcut emval-i metrukeden olan bütün dükkânların askeriye devri isteniyordu.³⁴³ Ordunun hizmetine verilen başka bir ihtiyaç kolu da tarım ürünleriydi. 25 Ağustos 1915'te birçok vilayet ve mutasarrıflığa gönderilen telgrafta, gönderilmekte olan Ermenilerden kalanlar arasında hububat gibi tarım ürünlerinin askeriye verilmesi isteniyordu.³⁴⁴ Eğer boş kalmış tarım arazileri varsa, onun da biçtirilerek harman edilmesi ve gerekli masraflar çıkıldıktan sonra kalan miktarın askeriye verilmesi merkezin başka bir isteğiydi.³⁴⁵ Cihet-i askeriye verilen bütün bu mallar ya senet ya da bir mazbata karşılığında verilmekteydi.³⁴⁶

Emval-i metrukeden olan hayvanlar da askeri ihtiyaçlar için kullanılıyordu. Harbiye'den Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen yazıda, Eskişehir emval-i metrukesinde 22 dananın olduğu, bunların orduya serum üretmekle görevli olan bakteriyoloji bölümüne gerekli olduğundan, söz konusu danaların bahsedilen kuruma verilmesi hususunun gereken yerlere bildirilmesi isteniyordu. Dâhiliye Nâzırı Talat Paşa da 8

³⁴¹ BOA, **DH.ŞFR**, 55-A/143, 26 Ağustos 1331.

³⁴² BCA, **TİGM**, 272.12/36.9.7, 13 Kanun-ı Evvel 1331.

³⁴³ BCA, **TİGM**, 272.12/36.9.11, 26 Kanun-ı Sâni 1331.

³⁴⁴ BOA, **DH.ŞFR**, 55/210, 12 Ağustos 1331. Erzurum, Adana, Ankara, Bitlis, Haleb, Hüdâvendigâr, Diyârbekir, Sivas, Trabzon, Ma'muratü'l-aziz, Van vilayetleriyle Urfa, İzmit, Canik, Karesi, Kayseri, Karahisâr-ı Sâhib, Maraş, Eskişehir, Niğde mutasarrıflıklarına telgraf.

³⁴⁵ BOA, **DH.ŞFR**, 54/382, 27 Haziran 1331. Urfa Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

³⁴⁶ BOA, **DH.ŞFR**, 54-A/245, 21 Temmuz 1331. Canik Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

Aralık 1915'te Eskişehir Mutasarrıflığı'na, 22 dananın askeri bakteriyoloji bölümüne verilmesi şeklinde emir göndererek³⁴⁷ Harbiye'nin isteğini yerine getiriyordu. Yine, Hüdavendigâr Vilayeti'ne gönderilen yazıda da, “*başka bölgelere nakledilen Ermenilerin beraberinde götürmeyecekleri hayvanlardan Silahlı Kuvvetler için lüzumlu olanların tutanakla teslim alınması, bu maksatla bir defter tutulması*” isteniyordu.³⁴⁸

Askeri ihtiyaçlar hükümet için o kadar önemliydi ki, *düvel-i muhasımanın* (düşman devletlerin) konsolosluklarında bulunan eşyalara da hükümet tarafından el konulabiliyordu. Öyle ki, 5 Aralık 1915'teki Meclis-i Valâ kararına göre, sözü edilen devletlerin büyükelçiliklerindeki eşyalara dokunulmayarak, sadece konsolosluklardaki eşya ve ulaşım araçlarının askeriyece zorunlu görülecek olanlarının alınmasında bir beis görülmeyeceği Harbiye, Dâhiliye ve Hariciye Nezaretlerine bildirilecekti.³⁴⁹

Yukarıda belirtildiği gibi, orduya gerekli ihtiyaçların bir kısmı emval-i metrukeye el konularak karşılandığı gibi, Ermenilerin tehcirinden sonra onlardan kalan malların satışından elde edilen gelirlerle de karşılanıyordu. Örneğin, Sivas'taki emval-i metruke gelirlerinin bulunduğu mal sandığındaki para vilayet ve asker giderlerine harcandı.³⁵⁰

Ermenilerin tehcir edilmeleri ve onlardan kalan malların gerekli yerlere harcanması birlikte işleyen bir süreçti. Yani, bir yandan tehcir olurken diğer yandan da kalan malların dökümü yapılıyor ve ihtiyaca göre ayrılıyordu. Orduya bırakılan mallar da böyleydi. Ancak, orduya verilen metruk malların dağıtımı herhangi bir kanuna ya da talimatnameye göre yapılmıyordu. Harbiye Nezareti Kütahya örneğinde görüldüğü gibi ya kendisi vilayetlere yazı yazıyor ya da gerekli malların listesini Dâhiliye'ye veriyor, o da bölgelere telgraflar göndererek listeye göre ihtiyaçların karşılanmasını sağlıyordu. 3 Mart 1916'ya gelindiğinde ordunun emval-i metrukeden olsun olmasın bütün taşınmaz mallara el koyabileceği anlamına gelen bir kanun çıkarıldığını görülmüyor.³⁵¹ Savaş sırasında çıkarılan kanun; hangi taşınmazlara ne kadar süre ile el

³⁴⁷ BCA, **TİGM**, 272.12/36.8.8, 25 Teşrin-i Sâni 1331.

³⁴⁸ Sonyel, *Ermeni Tehciri...*, s.5.

³⁴⁹ BOA, **MV**, 199/148, 22 Teşrin-i Sâni 1331.

³⁵⁰ BCA, **TİGM**, 272.74/64.2.13, 16 Kanun-ı Sâni 1331.

³⁵¹ **Seferberlikte Cihet-i Askeriyece Vaz'-ı Yed Edilecek Emvâl-i Gayr-i Menkule Hakkında Kanun**, Matbaa-i Askeriye, İstanbul, 1332; *Seferberlikte Vaz'-ı Yed Edilecek Emâkin ve Mebânî Hakkında Kanun*, **Düstur**, Tertip:2, Cilt:8, Evkaf Matbaası, İstanbul, 1928, ss.737-741.

konulacağı, bunların nasıl kullanılacağı, binaların tahribatları durumunda ne yapılacağı gibi konulara açıklık getiriyordu.

15 maddeden oluşan kanunun bazı önemli maddelerine baktığımızda; birinci maddede hangi taşınmazlara el konulacağı belirtiliyordu. Kısmen ya da bütünüyle kişilere, vakıflara, cemaatlara, şirketlere ve hükümete ait; hane, ahır, otel, han, mağaza, ambar, antrepo (gümrük vergisi ödenmemiş malların saklandığı depo), dükkân, ekilmiş arazi, çayır, fırın, değirmen, fabrika gibi gayrimenkullere ordu tarafından *vaz'-ı yed edilebilecekti* (el konulabilecekti).³⁵² İkinci maddeye göre, önceki maddede sözü edilen taşınmazlardan önce metruk (terk edilmiş) olanlar, daha sonra sırasıyla vakıflara, cemaatlara, şirketlere, cemiyetlere ve bunlardan alınanlar yetmezse kişilere ait olan gayrimenkuller askeriye tahsis edilmek zorundaydı. Maddede belirtildiği gibi, önce metruk olanlara el konulacaktı ki bunların çoğu Ermenilerden kalan gayrimenkullerdi. Üçüncü madde, askeriye taşınmazları belli bir senet karşılığında alacağına dairdi. Sahibi belli olamayan taşınmazlara-yani, emval-i metrukeye-ait senetleri bölgenin heyet-i ihtiyariyesi (ihtiyar heyeti, köy ya da muhtar kurulu) düzenleyecekti. Gayrimenkullere el koyma süresi 15 günle sınırlandırılıyordu ve eğer bu süre uzarsa kira bedeli, kullanılacak su ve elektrik ücreti hükümet tarafından sahibine ödenecekti (madde 4). Yine, binaların boş olanlarının dışında el konulan fabrika, fırın, imalathane gibi işletmelerin el konulan süre içindeki zararları dikkate alınarak işletme sahiplerinin zararlarının yarısı karşılanacaktı (madde 5). El konulan gayrimenkule herhangi bir zarar geldiğinde zarar hükümet tarafından sahibine ödenecekti (madde7); fakat eğer bina savaş yapılan bölgedeyse ve o yüzden zarar gördüyse hazine tarafından herhangi bir tazminat ve kira bedeli ödenmeyecekti (madde12). Kendi başına, bu kanunda belirtilen şartlara aykırı olarak binalara el koyanlar bir haftadan üç aya kadar hapisle cezalandırılacak ve yapılan zarar kişiye ödetilecekti (madde 13). Kanunun diğer önemli maddesi de 14. maddesiydi. Maddeye göre, kanunun uygulanması 21 Temmuz 1330 (3 Ağustos 1914) tarihinden itibaren geçerli olacaktı. 3 Ağustos 1914 tarihi seferberliğin ilan edildiği tarihi. Hükümet bu madde ile, yapılan uygulamayı geriye

³⁵² **Seferberlikte Cihet-i Askeriyece Vaz'-ı Yed Edilecek Emvâl-i Gayr-i Menkule Hakkında Kanun**, s.2. Kanunun Mebusan Meclisi'nde tartışılması 1915 yılı sonlarında başladı. Kanun Meclis'e sunulduğunda birinci maddede *vaz'-ı yed edilir* diye daha kesin bir ifade yer alıyordu. Fakat daha sonra Erzurum Mebusu Raif Efendi'nin önerisiyle ve Harbiye Levazımat-ı Umumiye Reisi İsmail Hakkı Paşa'nın da kabul etmesiyle birinci maddedeki *vaz'-ı yed edilir* kelimesi *vaz'-ı yed edilebilir* şeklinde değiştirildi. **MMZC**, Devre:3, Cilt:1, İçtima Senesi:2, 11.İnikad, 10 Kanun-ı Evvel 1331, TBMM Basımevi, Ankara, 1991, s.216.

dönük olarak işletmeye çalıştı. Amaç, kanunun çıktığı tarihten önce yapılan el koymalara meşruluk sağlamaktı. Son madde de, kanunun uygulayıcıları olarak Harbiye, Dâhiliye, Adliye ve Mâliye Nezaretleri gösteriliyordu (madde 15).

Kanunun kabul edilmesinden önce, askeriye tarafından işgal edilen binalarla ilgili karışıklıklar meydana geliyordu. Çünkü, kanun kabul edilmediği için yöneticiler nasıl davranacaklarını bilemiyorlardı. Binalarda meydana gelen hasarların tazmini ve binaya el konulan sürenin kira bedelinin nasıl ödeneceği konusunda kanun Meclis'ten geçene kadar geçici önlemlere başvuruluyordu. Örneğin, bu durumlarda hasarın derecesi ve kira bedeli yerinde belirlenerek, işgal müddetine göre emlakın ilk sahibine belge gönderilmesi Harbiye Nezareti'nden kolordulara bildiriliyordu.³⁵³ Kanunun kabulünden sonra ise söz konusu el koyma süresinin bitiminden sonra hane sahipleri gayrimenkullerini geri almak için dilekçe yazıyorlardı. Fakat askeriyenin elinde olan hanelerini tahliye ve talep için hane sahiplerinin yazdıkları dilekçelerde evin adres ve numaraları bağlı buldukları Mâliye şubelerinin kayıtlarına göre açık yazılmadığı için hanelerin sahiplerine teslimi ertelenmekteydi.³⁵⁴

Kanunun kabul edilmesiyle birlikte, daha önce ordu tarafından el konulan gayrimenkullerin durumu da resmîyet kazanıyordu. Kanun, 3 Mart 1916'dan sonra da binalara el koyma yolunu açmış oldu. Kanuna Ermeni malları açısından baktığımızda, kanunun çıkmasından önce zaten askeriye için gerekli olan Ermeni mallarına el konulmuştu. Hatta yukarıda gösterildiği gibi Ermenilerden kalan sadece taşınmaz mallara değil taşınabilir mallara da ordu tarafından el konuluyordu. Halbuki kanun, sadece taşınmaz mallarla ilgili olanları düzenlemekteydi. Dolayısıyla, Ermenilerden kalan taşınabilir malların ordu tarafından kullanılması herhangi bir düzenlemeye bağlı olarak yapılmıyordu.

Ermenilerden kalan mallardan askeriyenin ihtiyacını karşılayacak olanlar tehirden hemen sonra ordu için ayrılmaya başlanmıştı. Bu nedenle, tehirci müteakip kısa süre içinde Ermeni mallarından gerekli olanların büyük kısmı askeriyenin eline geçmiş oluyordu. Sonraki süreçte ise, askeriyenin ihtiyacı için Ermeni mallarından orduya mal ayrılmamaya başlandığı görülüyor. Bu durum, 1917'den sonraki belgelerin farklılaşmasından anlaşılmaktadır. Şöyle ki, bu tarihten sonra (1917-1918 yıllarına ait) arşivlerde daha çok ya askeriyenin talep ettiği malların liste harici olmasından dolayı

³⁵³ **Tasvir-i Efkâr**, 21 Mayıs 1331 (3 Haziran 1915).

³⁵⁴ **Sabah**, 31 Temmuz 1332 (13 Ağustos 1916).

verilmesinin mümkün olmayacağı³⁵⁵ ya da Bitlis'te Rus ordularıyla birlikte kaçan Ermenilerden kalan malların ordu tarafından yerel idareye devredilmesi gerektiği³⁵⁶ gibi sivil kullanımı gösteren belgelere rastlanmaktadır.

Son olarak, Rumlardan kalan malların da ordu için kullanıldığını görülmektedir. İstanbul Şile'deki Rum halkın tehcir edilmesiyle onlardan kalan hububatın ve eşyaların askeriye bırakılmasının zorunlu olduğunu bildiren 10 Mart 1918 tarihli yazı³⁵⁷, Samsun'un Kadı ve İlyas köylerindeki Rumların tehcirinden sonra bölgedeki hanelerin komisyonlar tarafından boşaltılarak taşınabilir eşyaların *deftere kaydedilmeden* iki kilise ve üç evde saklanarak bir kısmının askeriye verildiğini bildiren Canik Sancağı'ndan Dâhiliye'ye gönderilen 5 Ağustos 1917 tarihli yazı³⁵⁸ ve Karahisar-ı Şarki (Giresun)'deki Rum emvali-i metrukesinden askeriye tarafından alınan eşya ve hububata ait muamelenin bildirilmesini isteyen AMMU tarafından Sivas vilayetine 10 Haziran 1919'da gönderilen yazı³⁵⁹ örnek gösterilebilir.

2.2.5. Tehcir Masraflarını Karşılama İçin Kullanılan Mallar

Ermeni tehcirinin masrafları muhacirin tahsisatından karşılanmaktaydı. Tehcirden önce ve tehcir sürecinde başkentten vilayetlere telgraflar gönderilerek, kabilelerin ihtiyaçlarının karşılanması istenmekteydi. Bazen merkez, masraflar konusunda ne kadar paraya ihtiyaçları olduğunu vilayetlerden sorduğu gibi zaman zaman da vilayetler, kendileri Muhacirin Müdüriyeti'ne telgraflar göndererek masraflar için para istemekteydiler. Dâhiliye Nezareti de gerekli harcamaların yapılması için muhacirin tahsisatından vilayetlere para gönderiyordu. Örneğin, Eylül 1915'te Konya, Adana, Halep, Suriye, İzmit, Ankara ve Eskişehir'e Ermeni muhacirlere ekme vs. alınıp dağıtılması için yaklaşık 1.7 milyon kuruş tutarında havale gönderildi.³⁶⁰ Bunun yanında diğer vilayetlere de benzer şekilde çeşitli miktarlarda paralar gönderilmekteydi. Mart 1917'de ise, birçok vilayet ve mutasarrıflığa yaklaşık 6.640 milyon kuruşluk yardım gönderildiği bildiriliyordu.³⁶¹

³⁵⁵ BCA, **TİGM**, 272.11/11.34.12, 19 Kanun- Evvel 1333.

³⁵⁶ BCA, **TİGM**, 272.10/1.2.17, 4 Ağustos 1334.

³⁵⁷ BCA, **TİGM**, 272.12/37.19.3, 10 Mart 1334.

³⁵⁸ BCA, **TİGM**, 272.11/11.29.17, 5 Ağustos 1333.

³⁵⁹ BCA, **TİGM**, 272.10/1.4.4, 10 Haziran 1334.

³⁶⁰ Bakar, a.g.t., s.103.

³⁶¹ Bakar, a.g.t., s.105.

Kısaca, Ermenilerin tehcirine muhacirin tahsisatından büyük oranlarda para ayrıldığı görülmektedir.

Tehcir masrafları sadece bu yolla karşılanmıyordu. Hemen her alanda kullanılan emval-i metruke gelirleri Ermenilerin tehcir masraflarının karşılanmasında da kullanıldı. Arşiv belgeleri, bazı bölgelerde tehcir için ayrılan masrafların yetersiz kaldığını ve ihtiyaçların emval-i metrukeden elde edilen gelirlerle karşılanmasının istendiğini göstermektedir. 17 Kasım 1915'te Halep Vilayeti'ne telgraf gönderilerek, Hüdavendigâr vilayetindeki emval-i metrukeden elde edilen gelirin 8 bin lirasının Halep'e gönderilmekte olduğu; bu paranın emaneten mal sandığına teslim edilerek "*Ermenilerin iaşe ve iskânına sarfi*"nda kullanılması istenmekteydi.³⁶²

Şimdi bahsedilecek ve hepsi de aynı tarihli olan (8 Kasım 1915) belgeler ise, yine emval-i metruke gelirlerinin Ermenilerin tehcir masrafları için kullanıldığını gösteren ve Dâhiliye tarafından Eskişehir'e ve Halep'e gönderilen telgraflardan oluşmaktadır. Telgrafların ilki Eskişehir Mutasarrıflığı'na gönderilendir. Telgrafta, emval-i metruke hasılatının mevcut meblağından toplam 200 bin kuruşun derhal banka vasıtasıyla Halep Defterdarlığı'na gönderilmesi ve gönderilme tarihinin de bildirilmesi istenmektedir.³⁶³ Halep Emval-i Metruke Komisyonu'na gönderilen ayrı bir telgrafta ise, oradaki emval-i metrukeden olan hayvanların satışından elde edilen 645.810 kuruşun 600 bin kuruşunun Ermenilerin sevk ve yiyecek ihtiyaçları için uygun görüldüğü bildiriliyordu.³⁶⁴ Daha sonra Halep Vali Vekâleti'ne gönderilen başka bir telgrafta da, oradaki emval-i metruke gelirlerinden 600 bin kuruşun Ermenilerin iaşe ve sevkleri için harcanması; ayrıca Eskişehir'den oraya banka yoluyla 200 bin kuruş daha geleceği ve bu miktarların da aynı iş için kullanılması istenmektedir. Gönderilen paranın eksik kalması durumunda ve lüzum olduğunda tekrar tahsisat istenebileceği telgrafında devamında vilayete bildiriliyordu.³⁶⁵ En son olarak da ayrılan tahsisat hakkında Halep'te bulunan Muhacirin Müdürü Şükrü Bey³⁶⁶ bilgilendirildi. Aynı tarihte gönderilen telgrafta, daha önce muhacirin tahsisatından 3000 lira gönderildiği; Halep'teki emval-i metruke gelirlerinden 600 bin kuruşun ve ayrıca Eskişehir'den

³⁶² BOA, **DH.ŞFR**, 58/24, 4 Teşrin-i Sâni 1331.

³⁶³ BOA, **DH.ŞFR**, 57/350, 26 Teşrin-i Evvel 1331.

³⁶⁴ BOA, **DH.ŞFR**, 57/342, 26 Teşrin-i Evvel 1331.

³⁶⁵ BOA, **DH.ŞFR**, 57/349, 26 Teşrin-i Evvel 1331.

³⁶⁶ Sözü edilen Şükrü Bey, Cumhuriyet döneminde Mustafa Kemal'in en güvendiği insanlardan biri olmuş ve 1927-1938 arasında İçişleri Bakanlığı yapmış olan Şükrü KAYA'dır.

gelecek olan 200 bin kuruşun Ermenilerin sevk ve iaşelerine harcanması konusunun vilayet ve komisyona yazıldığı Şükrü Bey'e iletildi.³⁶⁷

Bazı bölgelerde ise, Ermenilerin sevk ve yiyecek ihtiyaçları hükümet tarafından karşılanamayacak ve Ermenilerden bizzat kendilerinin karşılanması istenecektir. Bu konuda Konya Vilayeti'ne 9 Mayıs 1915'te bir telgraf gönderilir. Telgrafta, Zeytun'dan sevk olunan Ermenilerin hükümet tarafından iaşelerinin karşılanması mümkün olmadığından, yiyecek ve çeşitli ihtiyaçlarını bizzat kendilerinin temin ve tedarik etmelerinin gerekli olduğu bildirilir.³⁶⁸

2.2.6. Hükümetin Birtakım İhtiyaçları İçin Kullanılan Mülkler

İttihatçılar, Ermenilerden kalan malları yağmadan kurtarabildikleri ölçüde çeşitli amaçlar için kullanıyorlardı. Kullanım alanlarından en önemlisi de daha önce bahsedildiği gibi kalan taşınır ve taşınmaz malların muhacirlere dağıtılmasıydı. Hükümetin muhacir yerleştirme politikası Türkleştirme siyasetinin bir ayağıydı. Bu siyasetin diğer ayağı da ekonomiye dayanıyordu. Yani, ekonominin Türkleştirilmesi gerekiyordu. Bu nedenle yeni gelişmekte olan Müslüman-Türk burjuvazisi de hükümet desteği ile Ermenilerden kalan mallardan gerektiği kadar nasibini aldı. Diğer önemli kullanım alanı da savaş sırasında ordunun ihtiyaçlarının karşılanması içindi. Bu konuda da önemli ve ordunun işine yarayacak mallar *cihet-i askeriye*ye verildi. Ermenilerin tehcir masraflarını karşılamak için yine onların mallarının satışından elde edilen gelirlerin kullanılması da diğer bir kullanım alanıydı.

Emval-i metrukenin hemen her alanda kullanıldığı görülmektedir. Bunun göstergesi de hükümetin kendi ihtiyaçları için bu malları kullanmasıdır. Örneğin, Ermenilerden kalan binalar hapisane ve karakol olarak kullanıldığı gibi okul, hastane ve tecrithane gibi amaçlar için de kullanılmaktaydı. Bunun yanında Adliye dairesi hizmetine verilen çeşitli binalar da bulunmaktaydı.

Osmanlı ülkesinde bulunan hapisanelerin durumu çok kötüydü. Savaş yılları olmasından dolayı çoğu alana olduğu gibi hapisanelere gereken önem verilmemekteydi. Bu da, hapisanedeki şartların iyice kötüleşmesine neden olmaktaydı. Başkumandan Vekili Enver Paşa tarafından Dâhiliye Nâzırı Talat Paşa'ya

³⁶⁷ BOA, **DH.ŞFR**, 57/348, 26 Teşrin-i Evvel 1331.

³⁶⁸ BOA, **DH.ŞFR**, 52/292, 26 Nisan 1331.

gönderilen 11 Mayıs 1916 tarihli telgraf bize hapishanelerin durumu hakkında bazı ipuçları vermektedir. Telgraf şöyledir:

“Suşehrinde (Sivas’ın ilçesi) bulunduğum zaman hapishanesini dolaşmış idim. Gayet hor (değersiz, baya) ve hava almaz helâlarıyla içeride olmak üzere bir göz odadan ibâret bir ahurdan farkı yoktur. Mahpuslardan hastalarının burada atılmış bir halde olmağla mahkûmdur. Hulâsa bu mahalde sağlam bir hayvan bile mutlaka telef olur. Binâenaleyh vilâyetdeki hapishanelerin herhalde intizâm ve ta’mîrâtlarına kat’iyyen (kesin olarak) riâyet edilmesi ve birçok yerlerde Ermenilerden kalan hane ve binalardan tefrîkle (ayırma) hapishane ittihâz olunması (kullanılması) ve mahpus hastaların herhalde tedâvîlerinin te’min edilmesi husûslarında evâmîr-i lâzîme (gerekli emirlerin) i’tâ’ buyurulmasını (verilmesini) istirhâm ederim.”³⁶⁹

Enver Paşa’nın yazısı Talat Paşa tarafından dikkate alınacak ve Dâhiliye Nezareti tarafından 14 Mayıs 1916’da çeşitli bölgelere, Ermenilerden metruk binalardan hapishaneye elverişli olanlar var ise bunların ne durumda oldukları, tadilat yapılacak ise ne gibi tadilata ihtiyaçları olduğu ve sayılarını acilen bildirmeleri yolunda telgraf gönderilecektir.³⁷⁰ Telgraf gönderilen vilayetler de en kısa sürede araştırmalarını tamamlayarak, bölgelerinde hapishane kullanımına uygun bina olup olmadığını başkente bildirdiler.³⁷¹ Birkaçından örnek vermek gerekirse, Maraş’tan gelen telgrafta, Elbistan’da hapishaneye elverişli Ermeni ve Katolik kiliseleri olduğu, bunların 50-60 kişi alabilecek büyüklükte olduğu belirtildikten sonra merkeze bağlı Süleymanlı gibi yerlerde de uygun binaların bu amaçla kullanılabilceği bildiriliyordu. Ankara’dan gelen telgrafta ise, Nallıhan kazasında dört odalı bir hanenin 5 bin kuruşluk tadilat sonucu hapishane kullanımına uygun hale geleceği bildiriliyor ve merkeze bağlı başka binaların da var olduğu ayrıca belirtilmekteydi.³⁷² Vilayetlerden gelen telgraflara göre hapishane için kullanılabilir bina sayısı illere göre şöyledir: Edirne’de 2, Adana’da 6, Ankara’da 7, Diyarbakır’da 3, Sivas’ta 7, Konya’da 6, Elazığ’da 3, Urfa’da 2, İzmit’te 5, Bolu’da 3, Canik’te 4, Karesi’de 11, Çanakkale’de

³⁶⁹ BOA, **Dâhiliye Nezareti Mebânî-i Emîriye ve Hapishâneler Müdüriyeti (DH.MB.HPS)**, 49/31, 28 Nisan 1332.

³⁷⁰ BOA, **DH.MB.HPS**, 49/31, 1 Mayıs 1332. Edirne, Adana, Ankara, Diyârbekir, Sivas, Ma’muretü’l-aziz, Konya, Urfa, İzmit, Bolu, Canik, Karesi, Kal’a-i Sultaniye, Kayseri, Eskişehir, Kütahya, Karahisâr, İçel, Niğde ve Maraş mutasarrıflıklarına şifre telgraf.

³⁷¹ BOA, **DH.MB.HPS**, 25/15. Bölgelerden gelen telgrafların geldikleri yerlerle tarihleri şöyledir: Kütahya 3 Mayıs 1332, Niğde 12 Mayıs 1332, Ankara 14 Mayıs 1332, Karahisâr 18 Mayıs 1332, İzmit 19 Mayıs 1332 ve Maraş 26 Mayıs 1332.

³⁷² Aynı yerde.

2, Kayseri’de 5, Maraş’ta 2, İçel’de 3, Kütahya’da 5, Eskişehir’de 3, Niğde’de 4 ve Afyon’da 4 adet binanın hapisane olarak kullanılmaya uygun olduğu görülüyor.³⁷³

Emval-i metrukenin hapisane olarak kullanılmasına Enver Paşa’nın telgrafından önce de başvuruluyordu. Elimizdeki belgeler tehcirin başlamasından hemen sonra bunun uygulamaya konulduğunu göstermektedir. Paşa, belki hapisanelerin durumunun iyileştirilmesi amacıyla gerekli önlemlerin alınmasının yanında yeni binalar için Ermenilerden kalan mülklerden faydalanılması işine devam edilmesine dikkat çekmek istiyordu.

Özellikle Ermenilerden kalan kiliseler hapisane olarak kullanılmaktaydı. Adana’nın Osmaniye kazasında da bu amaçla bir kilisenin hapisane yapılmak istendiği görülmektedir. 24 Ekim 1915’te Adana vilayetinden Dâhiliye Nezareti’ne gönderilen telgrafta, bölgede bir hapisane oluşturulmasının zorunlu olduğu, bunun için Ermenilerden kalmış ve henüz kullanılmayan bir kilisenin tamirle üç koğuş, bir müdür ve bir gardiyan odası, tuvalet ve abdesthane olarak kullanılabilceği belirtilmekteydi. Ayrıca, kilisenin yanındaki okul binasının ise iki koğuş, bir tuvalet ve bir abdesthaneden oluşan bir hastane haline getirilmesinin uygun görüldüğü, bunun için bir mühendis tarafından hazırlanan plan ve keşfnâme³⁷⁴ye göre 22.442 kuruş gerektiği, daha önce verilen 6 bin kuruşa ilaveten 16.442 kuruş daha verilmesi ve eğer bu sağlanırsa yağmurların başlamasından önce inşaatın bir an önce bitirileceği belirtiliyordu.³⁷⁵ Dâhiliye Nezareti de vilayet tarafından gönderilen masraf cetvelini inceledikten sonra kilisenin hapisane ve okulun da hapisane hastanesi olarak inşası için vilayete 16.187 buçuk kuruş ilave edilmesine karar verdi.³⁷⁶ Merkezî hazinenin masrafları karşılamada yeterli olmadığı durumlarda ise gerekli para, emval-i metrukenin satışından elde edilen gelirlerin bırakıldığı mal sandıklarından karşılanıyordu.³⁷⁷

Vilayetler tarafından istenen tamirat masrafları bazen birtakım şartlarla veriliyordu. Fatsa ve Bafra’daki durum buna örnek verilebilir. 29 Temmuz 1916’da

³⁷³ BOA, **DH.MB.HPS**, 49/31, 1 Mayıs 1332

³⁷⁴ Keşfname, bir yapının önceden hesaplanan masraflarını gösteren defterdir. Bkz. Devellioğlu, a.g.s., s.511.

³⁷⁵ BOA, **DH.MB.HPS**, 49/22, 11 Teşrin-i Evvel 1331.

³⁷⁶ BOA, **DH.MB.HPS**, 49/22, 24 Kanun-ı Evvel 1331.

³⁷⁷ Örneğin, Bitlis’teki emval-i metrukenin tamir masrafları için şimdilik 100 bin kuruşun emval-i metruke hâsılatına ait mal sandığından karşılanması kararı veriliyordu. Bkz. BCA, **TİGM**, 272.74/64.1.9, 21 Teşrin-i Evvel 1331; BCA, **TİGM**, 272.74/64.1.10, 24 Teşrin-i Evvel 1331.

Canik Mutasarrıflığı, Dâhiliye Nezareti'ne Bafra ve Fatsa'da Ermenilerden metruk binalardan hapisane yapılmak için gerekli tamir masrafının Bafra'dakinin 4150, Fatsa'dakinin de 4312 buçuk olduğunu bildirdi. Dâhiliye Nezareti de gerekli paranın verilmesi için Mâliye Nezareti'ne başvurdu. Mâliye'den 5 Mart 1917'de gelen cevapta, Bafra'da hapisane olarak işgal edilmiş bina olmayıp sadece Fatsa'da Mart 1331 (1915) tarihinden itibaren hapisane ve jandarma daireleri olarak kullanılan binadan hapisanenin işgal ettiği kısımdan 150 ve diğerinden de 200 kuruş kira bedeli alındığını, bu nedenle ancak birikmiş kira bedellerinin bildirilmesi şartıyla hazineden icap eden tamirat masrafının verileceği bildiriliyordu. Daha sonra, Dâhiliye Nezareti de 3 Nisan 1917'de Canik Mutasarrıflığı'na, Mâliye Nezareti'nin bölgede sözü edilen kira bedellerinin düzenlenip merkeze bildirilmesinden sonra hazine tarafından gerekli paranın verilebileceği yazısı doğrultusunda bir cevap gönderdi.³⁷⁸

Emval-i metrukenin hapisaneye çevrilmesi konusunda sadece para sorun olmuyordu. Bazı durumlarda işçi/amele bulmakta zorlanılıyordu ve bu nedenle de inşaat işlerinde askerlerden faydalanma yoluna gidiliyordu. İzmit'teki olay buna örnektir. İzmit Mutasarrıflığı'ndan 20 Ağustos 1916'da Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen telgrafta, İzmit'te yeterince amele bulunamadığından hapisane ve tevkifhane inşaatında çalıştırılmak üzere bölgedeki amele taburlarından 100 Müslüman askerin mutasarrıflık emrine verilmesi gerektiği bildiriliyordu. İzmit Mutasarrıflığı daha sonra 8 Aralık 1916'da başka bir telgraf daha gönderdi. Yeni telgrafta, halen amele bulunmadığı için inşaatla başlanmadığı ve başlamak için amele taburlarından 100 askerin verilmesi gereğini bir kez daha söyledikten sonra eğer askerler verilirse Ermeni mahallesinde metruk olan hanelerin taş duvar ve temelleri sökülerek binada değişiklik yapılacağı, böylece yeni bina ile birlikte hapisanede var olan zorlukların, tehlikelerin ve kötü şartların son bulacağı belirtiliyordu. Bu istek üzerine Dâhiliye Nezareti'nin Harbiye Nezareti ile yazışmalarından öğrenildiğine göre, 100 Müslüman asker mutasarrıflık emrine verildi.³⁷⁹

Ermenilerden kalan binaların hapisanenin yanı sıra karakol olarak da kullanıldığı söylenebilir. Mevcut karakol binalarının eski olmasından kaynaklanan durumlarda emval-i metrukeden daha sağlam yapılar karakol haline getiriliyordu ya da zaten emval-i metrukeden olan binada hizmet veren karakolun daha iyi bir emval-i

³⁷⁸ BOA, **DH.MB.HPS**, 49/31, 3 Nisan 1333.

³⁷⁹ BOA, **DH.MB.HPS**, 39/21, 2 Teşrin-i Evvel 1332.

metrukeye nakli söz konusu olmaktadır. Diyarbakır'daki Çarşı Merkez Karakolu da emval-i metruke olan 502 numaralı hanede hizmet veriyordu ve binanın kısmen yıkılmış olmasından dolayı karakol yine emval-i metrukeden 530 numaralı başka bir haneye nakledildi.³⁸⁰

Dâhiliye Nezareti'nin 9 Eylül 1915'te İzmit Polis Müdüriyeti'ne bir genelge yollayarak şahıslara ait binalardan hazineye intikal edecek olanlar içinde karakol olarak kullanılmasına uygun olan kâgir (taş veya tuğla) binaların kira ile tutulan binalar yerine işgal edilebileceğini belirtmesi üzerine³⁸¹ buna uygun kâgir binalar karakol olarak kullanılmaya başlandı. Ancak binaların kâgir olması şartına riayet edilmeyerek ahşap yapıların da karakol olarak kullanılmak üzere işgal edilmesi üzerine, Dâhiliye Nezareti işgal edilmiş binaların boşaltılmasını istemekteydi. Örneğin, İzmit'in Kozluk Karakolu'nun yerine Talat Bey Mahallesi'nin Çerkeb Sokağı'nda, Yukarıpazar Karakolu'nun yerine aynı mahallenin Topçu Çeşmesi Sokağı'nda ve Adapazarı'nın Karaağaç Karakolu'nun yerine de gayrimüslim mezarlığı yakınında birer tane olmak üzere toplam üç ahşap binanın karakol yapıldığının³⁸² öğrenilmesi üzerine Nezaret, işgalden *sarf-ı nazar edilmesini* istedi.

Emval-i metrukeden olan binaların karakol yapılmak amacıyla yerel yöneticiler tarafından işgal edilip edilmediği Dâhiliye Nezareti'nin kontrolü altındaydı. Dâhiliye Nezareti binaların gereksiz şekilde işgal edilmesini önlemeye çalışıyordu ve yerel yöneticilere gerekli olan mülkü Emval-i Metruke Komisyonları yoluyla veriyordu. Örneğin, Kütahya Polis Serkomiseri (Başkomiseri) imzalı Nezarete gönderilen 21 Kasım 1915'teki cevabî yazıda, Kütahya merkezdeki Ermenilerin tehcir edilmedikleri için burada karakol olarak kullanılmak amacıyla emlak işgal olunmadığı bildiriliyordu.³⁸³ Yine, Adana'da ise Taşçıkan Karakolu, Emval-i Metruke Komisyonu tarafından kendisine verilen başka bir haneye nakledilecekti.³⁸⁴ Görüldüğü gibi hükümet, kalan mülklerden kendi ihtiyaçlarını karşılarken bu işin dikkatli bir şekilde yapılmasına özen gösteriyordu.

³⁸⁰ BOA, **Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Muhabere Kalemi (DH.EUM.MH)**, 125/72, 5 Nisan 1332.

³⁸¹ BOA, **DH.EUM.MH**, 118/80, 1 Şubat 1331.

³⁸² BOA, **DH.EUM.MH**, 118/80, 10 Kanun-ı Sâni 1331.

³⁸³ BOA, **DH.EUM.MH**, 112/96, 8 Teşrin-i Sâni 1331.

³⁸⁴ BOA, **DH.EUM.MH**, 162/105, 24 Eylül 1333.

İttihat ve Terakki hükümeti Ermenilerden kalan okul binalarının yine okul olarak kullanılmasına dikkat ediyordu.³⁸⁵ Öyle ki, Kayseri Mutasarrıflığı'na 11 Ekim 1917'de gönderilen yazıda, bölgede emval-i metrukeden olan okul ve manastırların kullanımının sadece Maarif idarelerine devrinin caiz olduğunu, bunun mümkün olmadığı durumlarda ise hazineden başka hiçbir kurumun bu tür bina ve gelirler üzerinde yetkisi olmadığı kesin bir şekilde belirtiliyordu.³⁸⁶ Zaten 8 Kasım 1915 tarihli talimatnamenin 16. maddesi ile, Ermeni emval-i metrukesinden olan okulların ve manastırların idaresi Maarif idarelerine bırakılıyordu. Bu doğrultuda yerel yöneticiler de bölgelerindeki metruk okulların değerlendirilerek tekrar okul olarak hizmet vermesi yönünde Dâhiliye Nezareti'nden izin alıyorlardı. Örneğin, Ankara Vilayeti'nden 20 Temmuz 1916'da Dâhiliye Nezareti'ne gelen telgrafta, Çorum'daki emval-i metrukeden olan hükümet konağının yolun kenarında olmasından dolayı burada işi olanların zahmet çekmeleri yüzünden hükümet konağının Rüşdiye Mektebi'ne, Rüşdiye Mektebi'nin de emval-i metrukeden olan Ermeni okuluna taşınması yönünde izin isteniyordu. Talat Paşa da 15 Ağustos'ta Ankara Valisi Reşid Bey'e gönderdiği cevabî yazıda, Rüşdiye Mektebi'nin Ermenilerden kalan okul binasına nakledilmesini uygun buluyordu.³⁸⁷ Elazığ'da ise okul binasının değil metruk bir çiftliğin yine tarımla ilgili bir okul olarak kullanıldığı görülmektedir. Ma'muretü'l-aziz Vilayeti, bölgede yer alan Hınsur köyündeki emval-i metrukeden olan çiftliğin Amelî Zirâât Çiftlik Mektebi ve damızlık hayvan deposu olarak kullanılması için Ticâret ve Zirâât Nezareti'nden izin istedi. Nezaret de Dâhiliye Nezareti'ne sordu ve sonuçta çiftliğin Ameli Zirâât ve Çiftlik Mektebi olarak hizmet vermesi kabul edildi.³⁸⁸

³⁸⁵ Eğitim konusuna önem veren hükümet, mevcut okulların çeşitli sebeplerle kapatılması ihtimali karşısında eğitim boşluğunun meydana gelmesini önlemek için emval-i metrukeden olan başka binaların da okul olarak kullanılmasını istiyordu. Örneğin, Eskişehir Mutasarrıflığı'nın, bölgedeki Jandarma Dairesi'nin hizmetine verilmesi için iki okulun tahliye edilmesi ve bu iki okul karşılığında emval-i metrukeden üç hanenin verilmesi isteğini Mâliye Nezareti kabul etmeyerek, söz konusu üç hanenin de ancak okul haline getirilmesi şartıyla bu isteği kabul edebileceğini belirtmesi, eğitime verilen önemi göstermektedir. Bkz. BOA, **DH.UMVM**, 13/34, 15 Şubat 1331. Eğitim için, emval-i metrukenin satışından elde edilen gelirler de kullanılmaktaydı. Örneğin, Elazığ'daki Sanayi okulunun yapımı ve okul masrafları için gerekli olan 6 bin liranın savaş nedeniyle hazinenin yetersizliği gerekçe gösterilerek emval-i metruke gelirlerinden karşılanması istenir. Bkz. BCA, **TİGM**, 272.12/35.7.5, 13 Teşrin-i Sâni 1331. Yine, Erzurum Vilayeti'ne gönderilen telgrafta ise, sadece sanayi okullarının yapımında kullanılmak üzere önceden sarfiyat miktarını bildirmek şartıyla vilayetin emval-i metruke hâsılatından harcamada bulunmasına izin verildiği görülmektedir. Bkz. BOA, **DH.ŞFR**, 59/225, 23 Kanun-ı Evvel 1331.

³⁸⁶ BOA, **DH.UMVM**, 151/4, 11 Teşrin-i Evvel 1333.

³⁸⁷ BOA, **DH.MB.HPS**, 24/23, 2 Ağustos 1332.

³⁸⁸ BOA, **DH.UMVM**, 76/14, 7 Şubat 1331.

Ermenilerden kalan okullar aynı zamanda, tehcir edilen Ermenilerin hanelerine yerleştirilen Müslüman muhacirlerin eğitimi için de kullanılıyordu. Örneğin, 22 Haziran 1915'te çeşitli bölgelere gönderilen telgrafta, Ermenilerden tahliye edilen yerlerde bulunan okulların buraya yerleştirilecek Müslüman muhacirlere okul olarak tahsis edilmesinin gerekli olduğu belirtiliyor;³⁸⁹ fakat yenilenen ve tamir edilen bu okulların 12 Mart 1916'da Mâliye Nezareti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen yazıdan anlaşıldığına göre, gelir getiren özellikte olanlarının gelirleri yerel idarelere bırakılmayarak merkezi hazineye aktarılıyordu.³⁹⁰

Ermeni emval-i metrukesinden bazı binaların hastane olarak kullanılmasına bir örnek Diyarbakır'dan verilebilir. Diyarbakır Vilayeti'nin, bölgedeki Muhacirin Müdüriyeti bünyesindeki binanın hastane olarak kullanması amacıyla tahliye edilmesi isteği 2 Ocak 1917'de Dâhiliye Nezareti tarafından reddediliyor ve emval-i metrukeden başka bir hanenin hastane yapılmak amacıyla verilebileceği vilayete iletiliyordu.³⁹¹

Hükümet, Ermenilerden kalan binaların değişik amaçlarla kullanılması için bunları yerel yönetimlere bedelsiz bırakmıyordu. Genellikle belli bir kira bedeli karşılığında kullanmalarına izin veriyordu. Örneğin, Urfa Mutasarrıflığı'nın Urfa'dan tehcir edilen Kasap Şisu'ya ait hanenin bölgenin acil ihtiyacı olan tecridhane yapılarak hastaneye bağlanması yönündeki 27 Aralık 1916'daki isteğine karşılık Dâhiliye Nezareti; istenilen yapının bedelsiz verilmesinin kanunen mümkün olmadığı, bu nedenle ancak belli bir bedel karşılığında kiraya verilebileceğini 24 Ocak 1917'de bildiriyordu.³⁹²

Bazı yerlerdeki adliye dairesi binalarının eski olmasından dolayı, bunların yerine Ermenilerden kalan binalardan Adliye Dairesi olarak kullanılmaya uygun olanları seçiliyordu. İzmit'te de mevcut Adliye binası harap bir durumdaydı ve İzmit'ten gönderilen Ermenilerden olan Maraşyan Karabet Efendi'nin evi veya bu surette başka bir metruk evin Adliye Dairesi olarak kullanılmasının zorunlu olduğu 28 Ağustos 1915'te Adliye Nezareti'nden Dâhiliye Nezareti'ne bildirilmekteydi.³⁹³

³⁸⁹ BOA, **DH.ŞFR**, 54/101, 9 Haziran 1331. Adana, Halep, Maraş Emval-i Metruke Komisyonlarıyla, Adana, Erzurum, Bitlis, Diyârbekir, Halep ve Hüdâvendigâr vilayetlerine ve Maraş, Kayseri, Karesi mutasarrıflıklarına telgraf.

³⁹⁰ BOA, **DH.UMVM**, 13/35, 28 Şubat 1331.

³⁹¹ BCA, **TİGM**, 272.11/9.18.20, 20 Kanun-ı Evvel 1332.

³⁹² BOA, **DH.UMVM**, 13/42, 11 Kanun-ı Sâni 1332.

³⁹³ BCA, **TİGM**, 272.12/35.6.6, 15 Ağustos 1331.

Sayılan bütün kullanım alanlarından başka emval-i metrukenin veya bunun satışından elde edilen gelirlerin hemen her alanda kullanımına son bir örnek olarak İAMM'den Sivas Vilayeti'ne gönderilen telgraf gösterilebilir. Telgrafa göre, resmi binalar için 2000 ve Karahisar-ı Şarki'ye getirilecek su için de 1000 liranın emval-i metrukeden sarfı münasip görülüyordu.³⁹⁴

³⁹⁴ BOA, **DH.ŞFR**, 55-A/97, 25 Ağustos 1331.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MÜTAREKE DÖNEMİNDE ERMENİ MALLARI

3.1. MÜTAREKENİN GENEL HAVASI

Birinci Dünya Savaşı'nın İttifak Devletleri ve dolayısıyla Osmanlı Devleti açısından yenilgiyle sonuçlanacağı 1918 yılının Ağustos ayında belli olmuştu. Bu tarihlerde İngiltere ve Fransa Almanya'ya saldırarak, onu yenilgiye uğrattı. İttifak Devletleri'nin lideri olan Almanya'nın yenilmesi ve arkasından barış yapmak için girişimlerde bulunması önemliydi. Zaten bundan sonra İttifakın diğer devletleri olan Avusturya-Macaristan, Bulgaristan ve Osmanlı Devleti de teker teker yenilgiyi kabul edip ateşkes imzalayacaklardı. Özellikle Bulgaristan'ın 29 Eylül 1918'de İtilaf Devletleri ile mütareke imzalaması hükümeti korkutuyordu. Çünkü, Osmanlı Devleti açısından tampon devlet olan Bulgaristan savaştan çekilmiş ve İstanbul İtilaf saldırısına/işgaline açık hale gelmişti. Ayrıca güneyde Filistin ve Suriye cephelerinde de durum kritikti. Bu bölgede Eylül 1918'de yapılan çarpışmalarda Osmanlı ordusu geri çekilmek zorunda kaldı.

Osmanlı Devleti'nin savaşı devam ettirecek maddi ve manevi gücü yoktu. Devlet iktisadi olarak çok kötüydü. Uzun savaş yılları ülke ekonomisini ve hazinesini bitirmişti. Savaş yıllarında hayat pahalılığı oldukça arttı; hatta 1918 yılının Ekim ayında savaştan önceki seviyesinin 15 kat üzerindeydi.³⁹⁵ Fakat memur ücretlerinde yapılan artışlar ise bu oranın çok altında kalıyordu.

Savaşın yenilgiyle sonuçlanacağı kesinleşmeye başladığı bu süreçte Sadrazam Talat Paşa, Padişah ise Sultan Mehmed Vahdettin idi. Vahdettin, tahta 3 Temmuz 1918'de geçmişti ve hiç de istememesine rağmen Sadarete tekrar Talat Paşa'yı getirdi. İttihatçıları sevmeyen Vahdettin'in böyle davranmasının nedeni, halen güçlü olan İttihatçılardan çekinmesiydi. Fakat, savaşta yaşanan yenilgiler ve olumsuzluklar üzerine Talat Paşa hükümetine tepkiler artmaya başladı. Âyan Meclisi'nden başını Damat Ferit Paşa'nın çektiği bir grup, artık Talat Paşa'nın ülkeyi

³⁹⁵ Vedat Eldem, **Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi**, Türk Tarih Kurumu yay., Ankara, 1994, s.131.

içinde bulunduğu kötü durumdan kurtaramayacağı için çekilmesini ve ülkeyi bu hale sokanların temizlenmelerinin gerektiği görüşünü dile getiriyorlardı.³⁹⁶

Talat Paşa, hem içeriden gelen bu tepkiler nedeniyle hem de Almanya'nın silahları bırakıp barış yapacağını bildirmesi üzerine istifa etmeye karar verdi. Padişah'ın da bu istifayı istediğini biliyordu. Bu nedenle 7 Ekim'de Padişahla yaptığı görüşmeden sonra Sadaret'ten çekileceğini bildirdi. Hükümetin istifasıyla ilgili resmi açıklama ise 13 Ekim 1918'de yapıldı.³⁹⁷ İstifadan sonra Osmanlı Devleti'ni yeni gelişmeler bekliyordu. Bu gelişmelerin ilki ve en önemlisi yeni bir kabine kurulması ve mütarekenin imzalanmasıydı.

Vahdettin'in isteği olmuş ve Talat Paşa istifa etmişti. Yeni hükümeti kimin kuracağı çok önemliydi. Çünkü, yeni kabine ateşkes antlaşmasını imzalayacaktı. Gerçi Talat Paşa Padişah ile yaptığı görüşmede ona, hükümeti Ahmet İzzet Paşa³⁹⁸'nın kurması gerektiğini ve Ali Fethi, Rauf ve Cavid Beylerin de hükümette yer alması yönünde telkinlerde bulunmuştu.³⁹⁹ Talat Paşa'nın amacı, İttihat ve Terakki'nin yönetimdeki etkinliğini kaybetmesini önlemektir. Padişah da, İttihatçıların hükümetteki ve genel olarak ülkedeki etkilerini azaltmayı ve yok etmeyi istiyordu. Bu nedenle Vahdettin, Talat'ın telkinlerine aldırılmayarak hükümeti kurma görevini Ahmet Tevfik Paşa'ya verdi. Ancak Tevfik Paşa tüm uğraşlarına rağmen bir kabine oluşturamadı. İttihatçı olmayanlardan kimse böyle bir zamanda görev almak istemiyordu.

Tevfik Paşa'nın kabine kuramadığı anlaşılınca basında hükümet kurmak için Ahmet İzzet Paşa'nın görevlendirileceği şeklinde haberler çıkıyordu. Bu haberler üzerine Tevfik Paşa görevi Padişah'a iade etti.⁴⁰⁰ Kabineyi Ahmet İzzet Paşa kuracaktı. İzzet Paşa'nın işi çok zordu. Çünkü, kabinede yer alacak kişiler konusunda İttihatçıların ve Padişah'ın farklı düşündüğünü biliyordu. Dolayısıyla her iki kesimin de isteklerini yerine getirmek, onun için en sağlıklı yol olacaktır. İzzet Paşa'nın kabine kurulması sürecinde kendisine İttihatçı Rauf Bey'i danışman olarak seçmesi,

³⁹⁶ Bünyamin Kocaoğlu, **Mütarekede İttihatçılık:İttihat ve Terakki Fırkasının Dağılması (1918-1920)**, Temel yay., İstanbul, 2006, ss.27-28.

³⁹⁷ Kocaoğlu a.g.e., s.31.

³⁹⁸ Ahmet İzzet Paşa hakkında bkz. Metin Ayışığı, **Mareşal Ahmet İzzet Paşa**, Türk Tarih Kurumu yay., Ankara, 1997.

³⁹⁹ İttihatçılara göre, yeni dönemde kabineyi kuracak en uygun isim Ahmet İzzet Paşa'dır. İttihatçılar İzzet Paşa'nın diğerleri gibi İttihatçılara düşman olmadığını biliyorlardı. Ayrıca İttihatçılar, kendilerine yakın birisi sadrazam olmazsa iplerin kendi ellerinden gideceğini, bunun bir boşluk ve çatışmaya yol açacağına inanıyorlardı. Bkz. Taylan Sorgun, **Mütareke Dönemi ve Bekirağa Bölüğü**, Kamer yay., İstanbul, 1998, s.16.

⁴⁰⁰ Kocaoğlu, a.g.e., s.34.

Padişah'ın tersine İttihatçılara karşı sert bir politika izlemeyeceğini de gösteriyordu. Ancak kurulacak hükümet tam bir İttihatçı hükümet olmayacağı için İzzet Paşa, kabine kurulduktan sonra 1913'teki gibi Bab-ı Ali baskını türünden bir olayla karşılaşmaktan korkuyordu. Bunun için Rauf Bey'i ağız yoklamak amacıyla Talat Paşa ile görüşmeye yolladı. Talat Paşa da hükümeti İzzet Paşa'nın kurmasından memnuniyet duyacağını söyledi⁴⁰¹ ve böylece bu korku da ortadan kalmış oldu.

Ahmet İzzet Paşa, çeşitli görüşmelerden sonra kabinesini oluşturarak 14 Ekim 1918'de Padişah'ın onayına sundu ve aynı gün kabine kabul edildi. Hükümet üyelerine bakıldığında, Talat Paşa'nın daha önce belirttiği ve kabinede yer almaları gerektiğini söylediği Cavid, Rauf ve Ali Fethi Beylerden başka Şeyhülislam Hayri Efendi de kabinede yer alıyordu.⁴⁰² Hükümet, kurulduktan sonra yapacağı en önemli üç şeyi sıraladı: Birincisi, Talat Paşa döneminde başlayan ve ateşkes için yapılan siyasi girişimlerin sonuca ulaştırılması, ikincisi savaşın yol açtığı yoksulluk, karışıklık ve haksızlıkların yok edilmesi ve üçüncüsü de halkın çeşitli kesimleri arasında dostluk sağlanması.⁴⁰³

Belirtildiği gibi yeni hükümetin yapacağı en önemli iş ateşkes imzalamaktı. Ateşkesi imzalamak için İzzet Paşa çeşitli girişimlerde bulundu. Örneğin, İngilizlerle görüşmek için Albay Townshend ile konuşuldu, Fransızlarla görüşmek için eski Osmanlı Bankası müdürlerinden Mösyö Marcel Savoie ile görüşme yapıldı ve Paris'e de gerekirse Amerika Birleşik Devletleri'ne gitmek için Hahambaşı Naoum Efendi gönderildi.⁴⁰⁴ İngiliz Generali Albay Townshend, Birinci Dünya Savaşı'nda esir düşmüştü ve esir hayatını Büyükada'da geçiriyordu. Hükümet içinde olan olayları takip eden Townshend, ateşkes konusunda İngilizlerle arabuluculuk yapabileceğini söylemesi üzerine, bu isteği hükümet tarafından kabul edilerek Limni Adası'nda demirli bulunan İngiliz gemisine gönderildi. Kısa süre sonra İngiliz Amiralî Calthorpe, İzzet Paşa'ya telgraf göndererek ateşkes isteklerinin kabul edildiğini bildiriyordu. İsteğin kabul edilmesiyle hükümetin ateşkes görüşmelerine hangi heyetle katılacağı düşünülmeye başlandı. İzzet Paşa, mütareke görüşmelerine iki asker, bir Hariciye

⁴⁰¹ Rauf Orbay, **Siyasi Hatıralar**, Örgün yay., İstanbul, 2003, ss.72-78.

⁴⁰² Ahmet İzzet Paşa hükümetinin tam listesi için bkz. Sina Akşin, **İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele: Mutlakiyete Dönüş (1918-1919)**, Cilt:1, Türkiye İş Bankası Kültür yay., Ankara, 1998, s.27.

⁴⁰³ Akşin a.g.e., s.30.

⁴⁰⁴ Ahmet İzzet Paşa, **Feryadım**, (yay.haz. Süheyl İzzet Furgaç-Yüksel Kanar), Cilt:2, Nehir yay, İstanbul, 1993, ss.21-22.

Müsteşarı ve iki kâtipten oluşan bir heyetle katılmak isteğini Padişaha ilettili. Padişah ise, Damat Ferit Paşa'nın başkanlığında bir heyet göndermek istiyordu. İzzet Paşa, Damat Ferit Paşa'nın uzun süredir devlet işlerinden uzak kaldığını ve mütareke görüşmelerine eğer Damat Ferit giderse istifa edeceği "tehdidini" Padişah'a bildirmesi üzerine Padişah, Damat Ferit Paşa ısrarından vazgeçmek zorunda kaldı. Sonuçta, Bahriye Nâzırı Rauf Bey başkanlığında bir heyetin gitmesi kararlaştırıldı.

Heyet İstanbul'dan 24 Ekim'den hareket edip, 26 Ekim'de Limni Adası'na gitti. Vahdettin, mütarekeye gidecek heyete verilmek üzere mütarekede Hilafet, Saltanat ve Osmanlı hukukunun teminatının sağlanmasını; buna karşın bazı eyaletlere özerklik verilebileceği şeklinde bir yazıyı başkâtibine yazdırdı.⁴⁰⁵ Ayrıca, heyete gitmeden önce hükümet tarafından Yunan savaş gemileri hariç boğazların ticaret gemilerine açık tutulması, Türk kuvvetlerinin terhis edilmemesi ve Türk topraklarında herhangi bir yere asker çıkartılmaması gibi konularını da içeren sekiz maddelik talimat verildi.⁴⁰⁶ Fakat, imzalanan mütareke şartlarına bakıldığında bu talimatla hiç de uyuşmadığı görülecektir. Belki de bu nedenle Rauf Orbay, anılarında söz konusu talimattan bahsetmez. Mütareke görüşmelerine 27 Ekim'de başlandı. İngilizler adına görüşmeleri yapan Calthorpe, görüşmeler başlar başlamaz bir takım şartlar ileri sürdü. Bu şartların en önemlileri, boğazların açılması ve İtilaf Devletleri tarafından işgali, Karadeniz'e döşenen torpidoların yerlerinin söylenmesi ve İtilaf askerlerinin ve Ermeni esirlerin kayıtsız şartsız serbest bırakılmasıydı.⁴⁰⁷ Böyle şartları beklemeyen Rauf Bey ve heyeti şaşkınlık geçirdi. Fakat, Calthorpe kararlıydı. Fransızların kızmasına rağmen, mütareke görüşmelerini Osmanlı heyetiyle adeta tek başına yaptı. İngilizlerin dikte ettirmesi şeklinde geçen görüşmeler dört gün sürdü ve sonuçta 30 Ekim günü Mondros Ateşkes Antlaşması olarak bilinen mütareke imzalandı.⁴⁰⁸ Heyetin ve İzzet Paşa'nın çok da kötü olmadığını söylemelerinin aksine anlaşma şartları oldukça ağırdır. 24 maddeden oluşan ateşkes anlaşmasının en önemli maddeleri 7 ve 24. maddelerdi. Yedinci maddeye göre, İtilaf devletleri güvenliklerini tehdit

⁴⁰⁵ Ali Fuad Türk geldi, **Görüp İştiklerim**, Türk Tarih Kurumu yay., Ankara, 1951, s.155.

⁴⁰⁶ Selahattin Tansel, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, Cilt:1, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1973, s.29.

⁴⁰⁷ Akşin, a.g.e., s.58.

⁴⁰⁸ Görüşmeler sırasında Osmanlı heyeti anlaşma şartlarında bariz düzeltmeler yapamayınca, Rauf Bey, Calthorpe'den boğazlardan Yunan gemilerinin kimse görmeden gece geçirileceği yönünde de olsa bir söz alır. Fakat, 13 Kasım'da İstanbul'a resmen giren İtilaf donanması içinde 4 Yunan gemisinin olması ve Rumların gündüz her yerde dolaşmaları Calthorpe'nin bu sözünü tutmadığını gösterir ki zaten Rauf Bey anılarında, buna nasıl kandığına şaşmaktadır. Bkz. Orbay, a.g.e., s.281.

edecek bir durumla karşılaştıklarında herhangi bir stratejik noktayı işgal edebileceklerdi. 24. madde ise, altı doğu vilayetinde yani Vilayet-i Sitte'de bir karışıklık çıkarsa İtilaf devletleri buraları da işgal edebileceklerdi. Yine, mütarekede İstanbul ve Çanakkale boğazlarının, Batum ve Bakü'nün, Toros tünellerinin işgal edilmesi, Ermeni ve İtilaf askerlerinden esirlerin serbest bırakılmasına rağmen Türk esirlerin serbest bırakılmaması gibi şartlar yer alıyordu.⁴⁰⁹

Mondros'un imzalanmasından sonra Kasım ve Aralık aylarında İtilaf devletlerinin işgalleri başladı. Musul, Çanakkale, Batum, Antakya, Kilis, Toros tünelleri Mersin gibi bölgeler anlaşmanın imzalanmasının ardından işgal edilen başlıca yerlerdir. İşgaller daha sonra artarak devam edecektir.⁴¹⁰ Ali Fuat Cebesoy'a göre, Birinci Dünya Savaşı'nın meydana getirdiği yorgunluk, İstanbul'daki hükümetin İstanbul dışıyla fazla ilgilenmemesi, partililik kavgaları ve her türlü kurumun bozulması nedeniyle başta İstanbul olmak üzere bütün Anadolu'da anarşi vardı⁴¹¹. Bu anarşi işgallerle birlikte daha da artacaktı.

Tunaya'ya göre, Mondros Anlaşması, en azından 100 yıldır oluşturulan politikanın sonucu ve uygulamasıydı.⁴¹² Mustafa Kemal de anlaşmanın imzalandığı sırada Suriye cephesindeydi ve başkente yolladığı telgraflarda, bir yandan Mondros'un ülke için çok ağır şartlar taşıdığını ileri sürerek hükümeti uyarıyor ve yedinci maddenin tüm ülkenin işgaline yol açabileceğini söylüyor; bir yandan da Zaman gazetesine verdiği demeçte Sadrazam İzzet Paşa'yı ve arkadaşı Rauf Bey'i muhalefetin saldırılarından korumak için Mondros'un şartlarının tamamen aleyhte olmadığını, Bulgarlarla yapılan anlaşmanın daha ağır olduğunu belirtiyordu.⁴¹³

Ateşkesi imzalayan kabine kendisi açısından başarılı bir iş yaptığına inanıyordu ve bu yolla gelebilecek tepkilerin de azalacağını düşünüyordu. Ancak tepki başka türlü gelmekteydi. İzzet Paşa kabinesinde dört önemli İttihatçının yer almasını Padişah içine sindirememişti. Vahdettin, ülkeyi savaşa sokan ve ülkenin kötü hale gelmesine neden olan İttihatçılardan en kısa sürede kurtulmak amacındaydı. Kız kardeşiyle evli olan

⁴⁰⁹ Şerafettin Turan, **Türk Devrim Tarihi: İmparatorluğun Çöküşünden Ulusal Direnişe**, Cilt:1, Bilgi yay., Ankara, 1991, ss.64-65.

⁴¹⁰ İşgal edilen yerlerin listesi için bkz. Turan, a.g.e., ss.74-75.

⁴¹¹ Ali Fuat Cebesoy, **Kuva-i Milliye'nin İç Yüzü**, (yay.haz. Osman Selim Kocahanoğlu), Temel yay., İstanbul, 2002, s.6.

⁴¹² Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Gelişmeler (1876-1938)**, Cilt:2, İstanbul Bilgi Üniversitesi yay., İstanbul, 2002, s.5.

⁴¹³ Salâhi R. Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika**, Cilt:1, Türk Tarih Kurumu yay., Ankara, 1995, ss.11-12.

Damat Ferit Paşa'ya güven duyuyordu. Çünkü, Damat Ferit de İttihatçılara düşmandı. Bunun yanında basın da yine İttihatçıların kabinedeki varlıklarından şikâyetçi idi. Özellikle 1/2 Kasım'da önemli İttihatçıların (Talat, Enver ve Cemal Paşalar ile Dr.Nazım, Dr.Bahaeddin Şakir, Dr.Rusûhi, Beyrut Valisi Azmi, Eski Polis Müdürü Bedri ve Cemal Azmi Bey) İstanbul'dan kaçmaları ve buna hükümetin göz yumduğu iddiası, İzzet Paşa'ya yöneltilen en sert eleştirilerdendi. Kısacası, başkentte gerek sarayın gerekse de basının İttihatçılardan kurtulma çarelerini aradığı bir sürece giriliyordu. Nitekim bu baskılara İzzet Paşa daha fazla dayanamayacak ve istifa edecekti. 11 Kasım'da ise yerine A.Tevfik Paşa Sadrazam olacaktı.⁴¹⁴

Daha uysal ve Padişah'a bağlı bir kişiliği olan Tevfik Paşa'nın kabine kuracağıın ilan edilmesinden iki gün sonra - tarihler 13 Kasım 1918'i gösterdiğinde - korkulan başa geliyor ve 22 İngiliz, 12 Fransız, 17 İtalyan ve 4 Yunan gemisinden oluşan İtilaf donanması İstanbul'a geliyordu.⁴¹⁵ Osmanlı Devleti üzerinde yaklaşık dört yıl sürecek olan ve İngiltere'nin başını çektiği bu işgal döneminden sonra olaylar başka türlü olmaya başlayacaktır. Bu süreçten sonra üzerinde durulması gereken önemli noktalar; İtilaf devletlerinin hükümetler üzerindeki etkisi, azınlıklara karşı izledikleri hoşgörülü politika, Padişah'ın İngilizlere bakışı ve bu iki gücün (İngiltere ve Padişah) ülkeyi İttihatçılardan temizlemek istemeleridir.

Tevfik Paşa'nın hükümet olması hem İngilizler hem de Padişah için olumluydu. Bu hükümet döneminden itibaren İstanbul'a gelen İtilaf devletlerinin baskılarına karşı saraydan ve daha sonra kurulacak hükümetlerden ses çıkarılmayacaktı. Öyle ki, İtilaf kuvvetleri İstanbul'a geldiklerinde buradaki bazı konaklara,yalılara ve binalara el koymaya başladılar. Hatta binaları almak için ev sahiplerini bile zorluyorlardı.⁴¹⁶ Harp Okulu binasını bile işgal etmişlerdi.⁴¹⁷ O dönemde bu tür el koymalara şahit olan biri de Ağaoğlu Ahmet'ti. Padişah ailesine ait binalara dahi nasıl el konulduğunu günlüğünde şöyle anlatmaktadır:

⁴¹⁴ Kabine listesi için bkz. Ahmet İzzet Paşa, a.g.e., ss.45-46; Akşin, a.g.e., s.78. 11 Kasım'da henüz Tevfik Paşa, hükümetini kurup Meclis'ten güvenoyu almamıştı. 13 Kasım'da İstanbul'a gelen Mustafa Kemal başta olmak üzere arkadaşları, bu hükümetin güvenoyu almaması için çabalamışlarsa da başarılı olamadılar. Mebuslar Tevfik Paşa hükümetine güvenoyu verdiler. Rauf Orbay, mebusların Tevfik Paşa hükümetine güvenoyu vermesinin nedenini, hükümetin güvenoyu alamaması durumunda siyasette bir bunalmı yaşanacağı ve Padişah'ın Meclis'i feshedebileceği korkusuna bağlar. Bkz. Orbay, a.g.e., s.276.

⁴¹⁵ Bülent Demirbaş, "Mondros Mütarekesi ve Sonrası", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt:4, 1985, s.1118.

⁴¹⁶ Mustafa Budak, "Mütareke Döneminde İtilaf Devletleri'nin Müdahaleleri (30 Ekim 1918-15 Mayıs 1919)", **İlmî Araştırmalar**, Sayı:5, 1997, s.85.

⁴¹⁷ Tansel, a.g.e., s.93.

“Dün Naciye sultanın ve veliahtın Dolmabahçedeki daireleri Fransız zabitlerine verildi: işgal ordusu ev zaptı hususunda seromoni yapmıyorlar. Zabitler istedikleri evin – birkaç saat içinde – teslimini talep ediyorlar: vermiyenler hem cerime ediliyor (suçlanıyor) ve hem de zorla çıkarılıyorlar. Ev sahibi evin eşyasını da terk etmekle mükelleftir!”⁴¹⁸

İtilaf güçleri ayrıca, Kasım 1918 - Mart 1920 arasında polis, pasaportlar ve basın üzerinde de kontrol kurdular ve her ne kadar bir sonuca ulaşmasa da karma mahkemeler düzenleyip kendi vatandaşlarını bu mahkemelerde yargılamayı bile düşündüler.⁴¹⁹ Çeşitli yollarla İstanbul’daki egemenliklerini arttırmaya çalışan işgal kuvvetleri burada yaşayan Türk ve Müslüman halka ve Türk subaylara karşı küçümseyici davranışlarda bulunuyorlardı.⁴²⁰ Yabancı askerler yerli halka saldırıyordu ve Türk subaylardan kendilerine zorla selam vermelerini istiyorlardı. Bunlar İtilaf kuvvetlerinin İstanbul’da psikolojik olarak üstünlüklerini kanıtlama çabalarıydı.⁴²¹ İstanbul’un işgal güçlerinin egemenliğindeki havasını o dönemde öğrenci olan İ.Hakkı Sunata anılarında şöyle anlatmaktadır: *“İstanbul adeta ikiye ayrılmıştı. Galata ve Beyoğlu tarafı artık bizden kopmuş, İngiliz, Fransız, İtalyan, Amerikalı ve Yunanlılarla enternasyonal bir memleket olmuştu... İstanbul tarafı ise mağlup olmanın bütün ağır yükünü ve acısını taşıyan bahtı kara bir yer.”⁴²²* Azınlıklar da müttefik devletlerin gelişiyle İstanbul’da daha rahat hareket eder hale geldiler. İtilaf güçlerinin İstanbul’a girişini ellerinde bayraklarla karşılayan Ermeni ve Rumlar, gerek kurdukları çeşitli derneklerle ve çıkardıkları gazetelerle gerekse de işgal güçlerinden aldıkları desteklerle Müslüman halk ve hükümet üzerinde baskı unsuru oldular.

Vahdettin bu baskılara karşı ses çıkarmıyor; aksine bu tür uygulamaları destekliyordu. Vahdettin’in İngilizci politikası hükümeti de etkilemekteydi. Padişah, Tevfik Paşa hükümetinden kendisine tam bir bağlılık hissetmediği ve İttihatçıların tutuklanmaları konusunda yeterince hızlı davranılmadığı için şüphe duymaya başladı ve 21 Aralık 1918’de Anayasa’nın kendisine verdiği yetkiye dayanarak – 4 ay içinde

⁴¹⁸ Ağaoglu Ahmet, “Mütareke ve Malta Hatıraları”, **Akın**, 31 Mayıs 1933.

⁴¹⁹ Bilge Criss, **İşgal Altında İstanbul 1918-1923**, İletişim yay., İstanbul, 1994, ss.105-106.

⁴²⁰ Budak, a.g.m., ss.85-86

⁴²¹ Criss, a.g.e., ss.116-118. Bu baskıları genellikle İngiliz askerleri yapıyordu. Dönemin İstanbul’unda Türkler tarafından İngilizler düşman olarak görülmesine karşın; İtalyanlar kibar, Fransızlar zararsız ve ABD’liler ise nezih olarak görülüyordu. Bkz. Criss, a.g.e., s.96.

⁴²² İsmail Hakkı Sunata, **İstanbul’da İşgal Yılları**, Türkiye İş Bankası Kültür yay., İstanbul, 2006, ss.26-27.

yeni seçimlere gidilmek şartıyla⁴²³ – Meclis-i Mebusan’ı feshetti. Böylece Padişah, Mecliste var olan ve başta İttihat ve Terakki adını değiştirip *Teceddüd Fırkası* adıyla faaliyet gösteren birçok İttihatçıdan da kurutuluyordu. 12 Ocak 1919’da Tevfik Paşa kabinesi istifa etti ve kabine kurma görevi tekrar ona verildi. Amaç, Vahdettin’e ve onun çizgisine yakın yeni bir kabine kurmaktı.⁴²⁴ İkinci Tevfik Paşa hükümeti döneminde göze çarpan en önemli olay, İttihatçıların tutuklanmasıdır. Gerek İngilizlerin gerekse de sarayın yoğun çabalarıyla daha sonra Damat Ferit hükümeti döneminde artarak devam edecek olan “İttihatçı avı” ile birçok önemli İttihat ve Terakki kökenli kişi tutuklanarak Bekirağa Bölüğü’ne atılacak daha sonra da Malta’ya sürülecekti.

İngilizler Ocak 1919’dan itibaren suçlu olarak niteledikleri bazı İttihatçıların isimlerinin yer aldığı *Kara Liste* adı verilen listeler hazırlayıp, yakalanmaları için hükümete veriyorlardı.⁴²⁵ İngilizlerin Nisan sonuna kadar verilen listelerdeki tutuklanmalarını istediği kişi sayısı 223’tür. İngiliz belgelerinde, 15 Mart - 7 Nisan 1919 arasında verilen listede yer alan sanık 61 kişinin hemen tamamının suçu *Ermeni kırımı* olarak nitelendirilir.⁴²⁶ Bu listede eski Sadrazamlar, nazırlar, valiler ve mebusların yanı sıra aydınlar, yazarlar gibi aslında Ermeni tehciriyle ilgisi olmayan bazı kişiler de vardı.

İttihatçıların tutuklanması ve temizlenmesinden sarayın ve İngilizlerin menfaatleri vardı. Saray açısından İttihatçılar, ne yapacakları belli olmayan insanlardı. Vahdettin en çok, bu insanların her an kendisini tahttan indirmelerinden korkuyordu. Bu nedenle, hangi suçla olursa olsun İttihatçılar yargılanıp, tutuklanmalı ve gerekirse başkentten en uzak yerde tutulmalıydılar. İngilizler de, Osmanlı ülkesinde istediklerini yapabilecekleri bir yönetimi tercih ettiklerinden İttihatçılar onlar için cazip değildi. Bunun yanında İngilizlere göre İttihatçılar, Birinci Dünya Savaşı sırasında Almanya’nın safında kendilerine karşı savaşmıştı ve oldukça fazla sayıda Ermeniye

⁴²³ Vahdettin, anayasada yer almasına rağmen bu şarta uymayacak ve 4 ay içinde yeni seçimler yapılmayacaktır.

⁴²⁴ Akşin, a.g.e., s.148.

⁴²⁵ İngilizlerin tutuklanmasını istedikleri kişilere atfettiği suçlar şunlardır: “1-Mütareke hükümlerine uymakta kusur etmek; 2-Mütareke hükümlerinin uygulanmasına engel olmak; 3-İngiliz komutanlarına, subaylarına hakaret etmek; 4-Tutsaklara kötü davranmak; 5-Gerek Türkiye’de, gerek Kafkasya’da, Ermenilere ya da öteki ırklara karşı zorbalık etmek; 6-Malların yağmasına, yok edilmesine katılmak; 7-Savaş yasalarıyla törelerini çiğnemek.” Bkz. Bilal Şimşir, **Malta Sürgünleri**, Milliyet yay., İstanbul, 1976, ss.42-43; Akşin, a.g.e., s.156.

⁴²⁶ Şimşir, Malta Sürgünleri, ss.78-83.

öldürüp onların mallarını, mülklerini yağmalamıştı. İngilizler son olarak Anadolu'nun çeşitli yerlerinde başlayan yabancı işgallere karşı başlatılacak tepki niteliğindeki hareketleri de önlemek istiyordu. Anadolu'daki subayların halen İttihatçı oldukları biliniyordu ve işgallere karşı olabilecek bir kalkışmayı önlemek için İngilizler Anadolu'daki Türk subayları tutuklamaya çalışacaktır.⁴²⁷ Onun için 17 Nisan'da verilen ve 44 kişiyi içeren listenin tamamı subaylardan oluşmaktadır. Onlara atfedilen suç da İngiliz tutsaklarına kötü davranmaktır.⁴²⁸

İngilizlerin, Mart 1919 ile 1922 yılları arasında toplam beş defa Sadaret'e gelen Damat Ferit hükümetleri ile birlikte İttihatçılara ve özellikle de M.Kemal liderliğindeki milliyetçi harekete olan tepkisi daha da arttı. Bunda, Damat Ferit'in "*Tam bir Hürriyet ve İtilaf Kabinesi*"⁴²⁹ olarak nitelendirilebilecek kabineler kurup, İngilizlerle birlikte davranması etkiliydi. 1919 yılının sonlarından itibaren müttefikler (özellikle İngiltere) milliyetçi hareketin bastırılmasıyla ilgilendiler. 15 Mayıs 1919'da İzmir'in Yunanistan tarafından işgal edilmesi süreciyle başlayan ve 1922 yılı sonuna kadar sürecek olan Mustafa Kemal liderliğindeki milliyetçi hareketi hem saray hem de İngilizler bastırmak için oldukça çaba harcadılar. İngilizlerin işgalleri hızlandırması, Yunanistan'a Ege Bölgesi'nin işgali için destek vermesi, gerektiğinde Ocak 1920'de toplanan Osmanlı Mebusan Meclisi'ni basarak çeşitli tutuklamalara girişmesi vb. gibi birçok yöntem işe yaramadı ve İngilizler İttihatçılığın halen gücünü koruduğu ve milliyetçi harekete eklenmediği bir süreçte Sevr Antlaşması'nı 1920-1922 arasında Yunanlılara karşı yapılan savaşları kazanmış olan Kemalistlere kabul ettiremedi.

⁴²⁷ İngilizlerin Mondros'un ardından başlayan işgaller sürecinde Türk komutanlara karşı olan politikası konusunda bkz. Şimşir, Malta Sürgünleri, ss.22-29.

⁴²⁸ Şimşir, Malta Sürgünleri, s.84.

⁴²⁹ Halil Menteşe, **Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları**, (yay.haz. İsmail Arar), Hürriyet Vakfı yay., İstanbul, 1986, s.236.

3.2. DİVÂN-I HARB-İ ÖRFİ'DE ERMENİ MALLARINA İLİŞKİN YARGILAMALAR

İttihatçıların, Birinci Dünya Savaşı sırasındaki politikaları nedeniyle Mütareke döneminde yargılanmaları ilginç bir süreçtir. Hükümet ve saray İttihatçıları yargılamakla hem siyasi olarak “İttihat ve Terakki ideolojisini” yok etmek⁴³⁰ hem de İngilizlere hoş görünmek ve bunun sonunda barış antlaşmasından daha iyi bir sonuç elde etmek istiyordu. Üstelik İttihatçıları yargılarken ellerinde çok önemli bir koz olduğunu düşünüyorlardı. Bu koz Ermeni tehciriydi. Savaşa neden girildiğinden başlamak üzere savaş içindeki bütün politikalar ve özellikle de Ermenilere karşı uygulanan politikalar yargılamaların en önemli ayağını oluşturuyordu. Konumuz açısından burada sadece Ermeni tehciri ile ilgili olan yargılamaların bir bölümünü oluşturan emval-i metrukede yapılan suiistimaller konusundaki yargılamalara değinilecektir.

Talat Paşa kabinesinin istifasını verip yerine Ahmet İzzet Paşa kabinesinin kurulmasıyla yeni dönem başlayacaktı. İttihatçıların Sadaret'te olmadığı bir sürece giriliyordu ve bu süreçten sonra İttihatçılara karşı olan sesler daha fazla çıkmaya başlayacaktı. Nitekim Meclis'e verilen teklif, önerge (takrir) ve sualler bunun en açık kanıtıdır. Ermeni tehcirinin Meclis'in gündemine gelmesi mebusların verdikleri sual, önerge ve tekliflerle oldu. Meclis-i Mebusan'ın 4 Kasım 1918 tarihli oturumu bu açıdan önemlidir. Bu tarihte Meclis'te tartışılan iki önemli önerge oldu. Birincisi, 28 Ekim 1918'de Dinaviye (Günümüzde Bağdat yakınlarında bir kent) Mebusu Fuad Bey tarafından verilen ve ancak 4 Kasım'da Meclis'e gelen “Sait Halim ve Talat Paşa kabinelerinin Divan-ı Ali'ye sevklerini” talep eden önergedir.⁴³¹ Diğer de, Aydın Mebusu Emanuel Emanuelidi ve iki Rum mebus tarafından verilen ve 8 maddeden oluşan önergedir. Son önergenin dördüncü maddesi konumuz açısından önemlidir ve şöyledir: “*Memlekette anasır-ı gayrimüslime icra-yı ticaretten men edilmiş ve ticaret*

⁴³⁰ Mithat Şükrü Bey anılarında, Damat Ferit Paşa'nın İttihatçıları Divan-ı Harp'te yargılamakla 1908 Meşrutiyet zihniyetini yok etmek amacıyla olduğunu yazmaktadır. Bkz. Mithat Şükrü Bleda, **İmparatorluğun Çöküşü**, Remzi yay., İstanbul, 1979, s.62; Taner Timur da, Damat Ferit'in Divan-ı Harb yoluyla tehcir suçlularını yargılama girişimini insanlığa karşı suçlardan kaynaklanan adalet duygusundan çok, müttefiklere hoş görünme ve İttihatçılarla hesaplaşma amacını taşıdığı düşüncesindedir. Bkz. Taner Timur, **Türkler ve Ermeniler:1915 ve Sonrası**, İmge yay., İstanbul, 2001, s.77.

⁴³¹ **Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi (MMZC)**, Devre:3, Cilt:1, İçtima Senesi:5, 11. İnikad, 4 Teşrin-i Sani 1334, TBMM Matbaası, Ankara, 1992, s.103.

yalnız *erbab-ı nüfuzun* (nüfuzlu kişilerin) *yedd-i inhisarına* (tekeline) *terkedilmiş olmakla bu yüzden bütün efrad-ı millet adeta soyulmuştur.*"⁴³² 10 maddeden oluşan Fuad Bey'in tavrı ise, İttihatçılara yönelik çeşitli suçları içeriyordu. Beşinci maddesindeki suçlama Ermeni tehciri dolayısıyladır. Bu önergeyle birlikte, İttihatçı nazırların yargılanmasının yolu açıldı. Kanun-i Esasi'ye göre kabine üyeleri sadece Divan-ı Ali'de yargılanabilirlerdi. Böylece, Fuad Bey'in tavrı sonucu soruşturmanın Meclis'te bulunan çeşitli şubelerden Beşinci Şube tarafından yapılması kararlaştırıldı. İttihatçı kabine üyeleri eğer sorgulama sonunda suçlu bulunurlarsa Divan-ı Aliye sevk edileceklerdi.

Sorgulamalara 9 Kasım 1918'de Said Halim Paşa'nın sorgulanmasıyla başlandı. Sorgulamalarda, Fuad Bey'in önergede dile getirdiği hususlar teker teker soruldu. Dönemin Sadrazam'ı olan Said Halim Paşa'dan başka dönemin birçok nazırı da sorgulandı.⁴³³ Sorgulama tutanaklarına bakıldığında, tehcirin yapıldığı dönemde önemli mevkilerde bulunanlar da dâhil hemen her nazırın ya tehcir döneminde nazır olmadığı için olayların akışını bilmediğini ya tehcir kararına tepki gösterdiğini ya da tehcirde Ermenilere çok iyi davranıldığını söylediklerini görüyoruz ki, bu da tipik olarak suça ortak olmak istememe düşüncesinden kaynaklanmaktadır. Yoksa tehcir döneminde Sadrazamlık olmasa bile önemli mevkilerde bulunmuş kişilerin böyle bir olaydan haberlerinin olmaması imkânsızdır.

Sorgulamalar devam ederken Tevfik Paşa döneminde, tehcirde işlenen suçları araştırmak amacıyla *Tedkik-i Seyyiat* adıyla ayrı bir komisyon oluşturuldu. 24 Kasım 1918'de kurulan komisyonun görevlerinden biri de emval-i metrukede yapılan yolsuzlukları incelemektir. Eski Bitlis Valisi Mazhar Bey başkanlığında kurulan komisyona, görevlilerin makam ve rütbelerine bakılmaksızın suçlarını araştırma görevi verildi.⁴³⁴ Komisyon bu doğrultuda bir yandan başkentte sorgulamalar yaparken, diğer yandan da yolsuzluk iddiası bulunan taşradaki bölgelere müfettişler gönderiyor ve bilgi

⁴³² MMZC, a.g.e., ss.109-110.

⁴³³ Beşinci Şube'de sorgulanan başlıca nazırlar şunlardır: Nafia Nazırı Çürüksulu Mustafa Paşa, Adliye Nazırı İbrahim Bey, Maarif Nazırı Ahmet Şükrü Bey, Hariciye Nazırı Ahmet Nesimi Bey, Nafia Nazırı Abbas Halim Paşa, Meclis-i Mebusan Reisi Halil Bey, Mâliye Nazırı Cavid Bey, Nafia Nazırı Ali Münif Bey, Ticaret ve Ziraat Nazırı Mustafa Şeref Bey, Dâhiliye Nazırı İsmail Canbulat, Posta Telgraf Nazırı Haşim Bey, İşe Nazırı Kemal Bey, Şeyhülislam Ürgüplü Hayri Efendi. Beşinci Şube sorgulamalarının tutanakları için bkz. Osman Selim Kocahanoğlu, **İttihat-Terakki'nin Sorgulanması ve Yargılanması**, Temel yay., İstanbul, 1998.

⁴³⁴ Taner Akçam, **İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu:İttihat Terakki'den Kurtuluş Savaşı'na**, İmge yay., İstanbul, 2002, s.453.

almaya çalışıyordu.⁴³⁵ Bunun yanında komisyon, Anadolu'nun yedi ayrı bölgesine tehcirde meydana gelen suiistimalleri araştırmak için heyetler gönderdi.⁴³⁶ Adliye ve Dâhiliye memurlarından oluşan heyetler görevlerine hemen başladılar.⁴³⁷ Mazhar Bey başkanlığında zaman zaman toplanıp olayları değerlendiren komisyon, çalışmalarında Patrikhane'den istediği memurlardan da yararlanıyordu.⁴³⁸ Tedkik-i Seyyiat Komisyonu'nun yaptığı ilk işlerden biri, tehcir döneminde Diyarbakır Valisi olan ve bölgede Ermenilerin katledilmesi ve mallarının yağmalanması konularında hakkında çokça iddia bulunan Dr. Reşit Bey'i tutuklamak ve sorgulamak oldu.⁴³⁹ Reşit Bey'in 7 Aralık'taki sorgusundan başka, yine o dönemde Diyarbakır'da görevli bulunan başka görevliler de sorgulandı. Bunlardan biri de büyük yolsuzluklara karıştığı ileri sürülen Yüzbaşı Çerkes Şakir'di. Çerkes Şakir'in tutuklanmasının ardından Haymana Rum Papazı Yorgi Efendi tarafından Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen telgrafta, daha önce Ankara'da Jandarma Yüzbaşılığı yapmış olan Şakir'in Ermeni ve Rumlardan 16 araba eşya, 300 pırlanta ve elmas taş yüzük, altın köstekli 40 adet saat çaldığını yazılmaktadır. Papaz, telgrafa aynı zamanda Şakir'in bu malları satma teşebbüsünde bulunduğunu, söz konusu satışı önlemek ve malları sahiplerine vermek gerektiğini de ekler.⁴⁴⁰ Komisyona, bu ve buna benzer birçok telgraf gelmektedir.

İngilizler ve saray ne Beşinci Şube'nin ne de Tedkik-i Seyit Komisyonu'nun çalışmalarından memnundular. Şikâyetleri, sorgulamaların oldukça yavaş ilerlemesiydi. Onlara göre, yargılamalar daha hızlı sonuçlandırılmalıydı. Baskılar sonucunda hükümet 14 Aralık 1918'da *Divan-ı Harbi Örfi* (DHÖ) mahkemelerini kurmaya karar verdi ve 16 Aralık'ta da ilk DHÖ İstanbul'da kuruldu.⁴⁴¹ Mahkemenin yedi kişilik heyetinin üçünün Hıristiyan olması hükümetin yabancılara iyi görünme amacını göstermekteydi.

DHÖ'lerin kurulmasından üç gün sonra Vahdettin bir irade yayımlayarak Meclis'i feshettiğini açıkladı. 21 Aralık'ta Meclis'te okunan fesih kararıyla birlikte

⁴³⁵ Kocaoğlu, a.g.e., s.190.

⁴³⁶ Ferudun Ata, **İşgal İstanbul'unda Tehcir Yargılamaları**, Türk Tarih Kurumu yay., Ankara, 2005, ss.67-68.

⁴³⁷ **Atı**, 6 Kanun-ı Evvel 1334 (6 Aralık 1918). Gazete, İstinaf Savcısı İhsan Bey'in başkanlığındaki heyetin iki güne kadar İzmit ve Bursa'da olacağını yazıyordu.

⁴³⁸ **Hadisat**, 2 Kanun-ı Evvel 1334 (2 Aralık 1918).

⁴³⁹ Nejdet Bilgi, **Dr.Mehmed Reşid Şahingiray Hayatı ve Hatıraları-İttihad ve Terakki Dönemi ve Ermeni Meselesi-**, Akademi yay., İzmir, 1997, ss.32-33.

⁴⁴⁰ Kocaoğlu, a.g.e., ss.189-190.

⁴⁴¹ Ata, a.g.e., ss.74-75.

Beşinci Şube tarafından yapılan sorgulamalar da sona erdi. Artık, İttihatçıları yargılama işini DHÖ'ler üstlenecekti. Kanun-i Esasi'ye göre örfi idare olmadığı durumlarda kimse bağlı bulunduğu mahkemeler dışında başka bir mahkemede yargılanamazdı. Kanun-i Esasi hükümete sadece örfi idare zamanlarında yeni düzenlemeler yapma hakkını tanıyordu.⁴⁴² Hükümet de 1909'dan beri ülkede örfi idare olduğu düşüncesinden hareketle, mahkemelerin kuruluşunu buna dayandırdı. DHÖ'lere bağlı ve görevi, buldukları bölgedeki suçluları tutuklayıp Divan-ı Harplere sevk etmek olan tahkik heyetleri oluşturuldu. Bunun yanında 20 Ocak 1919 tarihli kararlar da Anadolu'nun sekiz ayrı yerinde (İstanbul, İzmir, Antep, Bursa, Van, Beyazıt, Samsun, Tekfurdağı) DHÖ'ler kuruldu.⁴⁴³

DHÖ'lerin kurulmasıyla tutuklamalar da arttı. Daha önce bahsedildiği gibi, Tevfik Paşa döneminde başlayan İttihatçıların tutuklanması olayı Damat Ferit hükümetinden sonra daha da artacaktır. 9 Ocak 1919 itibariyle çeşitli yerlerde tutuklananların sayısı 130'u buldu. Önemli İttihatçıların tutuklanması ise 30 Ocak 1919'dan sonradır. Tutuklanan 40 kadar sanığa bakıldığında çoğunun eskiden nazır, mebus, vali gibi önemli görevlerde bulunmuş İttihatçılar olduğu görülmektedir.⁴⁴⁴ Yakalananlar hemen Bekirağa Bölüğü'ne gönderiliyordu. Şubat ayı içinde de tutuklamalar devam edecektir. Mart ayından itibaren Damat Ferit'in Sadarete gelmesiyle birlikte hem tutuklamalar artacak hem de DHÖ'lerin yapısında değişiklikler yapılacaktır. DHÖ'lerde 8 Mart'ta yapılan önemli bir değişiklik, mahkemelerdeki sivil üyelerin yerine asker üyelerin atanmasıyla yapıldı. Bunun yanında asıl önemlisi, kabine üyelerinin DHÖ'lerde yargılanıp yargılanamayacağı sorunuydu. Belirtildiği gibi kabine üyeleri sadece Meclis tarafından oluşturulan Divan-ı Ali tarafından sorgulanabiliyordu. Bu hem sorgulamaları yavaşlatıyor hem de Meclis'te İttihatçıların çoğunluk olduğu göz önüne alındığında sorgulamaların İttihatçıların aleyhine sonuçlanmaması ihtimalini doğuruyordu ki Padişah tarafından Meclis'in feshedilmesinin nedenlerinden biri de buydu. Daha önce Tevfik Paşa tarafından hazırlanan ve eski kabine üyelerinin DHÖ'lerde yargılanmalarına olanak tanıyan iradeyi Kanun-i Esasi'ye aykırı diye imzalamayan Vahdettin, Damat Ferit

⁴⁴² Osman Köksal, **Tarihsel Süreci İçinde Bir Özel Yargı Organı Olarak Divan-ı Harbi Örfiler (1877-1922)**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 1996, s.36.

⁴⁴³ Ata, a.g.e., s.81; Akçam, İnsan Hakları..., ss.459-460.

⁴⁴⁴ Şimşir, Malta Sürgünleri, s.65.

tarafından hazırlandığında hemen imzaladı. Böyle davranmasında hem yargılamaları çabuklaştırmak isteği hem de İngilizlerin baskısı etkiliydi. Mahkemelere ilişkin diğer önemli değişiklik de 1920 yılı Nisan'ında Damat Ferit'in ikinci iktidar döneminde yapıldı. Bu değişikliklerle, mahkemelerin açık olarak yürütülmesi ortadan kaldırıldı ve savunma tarafının katılması engellendi.⁴⁴⁵ Ayrıca, DHÖ reisliğine de Nemrut Mustafa Paşa getirildi.

İstanbul'da kurulan üç DHÖ, taşradan heyetlerin gönderdikleri raporlara göre yargılama işine başladılar. İttihatçılar genel olarak iki konuda suçlanıyordu: Ermenilerin öldürülmeleri ve mallarının yağmalanması. Bu iki suç unsuru hemen her davanın ortak konusuydu. Davalar incelenirken Ermenilerin mallarının yağmalanması konusunda şahitlerin verdikleri ifadelere tamamen güvenemesek de bu ifadeler bize ilginç ve hemen her bölgede olan benzer olayları göstermektedir.

DHÖ'lerin ele aldığı ilk dava Yozgat tehciri davasıdır. Mahkeme reisi 5 Şubat 1919'da başlanan davada sanıkların, tehcir sırasında Ermenilerin öldürülmesi ve mallarının gasp ve yağma edilmesi konularında yargılanacaklarını belirtti. Yargılanmak için tutuklananlar ise, dönemin Boğazlıyan (Yozgat'ın ilçesi) Kaymakamı Kemal Bey, Yozgat Evkaf Müdürü Feyyaz Ali Bey ve Yozgat Jandarma Tabur Kumandanı Binbaşı Tefik Beydir.⁴⁴⁶ Yargılamalarda Kemal Bey, tehcirin hükümetin verdiği emre göre yapıldığını ve Ermenilerin mallarının koruma altına alındığını söyledi. Davacı Ermenilerin avukatlarından Leon Remzi, Tefik Bey'in Keller Köyü'nde dört kişiyi öldürdüğünü, müvekkilinin parmağının kesilerek yüzüğünün zorla alındığını; Kemal Bey'in de bu yüzüğü alarak ailesine hediye ettiğini söyledi. Kemal Bey ise bu iddiaları reddetti.⁴⁴⁷ Feyyaz Ali Bey⁴⁴⁸ de yine yargılamalar sırasında tehcirde bir Ermeni piskoposunun parmağını keserek yüzüğünü aldığı yolundaki suçlamalara karşı, yüzüğü Emval-i Metruke Komisyonu'ndan müzayede ile

⁴⁴⁵ Akçam, İnsan Hakları..., s.463.

⁴⁴⁶ Nejdet Bilgi, **Ermeni Tehciri ve Boğazlıyan Kaymakamı Mehmed Kemal Bey'in Yargılanması**, KÖKSAY yay., Ankara, 1999, ss.94-95.

⁴⁴⁷ Bilgi, Ermeni Tehciri..., s.113.

⁴⁴⁸ Yozgat tehciri davasında yargılanan Feyyaz Ali Bey, daha sonra ilk TBMM'de milletvekili olacak ve "23 Nisan 1920'den önce Divan-ı Harplerce mahkûm edilen kişilerin ve küçük subayların aflarına dair kanun teklifi" verecektir. Bkz. **Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMMZC)**, Devre:1, Cilt:3, İçtima Senesi:1, 47.İçtima, 12.8.1336, TBMM Basımevi, Ankara, 1981, s.191; Feyyaz Ali Bey'in kanun teklifi hakkında Layiha Encümeni'nin mazbatası için bkz. **TBMMZC**, Devre:1, Cilt:3, İçtima Senesi:1, 59.İçtima, 5.9.1336, TBMM Basımevi, Ankara, 1981, s.555.

satın aldığı söyledi.⁴⁴⁹ Yargılananların lehinde ve aleyhinde çeşitli iddiaların dile getirildiği dava, Damat Ferit'in Sadaret'e gelmesi ve mahkemelerin yapısını değiştirmesiyle bir süre kesintiye uğradı. Bu değişiklik aslında davanın seyri de etkileyecekti. İngilizlerin de davanın yavaşlığı konusunda hükümete yaptığı baskılar dava sonucunu etkileyecek ve Kemal Bey suçlu bulunarak 8 Nisan 1919'da idama mahkûm edilecektir. Tevfik Bey ise 15 yıl kürek cezası ile cezalandırıldı. 10 Nisan'da Beyazıt Meydanı'nda gerçekleştirilen idam, sarayın ve hükümetin İngilizlerle birlikte Ermeni tehciri konusunda *geçmişin hesabını* en sert şekilde soracaklarının bir göstergesiydi.

Mahkemelerin baktığı diğer dava da Trabzon tehciri davasıdır. 26 Mart 1919'da başlanan yargılamalarda, firarda olan Trabzon Eski Valisi Cemal Azmi Bey'den başka, Trabzon Gümrük Müdürü Mehmet Ali Bey, Trabzon Vilayeti Sıhhiye Müdürü Ali Saib Bey, Trabzon Polis Müdürü Nuri Bey, tüccar Acenta Mustafa, Otelci Niyazi Bey, İttihat ve Terakki Merkez-i Umumi Azasından Yusuf Rıza Bey ve Jandarma Müfettiş Muavini Kaymakam Talat Bey yargılandılar.⁴⁵⁰ Söz konusu şahısların yargılanma nedenleri, Ermenilerin zehirlenerek öldürülmeleri, denize atılmaları ve mallarının gasp edilmesidir. Davada Ermeni ve Türk birçok şahit dinlendi. Tehcirin yapıldığı dönemde devlet kurumlarında çalışan Türk görevliler de dinlendi. İlginç olanı, Ermeni şahitler dışında Türk görevlilerin tehcir zamanında Ermeni mallarının yağmalandığını açıkça söylemeleridir. Örneğin, Trabzon İstinaf Mahkemesi Başkanı Hilmi Bey, tehcirde Emval-i Metruke Satış Komisyonu'nda bulunduğunu, komisyon kayıtlarının çok karışık olduğunu, emval-i metrukenin saklandığı depolardan eşya çalındığını, Vali'nin isterse bu tür olayları önleyebileceğini; ayrıca Ermenilerden alınan mücevherlerin de belediyede bir kasaya deftere kaydedilerek konulduğunu söyledi.⁴⁵¹ Yine, Gümrük İdaresi Müfettişlerinden Besim Bey de ifadesinde, Ermenilerin katline dair bir şey duymadığını; fakat Emvali Metruke Komisyonları'nda pek çok suiistimaller olduğunu söyledi.⁴⁵² Mâliye Nezareti Varidat-ı Umumiye Müdürü Lütfi Bey de, emval-i metrukenin deftere

⁴⁴⁹ Pınar Taşer, **Mütareke Döneminde Divan-ı Harbi Örfiler (1918-1922)**, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Eskişehir, 2005, s.120.

⁴⁵⁰ Zeynep Tüfekçi, **Trabzon ve Çevresinden Yapılan Ermeni Tehciri ve Yargılamalar**, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2001, s.117; Ata, a.g.e., s.176.

⁴⁵¹ Taşer, a.g.t., s.146.

⁴⁵² Tüfekçi, a.g.t., s.135.

kaydedilmediğini, yağmalandığını söyledi.⁴⁵³ Şahit olarak başka kişiler de dinleniyordu. Örneğin, Kerküklü Mehmet Ali Efendi, tehcir zamanında Trabzon bulunan birisi olarak mahkemeye ifade verdi. İfadesinde, sevk edilenlerin üzerlerindeki eşyaların alındığını, deniz yoluyla yapılan sevkiyata Acente Mustafa'nın baktığını, Ermenilerden birçok mücevher alındığını, hatta 300-400 bin liralık kıymeti olan bu mücevherlerin Mustafa Bey'in Vali ile ortaklaşa olarak İsviçre'ye gönderdiğini duyduğunu söyledi.⁴⁵⁴ Şahitlikler içinde en dikkat çeken de, davanın yapıldığı sırada Bekirağa Bölüğü'nde tutuklu bulunan eski 3.Ordu Komutanı Vehip Paşa'nın mahkemeye yolladığı yazılı ifadesidir. İfadesinde Ermenilere karşı yapılan öldürme olaylarında bahsettikten sonra, sevkiyatla meşgul jandarmaların tehcir sırasında Ermeni kabilelerinin tamamını Fırat nehrine attıktan sonra onlardan topladıkları paraların 1/3'ünü İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne, 1/3'ünü yerel idareye verdikten sonra geriye kalan 1/3'ünü de aralarında paylaştıklarını söyledi.⁴⁵⁵ Şahitlerin ifadelerine karşı sanıklar bu ifadelerin tamamını reddettiler. Ermenilerin bir sorun olmadan tehcir edildiklerini, öldürme olaylarının yaşanmadığını ve kalan eşyalarının da kurulan komisyonlar yoluyla muhafaza altına alındığını söyleyerek kendilerini savundular.

Mahkeme, kararını 28 Mayıs'ta verdi ve kararı ertesi gün Padişah onayladı. Firarda olan Cemal Azmi Bey ile Nail Bey'in suçları sabit görülerek gıyaplarında idamlarına, M.Ali Efendi'nin 10 sene kürek cezasına, Nuri Bey ile Acenta Mustafa'nın da birer yıl hapis ve iki yıl memuriyetten mahrumiyetlerine ve Talat ile Niyazi Beylerin de beraatlerine karar verildi. Ali Saib Bey ise, 22 Aralık'a kadar süren yargılama sonunda beraat etti.⁴⁵⁶

Trabzon davası devam ederken Büyükdere (İstanbul Sarıyer'e bağlı bir semt) tehciri davası görülmeye başlandı. Davayı görüşmek için 23 Nisan 1919'da mahkeme heyeti toplandı. Davada Büyükdere Merkez Polis Müdürü Kerim Bey, Büyükdere Muhtarı Laz Celal Efendi, Büyükdere'de oturan eşraftan Selanikli Refik Hıfzı ve Mahmut Efendiler yargılandılar. Ermeni mallarının yağmalanması konusunda yoğunlaşan davada şüpheler daha çok Kerim Bey üzerindeydi. Büyükdere eşrafından Kemalettin Bey mahkemede şahit olarak dinlendi. Kemalettin Bey, tahliye süresinin az

⁴⁵³ Tüfekçi, a.g.t., s.127.

⁴⁵⁴ Taşer, a.g.t., s.145.

⁴⁵⁵ Tüfekçi, a.g.t., s.120.

⁴⁵⁶ Ata, a.g.e., s.183.

olması nedeniyle birçok Ermeninin eşyasını götüremediğini, kalan ev dükkânlardaki eşyaların çalındığını, boş evlerin başka kişilerce işgal edildiğini ve bu evlerde oturanların bir kısmının Kerim Bey'in bir kısmının da Refik Bey'in yardımlarıyla yerleştiğini söyledi.⁴⁵⁷ Kendisi hakkındaki iddialara karşı çıkan; fakat yapılan yağmaları da kabul eden Kerim Bey ise, Ermenilerin tehcirde eşyalarını götürebildiklerini, kalan eşyaların kayıt altına alındığını söyledikten sonra, yapılan yağmaların bölgeden gelip geçenler veya askerler tarafından yapıldığını belirtti.⁴⁵⁸ Bir ay süren dava sonunda Kerim Bey, yapılan suiistimallere göz yumduğu için bir yıl hapis ve bir yıl da memuriyetten azil cezası aldı. Diğer sanıklar da beraat etti.

Çeşitli bölgelerde meydana gelen olaylarla ilgili yapılan bu yargılamalardan başka DHÖ'ler Damat Ferit tarafından yapılan değişikliğe bağlı olarak eski İttihatçı nazırları da yargılamaya başladı. Daha önce Divan-ı Ali tarafından sorgulanan İttihatçıların davaları 27 Nisan 1919'dan itibaren DHÖ'lerde yapılacaktı. Sorgulamaların birinci ayında mahkemeden İttihatçılar aleyhine herhangi bir karar çıkmaması üzerine 28 Mayıs'ta İngilizler 67 İttihatçıyı Bekirağa Bölüğü'nden alıp yargılamak için Malta Adası'na sürgüne yolladı. Böylece İttihatçı liderlerin ve nazırların Osmanlı hukuku açısından yargılanması süreci de kesintiye uğradı.

İttihatçıların merkez teşkilatındaki üyelerinin akıbeti İngilizlerin elinde iken, yerel teşkilattaki görevlilerinin yargılamalarını tümüyle DHÖ'ler yapacaktı. *Kâtib-i Mesul* adı verilen bu görevliler, tehcir zamanında önemli işler üstlendiklerinden, yargılamalar sırasında da şüpheleri üstlerine çekiyorlardı. Kâtib-i Mesullerin çoğu, mütareke imzalanınca tutuklandı ve yargılanmaları 21 Haziran 1919'dan itibaren yapılmaya başlandı. Katib-i Mesuller hakkında, Ermenilerin öldürülmeleri ve kalan mallarının İttihat ve Terakki'ye aktarıldığı ya da çok ucuz fiyatlarla belli kişilere satıldığı iddiaları vardı. Davada Edirne, Eskişehir, Bursa, Manisa, Beyoğlu, Halep Katib- Mesulleri ve İttihat ve Terakki Cemiyeti Mirgün şubesi kâtip vekili yargılandı.⁴⁵⁹ Edirne Katib-i Mesulu Abdülgani Bey'in silahlı çetelerle gezdiğini, Ermenilerin paralarını aldığını ve Kazazyan Biraderlerin 100 bin liralık kazmir (ince, sık yün) ve manifatura mağazasını uşağı olan Hayrullah'a 1000 liraya verdiğini, diğer elemanlarına da emval-i metrukeden ucuz mal sattığını bazı Ermeniler verdikleri

⁴⁵⁷ Taşer, a.g.t., s.154.

⁴⁵⁸ Ata, a.g.e., ss.186-187.

⁴⁵⁹ Ata, a.g.e., s.223.

ifadelerde söylediler.⁴⁶⁰ Abdülgani Bey de, malların yağmalanmadığını ve tüm Ermenilerin geri döndüğünü belirtti. Bursa Katib-i Mesulu Ahmet Midhat ise ifadesinde, kendisinin tehcir döneminde Bolu'da olduğunu, Bursa'daki emval-i metrukedeki yolsuzlukları kulaktan duyduğunu ve yapanların cezalandırılmaları gerektiğini söyledi.⁴⁶¹ Eskişehir Katib-i Mesulu Zühdi Bey de ifadesinde Ahmet Midhat gibi yapılan suiistimalleri kabul ediyor; fakat bunun kendisinden önce olduğunu söylüyordu. Ona göre, Ermenilerin bazılarının mağazalarının kapanması, evlerindeki eşyaların satılması ve evlerin işgal edilmesi olayları hemen her yerde yaşanmaktaydı.⁴⁶² Katib-i Mesullerle ilgili mahkeme kararı 10 Şubat 1920'de açıklandı. Bazı Katib-i Mesullerin 10 yıl kürek cezası (Manisa, Bolu, Kastamonu Katib-i Mesulleri) bazılarının beraat (Eskişehir, Beyoğlu Katib-i Mesulleri gibi) aldığı yargılamalar sonunda, Edirne Katib-i Mesulu Abdülgani Bey hakkındaki karar Edirne davasıyla birlikte verileceğinden ertelendi.

DHÖ'lerin baktığı diğer dava Ma'muretü'l-aziz tehciri davasıdır. 30 Temmuz 1919'dan itibaren görülen davada, İttihat ve Terakki Merkez-i Umumi üyelerinden Dr. Bahaeddin Şakir, Ma'muretü'l-aziz Katib-i Mesulu Resneli Nazım gıyaben olmak üzere, Harbiye Müsteşarı ve Ordu Kumandanı Mahmud Kamil Paşa, Polis Müdürü Reşad Bey'in yanı sıra eşraftan, Maarif idaresinden de çeşitli sanıklar yargılandı. Tahkik heyetinin hazırladığı rapora göre sanıklar, Ermeni kabilelere saldırmak, Ermeni mallarını gasp etmek, emval-i metrukeyi tahrip etmek suçlarından yargılanacaklardı.⁴⁶³ Yargılama sonunda 13 Ocak 1920'de verilen karara göre, Dr. Bahaeddin Şakir'in gıyaben idamına ve Resneli Nazım Bey'in de yine gıyabında 15 sene kürek cezasına çarptırılmalarına diğer sanıkların da beraatine karar verildi. Mahkeme tarafından açıklanan kararda, Resneli Nazım'ın ceza almasının nedeni emval-i metrukeden mal almak ya da Ermenileri öldürmek değil, Bahaeddin Şakir ile sürekli iletişim halinde olup suç işlenmesini kolaylaştırmaktı.⁴⁶⁴ Halbuki, daha önce de bahsedildiği gibi, Nazım'ın tehcir sırasında emval-i metrukeden mal alıp şahsi servet oluşturması dönemin İttihatçı hükümetinin de dikkatini çekmiş ve o dönemde de yargılanmak için

⁴⁶⁰ Taşer, a.g.t., s.113.

⁴⁶¹ Taşer, a.g.t., s.105.

⁴⁶² Taşer, a.g.t., s.106.

⁴⁶³ Ata, a.g.e., s.232.

⁴⁶⁴ Ata, a.g.e., s.234; Taşer, a.g.t., s.162.

Divan-ı Harb'e sevki istenmişti.⁴⁶⁵ Yani suçu sabitti ve belki de bu nedenle firariydi. Mütareke döneminde ise DHÖ mahkemesi, Resneli Nazım'ı yargılamak daha önemli sayılabilecek bu suçu atlayarak, belki de sırf ceza vermek için başka bir neden uydurmak zorunda kalıyordu.

Nemrut Mustafa Paşa'nın DHÖ reisliğine getirilmesinden sonra davalarda verilen idam kararlarının arttığı görülmektedir. Örneğin, Zor Mutasarrıfı Zeki Bey Ermenileri öldürmek ve mallarını gasp etmek suçundan gıyabında idama mahkûm edildi. Yine, Erzincan tehciri davasında da idam kararları çıkacaktı. Suçlama sebebinin aynı olduğu davada mutasarrıf, eski mebus, jandarma çavuş, aşiret reisi, tüccar, nahiye müdürü yargılanacak⁴⁶⁶ ve 6 idam kararı çıkacaktı. Beşi firari olduğu için sadece bir idam o da Erzincan'da otelcilik yapan Hafız Abdullah Avni'nin idamı gerçekleştirilecekti. Urfa Mutasarrıfı Nusret Bey⁴⁶⁷ de tehcir döneminde Bayburt Kaymakamıydı ve o da benzer suçlamalar sonucu yargılanarak idama mahkûm oldu. Nusret Bey, firarda değildi ve yargılamalarda bulunmuştu. Bu nedenle Kemal Bey gibi idamı gerçekleştirilen ikinci devlet görevlisiydi. 5 Ağustos 1920'de infazı gerçekleştirilen Nusret Bey, daha sonra Kemal Bey ile birlikte Birinci Meclis tarafından Milli Şehit ilan edilecek ve ailesine maaş bağlanacaktır.

3.3. GERİ DÖNÜŞ KARARI VE ERMENİ MUHACİRLER

Mütareke döneminde bir yandan İttihatçıların yargılamaları sürerken diğer yandan da Birinci Dünya Savaşı sırasında çıkarılan geçici kanunla tehciire tabi tutulan Ermenilerin, savaşın sonlarından itibaren memleketlerine dönemlerine izin verildi. Her ne kadar Ağustos 1918'den itibaren basında hükümetin savaş sırasında sevk edilen halkı tekrar eski yerlerine iskân etmek istediği türünden haberler çıkmışsa da böyle bir kararın eyleme dönüşmesi Ahmet İzzet Paşa hükümeti zamanında oldu. İzzet Paşa 19 Ekim 1918'de Meclis'te okuduğu hükümet programında, "*Ahvali harbiye (savaş hali) ve ilcaatiyle (zorlamayla) memleket dahilinde bir mahalden diğer bir mahalle nakl ve tehcir edilmiş olan vatandaşlarımızın peyderpey (yavaş yavaş) ve mevayı kadimlerine (eski yerlerine) avdet etmelerine karar verdik. Ve bunun icraatına başladık*" diyerek

⁴⁶⁵ Bkz. s.64.

⁴⁶⁶ İleri, 17 Mayıs 1336 (17 Mayıs 1920).

⁴⁶⁷ Nusret Bey'in hayatı ve yargılanma süreci hakkında bkz. Bayram Akça, **Urfa Mutasarrıfı Nusret Bey**, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir, 1995.

somut adımların atılmaya başladığını; ayrıca geri dönenlerin menkul ve gayrimenkul mallarının da kendilerine iade edileceğini söylüyordu.⁴⁶⁸ Kararın alınmasından sonra 22 Ekim 1918'de birçok vilayete gönderilen telgrafta, olağanüstü hal nedeniyle yerlerinden sevk edilen halkın tekrar eski yerlerine dönmelerine müsaade edilmesi isteniyor; fakat Erzurum, Trabzon, Van, Bitlis, Diyarbakır, Ma'muretü'l-aziz ve Erzincan'a dönecek olanların ise önce yiyecek ve ulaşım imkânları sağlandıktan sonra iskânlarının yavaş yavaş sağlanmasının gerekli olduğu belirtiliyordu.⁴⁶⁹ Ulaşım ve yiyecek imkânlarının kısıtlılığı gibi etkenler belirtilen bölgelere Ermenilerin gönderilmemelerinde etkiliyse de aslında asıl sebep, Cavid Bey'in işaret ettiği gibi, savaşlar nedeniyle nisbeten boşalmış olan Doğu Anadolu'da Ermenilerin sayısının artmasının istenmemesiydi. Ona göre, Doğu Anadolu'da ileride yapılacak bir plebisitle Türklerin azınlık çıkma ihtimali vardı. Bu nedenle Batı bölgelerindeki Ermenilerin iskânlarına öncelik verilecekti.⁴⁷⁰ Ermenilerin geri dönüşleri sırasında yerel yöneticilerin alması gereken önlemler de İAMM tarafından taşraya telgrafla bildiriliyordu.⁴⁷¹ Bu önlemlerden başlıcaları, dolu olan emval-i metrukenin Ermeniler geldikçe tahliye edilmesi, iaşe ve yol masraflarının karşılanması ve asayişin sağlanmasıydı.

Hükümetin tehcir edilen Ermenilerin tekrar eski yerlerine dönmelerine izin vermesi Ermeni ileri gelenlerini de harekete geçirdi. Örneğin, Kozan Mebusu Nalbantyan ve arkadaşlarının tehcirde zarar görenlerin durumları ile ilgili hükümetin ne düşündüğü hakkındaki sual takririne Dâhiliye Nazırı Fethi Bey; tehcir edilmiş birçok Ermeninin buldukları bölgede rahat olduklarını, dükkân açtuklarını, iş bulduklarını; geri dönseler bile çoğunun "bir mesken bir sıcak çorba" bile bulamayacaklarını; bu nedenle hükümetin geri dönüş işini yavaş yavaş yapmak taraftarı olduğu şeklinde cevap verdi.⁴⁷² Ermeni Patrik Vekili Cevahirciyan Efendi de Sadrazam İzzet Paşa başta olmak üzere bazı nazırları ziyaret ederek, perişan

⁴⁶⁸ MMZC, Devre:3, Cilt:1, İçtima Senesi:5, 4.İnikad, 19 Teşrin-i Evvel 1334, TBMM Basımevi, Ankara, 1992, s.29.

⁴⁶⁹ *Armenians in Ottoman Documents (1915-1920)*, T.C.Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü yay., Ankara, 1995, s.185. İstanbul, Adana, Hüdâvendigâr, Konya, Ankara, Kastamonu, Haleb, Ma'muretü'l-aziz, Diyârbekir, Sivas, Edirne, Aydın vilayetleriyle İzmit, Bolu, Kütahya, Karesi, Kayseri, Niğde, Menteşe, Antalya, Urfa, Canik, Eskişehir, İçel, Maraş livalarına şifre telgraf.

⁴⁷⁰ Akşin, a.g.e., s.32.

⁴⁷¹ Bu telgraf örnekleri için bkz. *Armenians in Ottoman Documents (1915-1920)*, ss.186-192.

⁴⁷² MMZC, Devre:3, Cilt:1, İçtima Senesi:5, 11.İnikad, 4 Teşrin-i Sani 1334, TBMM Basımevi, Ankara, 1992, ss.112-113.

durumdaki Ermeni muhacirlerin kötü durumdan kurtulmaları için gerekli olan tedbirlerin alınmasını istedi.⁴⁷³ Azınlık basını ise genel olarak mütarekeden önce bu konuda hükümeti destekleyici yayınlara yer verirken mütarekeden sonra yayınlar konusundaki şiddetini arttıracaktı.⁴⁷⁴

Geri dönüş kararıyla birlikte tehcir edilmiş olan Ermeniler de eski yerlerine dönmeye başladılar. Basından takip ettiğimize göre geri dönüş kararının alınmasından 1919 yılına kadar geçen süre içerisinde yavaş yavaş dönüşler olmaya başladı. Örneğin, Tekfurdağı'ndan tehcir edilmiş Ermeniler kısmen geri geldi.⁴⁷⁵ Yine, Bursa ve çevresine dönen Rum ve Ermenilerin iskânları sağlandı.⁴⁷⁶ Tercüman-ı Hakikat gazetesi tehcirden önce Geyve'nin Eşme köyünde 180 Ermeni hanesi olduğunu, Aralık ayında bunların ancak 15-20 hanesinin döndüğünü; Ermenilerden kalan evlere Müslüman muhacirler yerleştirildiğinden gelen Ermenilerin evsiz kaldıklarını yazıyordu.⁴⁷⁷ İstanbul'un merkez olmasından dolayı İstanbul'a gelen muhacirler oldukça fazlaydı. Buradan da muhacirlerin tren ve vapurlarla dağıtımları yapılıyordu. 4 Aralık'ta İstanbul'a 200 kadar Ermeni muhacir geldi⁴⁷⁸ ve bunların nakli için Turan ve İskenderun vapurları tahsis edildi.⁴⁷⁹

Basından ve devlet görevlilerinin çeşitli beyanatlarından anladığımız kadarıyla Ekim 1918 - Ocak 1919 arasında önemli miktarda Ermeninin eski yerlerine döndüğünü söyleyebiliriz. Dâhiliye Nezareti'nden Hariciye Nezareti'ne 1 Kasım 1918'de gönderilen yazıya göre, memleketlerine gönderilen 10.601 muhacirden 7.163 Ermenidir ve bunlar iskân edilmiştir. Ayrıca İstanbul'da sevk edilmeyi bekleyen 1083 Ermeni daha vardır.⁴⁸⁰ Kasım sonlarında ise toplam muhacir sayının 25 bine ulaştığını görülmektedir.⁴⁸¹ 21 Aralık 1918'de Meclis'te Hariciye Nazırı'nın açıklamasına göre, kendi imkânlarıyla dönenler hariç şimdiye kadar 23.420 Ermeni memleketlerine

⁴⁷³ **Hadisat**, 23 Teşrin-i Evvel 1334 (23 Ekim 1918).

⁴⁷⁴ Azınlık basınının hem mütareke öncesi hem de mütareke sonrası geri dönüş konusundaki tavrı hakkında bkz. İbrahim Ethem Atnur, **Tehcirden Dönen Rum ve Ermenilerin İskânı Meselesi**, Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum, 1991, ss.1-24.

⁴⁷⁵ **Ati**, 29 Teşrin-i Evvel 1334 (29 Ekim 1918).

⁴⁷⁶ **Alemdar**, 24 Kanun-ı Evvel 1334 (24 Aralık 1918).

⁴⁷⁷ Bengi Kümbül, **Tercüman-ı Hakikat Gazetesine Göre Osmanlı Ermenileri (1914-1918)**, Yeniden Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk yay., Antalya, 2006, s.142.

⁴⁷⁸ **Hadisat**, 5 Kanun-ı Evvel 1334 (5 Aralık 1918)

⁴⁷⁹ **Hadisat.**, 5 Kanun-ı Evvel 1334 (5 Aralık 1918); **Tasvir-i Efkar**, 5 Kanun-ı Evvel 1334 (5 Aralık 1918).

⁴⁸⁰ Armenians in Ottoman Documents (1915-1920), ss.188-189.

⁴⁸¹ **Sabah**, 4 Kanun-ı Evvel 1334 (4 Aralık 1918).

gönderildi.⁴⁸² Daha sonra bu sayı 41 bini bulacaktı.⁴⁸³ Daha çok Batı bölgelerde yaşayan Ermenilere öncelik tanınıyordu. Örneğin, İzmit'e 9.526, Bursa'ya 2.119 Ermeni yerleştirilirken Sivas'a 239, Bitlis'e de 511 Ermeni iskân ediliyordu. Ayrıca, İstanbul'da sevk edilmek üzere bekleyen 2000 Ermeni bulunmaktaydı.⁴⁸⁴

Ermenilerin geri döndürülmesi hükümetler açısından kolay olmayacaktı. Bu süreç, birçok sorunu da beraberinde getirecekti. Bir kere gelen Ermenilerin durumu çok kötüydü, çoğu sefil bir haldeydi. Hükümetler, İstanbul'a gelenler için geçici kalma yerleri tahsis ediyordu. Örneğin, Sirkeci'de bulunan barakalar Fincancı yokuşundaki Ali Paşa arsasına muhacirin misafirhanesi olarak nakledilecekti.⁴⁸⁵ Yine, Dâhiliye Nazırı Adil Bey, muhacirlerin sefil ve perişan olduklarını ve bu nedenle özellikle uzak yerlerden gelenler için eski zaptiye binasının muhacirlere tahsis edildiğini açıkladı.⁴⁸⁶ Bazı Ermeni muhacirler de Ermeni kilisesi ve okullarına yerleşiyorlardı.⁴⁸⁷ Ayrıca, perişan halde bulunan muhacirlerin - çeşitli hastalıkların ortaya çıkıp yayılmasını önlemek için - İstanbul'un bazı yerlerinde her gün 50 kişi olarak hamamlarda ücretsiz yıkanmaları sağlanıyordu.⁴⁸⁸ Muhacir iskânının sağlıklı ve sorunsuz yapılabilmesi için başka çalışmalar da yapılıyordu. Örneğin, Adana ve Mardin'de bulunan 550 Ermeni muhacirin memleketlerine iadesinde yanlarına yolluk olarak ekmek ve zeytin verilmesi⁴⁸⁹, yolculuk ve yiyecek masraflarının seferberlik tahsisatından karşılanması⁴⁹⁰, sevklerin güvenliği için gerekli sayıda jandarma sağlanması⁴⁹¹, 1335

⁴⁸² **MMZC**, Devre:3, Cilt:1, İçtima Senesi:5, 29. İnikad, 21 Kanun-ı Evvel 1334, TBMM Matbaası, Ankara, 1992, s.362.

⁴⁸³ **Ati**, 2 Kanun-ı Sâni 1335 (2 Ocak 1919)

⁴⁸⁴ **Tasvir-i Efkar**, 26 Kanun-ı Evvel 1334 (26 Aralık 1918). Gazete haberinde, "*Elyevm* (hâlâ) İstanbul'da bulunup sevk edilmek üzere vesât-i nakliyyeye (nakil araçlarına) intizar eylemekte bulunanlar:

Mülteci: 2500 nüfus

Muhacir: 600 nüfus (Dobruca'dan gelmişlerdir)

Ermeni: 2000 nüfus

Rum: 3500 nüfus

Yekün: 8600 nüfus" olarak verilmesine rağmen, Bülent Bakar tezinde, bu sayıları Ermeniler için 20.000 ve Rumlar için ise 35.000 olarak göstermiştir. Bkz. Bülent Bakar, **Ermeni Tehciri ve Uygulaması**, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2003, s.171.

⁴⁸⁵ **Ati**, 8 Kanun-ı Sâni 1335 (8 Ocak 1919).

⁴⁸⁶ **Tarik**, 25 Ağustos 1335 (25 Ağustos 1919).

⁴⁸⁷ **Hadisat**, 1 Kanun-ı Evvel 1334 (1 Aralık 1918).

⁴⁸⁸ **Hadisat**, 5 Kanun-ı Evvel 1334 (5 Aralık 1918).

⁴⁸⁹ **BCA, TİGM**, 272.12/38.24.17, 15 Şubat 1335.

⁴⁹⁰ Günay Çağlar, "Tehcir Edilen Ermenilerin Eski Yerlerine İadeleri ve Karşılaşılan Problemler", **Yeni Türkiye**, Ermeni Sorunu Özel Sayısı I, Sayı:37, Yıl:7, Ocak-Şubat 2001, s.437.

⁴⁹¹ **İleri**, 28 Teşrin-i Evvel 1335 (28 Ekim 1919).

senesi için Muhacirin Müdüriyeti bütçesine 200 bin kuruş ilave edilmesi⁴⁹² , memleketlerine dönen Rum ve Ermeni muhacirlerin durumlarını kontrol etmek için Anadolu'ya heyetler gönderilmesi⁴⁹³ yapılan çalışmalar arasında sayılabilir. Hükümetlerden başka İstanbul'daki muhacirlere yardım etmek için çeşitli yabancı dernekler de bulunmaktaydı. Ermenilere yardım eden başlıca iki kuruluş vardı. Bunlar, Ermeni Ulusal Yardım Kongresi ve Ermeni Kızılhaç Örgütüydü.⁴⁹⁴

Tehcir edildikleri bölgelerden eski memleketlerine dönen Ermenileri bekleyen en büyük sorunlardan biri de, savaş yıllarında evlerine yerleştirilen Müslüman muhacirlerdi. Geri dönüşlerin başlamasıyla, Ermeni ve Rumların evlerinde oturan memur, zabitan ve şahısların oturdukları evleri en kısa sürede boşaltmaları şeklinde taşraya telgraf gönderildiği⁴⁹⁵ gibi ayrıca talimatname ve kararname de çıkarılıyordu. 16 Aralık 1918 tarihli gazete haberine göre hükümet, yayımladığı talimatnameyle, iade edilecek Ermeni ve Rumların fazla evleriyle memleketlerine dönmeyen veya vefat etmiş Ermeni ve Rumların evlerini kiralayacaktı. Kiranın müddeti altı sene olup, bedeli de belediyeler tarafından düzenlenecekti.⁴⁹⁶ Talimatnameye ek olarak 18 Aralık 1918'de çıkarılan ve 15 maddeden oluşan kararname daha kapsamlıydı ve hem gelen Ermeni ve Rum muhacirlerin hem de Müslüman muhacirlerin iskân sorununu çözmeyi amaçlıyordu. Kararnameye göre, Ermeni ve Rumlara ev ve arazileri teslim edilecek; gelen Ermeni ve Rumların evlerinde oturan muhacir ve mülteciler tahliye edilecek, bunlar yerli halk, memur ve askerinin bulunduğu evlere veya sahipleri dönmemiş olan evlere yerleştirilecek ve buna imkân olmazsa müsait evlerde birkaç aile bir arada barındırılacak, yine açıkta kalırlarsa civardaki muhacir köylerine yerleştirilecekler; Müslüman muhacirlerin açıkta kalmamaları sağlanıncaya kadar Ermeni ve Rumlar geçici süre ikişer üçer hane bir arada kalacaklar ve muhacirler içinde oturdukları ev ve dükkânlara tamirat ve ilaveler, arazilere ise ekim ve bakım yapmışlarsa iki tarafın da hakkı gözetilecekti.⁴⁹⁷ Müslüman ve gayrimüslim muhacirlerin iskânlarının sorunsuz olması için bu tür önlemler alınırken; bir yandan da bölgelerden son durum hakkında

⁴⁹² **Tarık**, 22 Teşrin-i Evvel 1335 (22 Ekim 1919).

⁴⁹³ **Alemdar**, 27 Kanun-ı Evvel 1334 (27 Aralık 1918).

⁴⁹⁴ C.Claflin Davis, "İstanbul'da Mültecilerin Durumu", **İstanbul 1920**, (ed. Clarence Richard Johnson M.A), (çev. Sönmez Taner), Tarih Vakfı Yurt yay., İstanbul, 1995, s.181.

⁴⁹⁵ İbrahim Ethem Atnur, "Osmanlı Hükümetleri ve Tehcir Edilen Rum ve Ermenilerin Yeniden İskânı Meselesi", **Atatürk Yolu**, Cilt:4, Sayı:14, Kasım 1994, s.126.

⁴⁹⁶ **Hadisat**, 16 Kanun-ı Evvel 1334 (16 Aralık 1918).

⁴⁹⁷ Hikmet Özdemir ve diğerleri, **Ermeniler: Sürgün ve Göç**, Türk Tarih Kurumu yay., Ankara, 2005, ss.118-120.

bilgi isteniyordu. Örneğin, Edirne Muhacirin Müdürü, “*Edirne’de Rum ve Ermenilerin memleketlerine avdeti üzerine ne kadar muhacir açıkta kalmıştır? Bunlardan elyevm muhtâc-ı iskân ne kadar kimse vardır? Bunlar nerelerdedir? Muhacirlerin iskânına müsâid arazi mevcûd mudur? Mevcûdsa nerelerde ne kadardır ve iskânları nereye... ?*” gibi konularda bilgi vermek için başkente çağrılıyordu.⁴⁹⁸ Bazı Müslüman muhacirler de başkente, Ermenilerin gelmesiyle açıkta kaldıklarını bildiren telgraflar gönderiyorlardı. Bursa’dan Drama muhacirlerinden olan Mehmet Şevki ve Kosovalı ve Manastırlı dört arkadaşı 5 Temmuz 1919’da Dâhiliye Nezareti’ne, kendilerinin Rumeli muhacirlerinden olduklarını, Balkan Harbi’nde hicret ettiklerini ve o zamandan beri esaslı bir şekilde iskân edilmediklerini ve bu nedenle sefil bir halde dolaşmakta olduklarını; kendilerine Ermeni köylerinde yer gösterilse de, Ermenilerin geri dönmesiyle tamamen açıkta kaldıklarını, Yenişehir’in bazı yerlerinde olan boş arazinin kendileri gibi perişan olan 35 haneye dağıtılmasını istiyordu.⁴⁹⁹ Nezaret ise 10 Ağustos’ta Hüdavendigâr vilayetine, hükümetçe orada hane inşa edilmesine imkân olmamasından dolayı söz konusu şahısların muhtaç oldukları haneleri ancak kendilerinin yapabileceklerini bildiriyordu.⁵⁰⁰

Ermenilerin geri dönüşü 1919 ve 1920 yılında artarak devam edecekti. Örneğin, Muhacirin Müdüriyeti Gemlik’e 2200 Ermeni sevk etti⁵⁰¹, İzmit’e bağlı Bağçecik’e 1 Şubat 1919 itibariyle 1200’ü aşkın Ermeni geri döndü ve geri dönüşler devam ediyordu⁵⁰², Adana’ya 3000 muhacir geldi ve Suriye’deki İngiliz temsilcisine göre her hafta 1000 kişi daha gelecektir⁵⁰³, 26 Ağustos 1919’da Ankara Valiliğinden Dâhiliye Nezareti’ne gönderilen telgrafa göre Yozgat’a dönen Ermeniler 150 hanedir ve daha sonra gelenlerle dönenlerin toplam sayısı 3 bin kişi oldu.⁵⁰⁴ Tehcir öncesi Ermenilerin yoğun olarak yaşadıkları bölgelerden biri olan Maraş’a baktığımızda ise, yaklaşık 1500

⁴⁹⁸ BCA, **TİGM**, 272.11/14.50.12, 28 Haziran 1335.

⁴⁹⁹ BCA, **TİGM**, 272.11/14.51.3, 5 Temmuz 1335.

⁵⁰⁰ BCA, **TİGM**, 272.11/14.51.3, 10 Ağustos 1335.

⁵⁰¹ **Atı**, 13 Kanun-ı Sani 1335 (13 Ocak 1919).

⁵⁰² **Atı**, 1 Şubat 1335 (1 Şubat 1919).

⁵⁰³ **Atı**, 6 Şubat 1335 (6 Şubat 1919).

⁵⁰⁴ Taha Niyazi Karaca, **Ermeni Sorununun Gelişim Sürecinde Yozgat’ta Türk Ermeni İlişkileri**, Türk Tarih Kurumu yay., Ankara, 2005, s.226. Karaca eserinde, 1914’te Yozgat’ta yaşayan 13.736 Ermeni olduğunu yazmaktadır. Bkz. Karaca, a.g.e., s.53. Üç bin rakamı, tehcir edilen Yozgatlı Ermenilerin az bir kısmının geri dönebildiğini gösterir. Yozgat gibi yerlere az miktarda Ermeni dönerken Maraş’a bağlı Çermik kazasına 10 Nisan 1919 tarihli yazıdan öğrenildiğine göre tehcir edilen Ermenilerin hiçbiri geri dönmedi. Bkz. BCA, **TİGM**, 272.65/6.2.12, 10 Nisan 1335.

Ermeninin İngilizlerin Maraş'ı işgal etmesiyle geri geldiğini görülmüyor.⁵⁰⁵ Maraş da dâhil güney vilayetlerine yerleştirilen toplam Ermeni sayısı konusunda ise çeşitli rakamlar verilmektedir.⁵⁰⁶

Ocak 1919 itibariyle gelen Ermeni sayısı 41 bindi. Bülent Bakar, Muhacirin Müdüriyeti'nin yaptığı istatistiğe dayanarak Şubat ayı itibariyle bu rakamın 79.453'e yükseldiğini; kendi imkânlarıyla dönen 55 bin kişinin de yarısının Ermeni olabileceğini tahmin ettiğini; böylece toplam 100-110 bin Ermeninin yerlerine yerleştirildiğini söylemenin hatalı olmayacağını düşünmektedir.⁵⁰⁷ Nejdet Bilgi de, Mart ayına kadar gelen toplam 230 bin muhacirinin yaklaşık 101.747'sinin Ermeni olduğunu aktarmaktadır.⁵⁰⁸ Nisan ayında ise ne kadarının Ermeni olduğunu belirtilmediği bir gazete haberine göre, gelen Ermeni ve Rum sayısı 270.165'dir.⁵⁰⁹ Edindiğimiz son rakam ise yine bir gazete haberidir ve yaklaşık bir yıl sonraya aittir. Habere göre, mütarekeden sonra hükümet yoluyla yerleştirilen Ermeni ve Rum sayısı 335.883'tür.⁵¹⁰ Bakar, bunun 145-150 bininin Ermeni olabileceğini; kendi imkânlarıyla gelenler de dahil Şubat 1920 itibariyle toplam 200 bin Ermeninin geri döndüğünü belirtir.⁵¹¹ 1920 Nisan ayından sonra da gelenler olacaktı. Hatta 1921'de bile

⁵⁰⁵ Yaşar Akbıyık, **Milli Mücadele'de Güney Cephesi (Maraş)**, Kültür Bakanlığı yay., Ankara, 1990, s.15.

⁵⁰⁶ Bazı kaynaklar Amerikan istatistiklerine dayanarak güney vilayetlerine 218 bin Ermeninin döndüğünü belirtmektedir. Bkz. Hikmet Özdemir ve diğerleri, a.g.e., s.131; Eserinde, 120 bin rakamını bile abartılı olarak nitelendiren Akbıyık, güney vilayetlerine yerleştirilen Ermeni sayısının ortalama 25 bin olduğu kanısındadır. Bkz. Akbıyık, a.g.e., s.16.

⁵⁰⁷ Bakar, a.g.t., ss.178-179. Bakar'ın, tezinde kaynak gösterdiği söz konusu istatistiğe ait **BOA, BEO**, 341903 numaralı belge, araştırmaların sırasında Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nden istenmiş; ancak BEO katalogunun yeniden tasniflendiği ve bunun yaklaşık bir yıl süreceğinin söylenmesi nedeniyle belirtilen belgeye ulaşılamamıştır.

⁵⁰⁸ Bilgi, Ermeni Tehciri..., s.60.

⁵⁰⁹ **İleri**, 28 Nisan 1335 (28 Nisan 1919).

⁵¹⁰ **İleri**, 3 Şubat 1336 (3 Şubat 1920).

⁵¹¹ Bakar, a.g.t., s.180; Hikmet Özdemir ve diğerlerinin Ermeniler: Sürgün ve Göç adlı eserinde, 1921'de Ermeni Patrikhane tarafından hazırlanan nüfus istatistiğine dayalı olarak Anadolu ve Ortadoğu'da toplam 644.900 Ermeni bulunduğu belirtilmektedir. Bkz. Hikmet Özdemir ve diğerleri, a.g.e., s.124. Ancak bu oranın ne kadarının tehcirden dönenler olduğu belirtilmemektedir. Eserde, geri dönen Ermeni nüfus miktarından bahsedilirken genellikle yabancıların hazırladığı istatistiklerin kullanılması ve herhangi bir Osmanlı istatistiğinin kullanılmaması dikkat çekicidir. Eserde belirtilen ve Patrikhane'nin 644.900, Almanların 470.000 (s.127) ve İngilizlerin ise 658.900 (s.137) rakamlarını ihtiyatla karşılamak gerekir. Kitabı yazanlar, 1915 öncesi Ermeni nüfusunu Osmanlı istatistiklerine dayalı olarak açıklayıp, Patrikhane ve diğer yabancı kaynakları *güvenilmez* olarak nitelerlerken; 1918 sonrasındaki Ermeni nüfusunu açıklarken bu sefer söz konusu yabancı kaynaklardaki rakamları doğru olarak gösterip, Osmanlı istatistiklerini ise kullanmamaları son derece ilginçtir. Halbuki şunu da gözden kaçırmamak gerekmektedir: Nasıl ki savaş öncesinde Patrikhane ve diğer yabancılar Doğu Anadolu'yu da içine alan bir Ermeni yurdu oluşturmak için Ermeni nüfusunu fazla gösteriyorlardı; şimdi de aynı şekilde yeni bağımsız olmuş bir Ermenistan'ın özellikle kendi toprakları olarak gördüğü Doğu Anadolu'yu Ermeni yurdu olarak göstermek için Anadolu'daki Ermenilerin sayısını olduğundan fazla

İstanbul'da Kızılay Derneği'nin verdiği sayılara göre 4000 Ermeni ve Rum sığınmacı bulunduğu tahmin ediliyordu.⁵¹²

3.4. ERMENİ MALLARININ İADESİ KONUSUNDA OSMANLI HÜKÜMETLERİNİN YAPTIĞI ÇALIŞMALAR

Savaş döneminde tehcir edilen Ermeni ve Rumların savaşın sonunda geri dönüşlerine izin verilmesinin ardından, mallarının kendilerine iadesi de zorunlu hale geldi. Bu nedenle hükümetler bir yandan gelen gayrimüslim muhacirleri iskân ederken diğer yandan da onların kalan mallarını iade etmeye başladı. Fakat geri dönenlere yapılan iadeler sadece bu iş için çıkarılmış ayrı bir kanun veya talimatnameye göre yapılmıyordu. Sadece 18 Aralık 1918'deki geri dönüş kararnamesinde geri dönecek olanlara ev ve arazilerinin iade edileceği belirtilmişti yani ayrıntılı olarak değinilmemişti. Bu kararnameden sonra iadeler, çoğunlukla başkent tarafından taşraya gönderilen ve geri dönenlerin mallarının iade edilip iskânlarının sağlanması şeklinde olan telgraflar yoluyla yapılmaktaydı. Malların iadesiyle ilgili kanun veya kararname çıkarmak için 1918 sonlarından itibaren çeşitli komisyonlar kurulma yoluna gidilecek; komisyonlar malların iadesiyle ilgili kanun tasarılarını görüşerek ilgili yerlere gönderecek ve bu süreç ilerde bahsedeceğimiz 8 Ocak 1920'de çıkarılan kararnameyle tamamlanabilecekti. Kararnamenin çıktığı tarihe kadar zaten gelenlerin çoğuna malları iade edilmişti. Bu nedenle söz konusu kanun, daha önce yapılan iadeleri resmileştirmenin yanında; sorun teşkil eden ve özellikle geri dönmeyenlerin/dönemeyenlerin mallarının ne olacağı ile ilgili maddeler içeriyordu.

Ermeni malları konusunda Ahmet İzzet Paşa hükümeti ile başlayan yeni dönemde yapılan ilk icraat, Ermeni tehcirinden sonra İttihatçılar tarafından çıkarılan ve nakledilenlere ait mallar, borçlar ve alacaklarla ilgili kararnamenin reddedilmesiyle gerçekleştirildi. 24 Ekim 1918'de İzzet Paşa hükümeti tarafından Meclis'e sunulan⁵¹³ ve 4 Kasım 1918'de anılan kararnamenin reddini içeren tezkireyle, aynı zamanda

göstermek istemiş olabilirlerdi. Sonuç olarak elimizde, nüfus miktarlarını en doğru şekilde gösterecek bir kaynak olmadığından, nüfus miktarlarını verirken hazırlanan istatistiklerin altında yatan siyasi düşüncelerin her dönemde olabileceğini göz önünde bulundurmak gerekmektedir.

⁵¹² Criss, a.g.e., s.51.

⁵¹³ MMZC, Devre:3, Cilt:1, İçtima Senesi:5, 6.İnikad, 24 Teşrin-i Evvel 1334, TBMM Basımevi, Ankara, 1992, ss.46-47.

tehcir kanunu olarak bilinen kanun da iptal edildi.⁵¹⁴ Söz konusu kararname iptal edilmişti; ama geri dönenlere ait malların nasıl iade edileceği de herhangi bir hukuki düzenlemeye bağlanmamıştı. Bu nedenle, 24 Ekim’de Meclis’teki tartışmalarda Bağdat Mebusu Sason Efendi, kararnamenin reddinin yeterli olmadığını; asıl önemli olanın reddedilenin yerine yeni bir kanun layihası hazırlamak olduğunu söyledi.⁵¹⁵ Nitekim uyarılar dikkate alınacak ve Kasım sonu Aralık başlarından itibaren malların iadesiyle ilgili kanun layihası hazırlamak için bir komisyon oluşturulacaktı. Adliye Nezareti Müsteşarı Yusuf Kemal Bey başkanlığında kurulan komisyon⁵¹⁶, hazırlayacağı kanunun Meclis-i Vükela, Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Ayan’dan geçerek Padişah’a ulaşması çok zaman alacağından, kanun çıkmadan önce malların iadesi hakkında daha çabuk bir çare düşünmekteydi.⁵¹⁷ Bu çare de, iadenin yapılması hususunun idareye bildirilmesi idi.⁵¹⁸ Basına da yansıyan ve tehcir esnasında mallarını satanlardan memleketlerine dönenlere ait eşya ve mal bedellerinin mal sandıklarından kendilerine tamamıyla ödeneceği⁵¹⁹ şeklindeki haberler hükümetin iade işini hızlı bir şekilde yapmak istediğini gösteriyordu.

Geri dönen Ermenilerin mallarını iade etmek isteyen hükümeti birçok zorluk bekliyordu. Her şeyden önce, tehcirden sonra göç ettirilenlerden kalan mallar olduğu gibi bırakılmamıştı; ikinci bölümde ayrıntılarıyla anlatıldığı gibi mallar birçok yerde kullanılmıştı. Devletin eline geçenler olduğu gibi, muhacirlere dağıtılanlar da vardı. Bunun yanında bazıları da özellikle Müslüman kesime satılmıştı ya da kiralanmıştı. Dolayısıyla Akşin’in deyimıyla, “...Savaş sonunun büyük yoksulluk koşulları içinde, savaş içinde kurulmuş olan kurulu düzeni alt üst etmek - baştaki hükümetin niyeti ne olursa olsun - hiç de kolay olmayacaktı.”⁵²⁰ Yine de hükümetler hem Ermeni ileri gelenlerine malların iade edileceği konusunda güvence veriyordu⁵²¹ hem de çeşitli bölgelere yollanan telgraflarla geri dönen Ermenilere ait ev, okul, mabet gibi binaların

⁵¹⁴ MMZC, Devre:3, Cilt:1, İctima Senesi:5, 11.İnikad, 4 Teşrin-i Sani 1334, TBMM Basımevi, Ankara, 1992, s.116.

⁵¹⁵ MMZC, Devre:3, Cilt:1, İctima Senesi:5, 6.İnikad, 24 Teşrin-i Evvel 1334, s.47.

⁵¹⁶ **Hadisat**, 1 Kanun-ı Evvel 1334 (1 Aralık 1918).

⁵¹⁷ **Hadisat**, 4 Kanun-ı Evvel 1334 (4 Aralık 1918).

⁵¹⁸ **Sabah**, 4 Kanun-ı Evvel 1334 (4 Aralık 1918).

⁵¹⁹ **İkdam**, 25 Kanun-ı Evvel 1334 (25 Aralık 1918).

⁵²⁰ Akşin, a.g.e., s.32.

⁵²¹ Ahmet İzzet Paşa hükümetinin Dâhiliye Nazırı Fethi Bey, kendisini ziyaret eden üç Ermeni mebusa, geri dönen Ermenilerin memleketlerine gönderileceklerini ve mal ve mülklerinin de iade edileceğini söyledi. Bkz. **Tasvir-i Efkar**, 17 Teşrin-i Evvel 1334 (17 Ekim 1918).

ve arazilerin bir an önce kendilerine teslim edilmesi isteniyordu.⁵²² Bunun yanında, seferberlikte askeriye tarafından el konulan emlâkın tahliyesi için de Harbiye Nezareti tarafından gereken yerlere emirler verilmekteydi.⁵²³

Malların iadesi ile ilgili kanun layihası hazırlayan komisyonun çalışmalarını basın da yakından takip etmekteydi. *Ati* gazetesi, *Niologos* (?) gazetesine dayandırdığı haberinde, tehcir edilen Rum ve Ermenilerin bıraktıkları ve Tasfiye Komisyonları tarafından satılan emlâkın durumu hakkında yakın zamanda bir kanun çıkacağını bildiriyordu.⁵²⁴ Yine aynı gazeteye göre hazırlanan kanun layihası tamamlanmak üzeredir.⁵²⁵ Bu haberden yaklaşık bir ay sonra söz konusu layiha, Meclis-i Vükela'ya gönderildi ve buradaki incelenmenin bir iki güne kadar tamamlanarak kanun yürürlüğe konulacaktı.⁵²⁶ Ancak, Damat Ferit'in Sadaret'e gelmesiyle Mart ayında söz konusu layiha Bab-ı Ali'den geri alındığı⁵²⁷ gibi kanunu incelemek için yeni bir komisyon kurulacak⁵²⁸ ve ilk toplantısını da yapacaktı.⁵²⁹

Hükümetin geri dönenlere ait malların iadesi konusunda yaptığı çalışmalardan bazı gazeteler ve özellikle de İngilizler memnun değildi. İttihatçı karşıtlığı ile bilinen *Alemdar* gazetesinde 24 Nisan 1919'da Ahmed Kadri imzasını taşıyan "*Emval-i Metruke Münasebetiyle*" adlı bir makale yayımlandı. Makalenin içeriği, Nisan 1919 olmasına rağmen malların iadesinde halen sıkıntıların olduğunu ve iadelerin hızlı bir şekilde yapılmadığını göstermektedir. Makale, "*Çeteciler istibdadının hükümet-i hazıraya ve Türk milletine bıraktığı derdli meselelerden biri de tehcir ve taktik edilenlerin (katledilenlerin) emval-i mağsubesi (gasp edilmiş emlâkı) meselesidir.*" diye başlıyordu. Ahmed Kadri yazısının devamında, hükümetin emval-i metruke konusunda uygun bir kanun çıkaracağını ve bunun hükümetin görevi olduğunu belirttikten sonra; geri dönen muhacirlere mallarını iade etmeyenlerin ve bir takım

⁵²² Burada şimdilik hükümetin yerel yöneticilere, geri dönen Ermenilere mallarının iade edilmesi şeklinde emirler verdiğini söylemekle yetinelim. İleride, "*Ermenilere İade Edilen Mallar*" kısmında, hem hükümetin taşraya gönderdiği telgrafların içeriklerine hem de iadelerin ne şekilde gerçekleştirildiğine ayrıntılı olarak değinilecektir.

⁵²³ **Tasfir-i Efkâr**, 3 Teşrin-i Sâni 1334 (3 Kasım 1918)

⁵²⁴ **Ati**, 26 Kanun-ı Evvel 1334 (26 Aralık 1918).

⁵²⁵ **Ati**, 2 Kanun-ı Sani 1335 (2 Ocak 1919).

⁵²⁶ **Ati**, 6 Şubat 1335 (6 Şubat 1919).

⁵²⁷ **İleri**, 24 Mart 1335 (24 Mart 1919)

⁵²⁸ **Alemdar**, 28 Mart 1335 (28 Mart 1919) Komisyon, Muhacirin Müdürü Hamdi, Hukuk Müşaviri Nahid (Muhacirin Hukuk Müşaviri), Mülkiye Müfettişlerinden Selim, Darülfünun eski müderrislerinden Hemayak Hüsrevyan ve Dâhiliye Nezareti eski Memurun Müdür-ü Esbaki (iki önceki müdürü) Hemamecyan (?) Efendilerden oluşmaktaydı.

⁵²⁹ **İleri**, 30 Mart 1335 (30 Mart 1919).

“girintili çıkıntılı yollara” başvuruların bütün Türk milletini zan altında bıraktığını söylemektedir. Ahmed Kadri’ye göre bunu önlemek ve hem yabancılar hem de azınlık basını karşısında siyasal olarak da zor duruma düşmemek için yapılacak tek şey vardır: “*Emval-i mağsubeyi* (gasbedilmiş mülkleri) *bilâ-müşkilât* (zorluk çıkarmadan) *ashab-ı meşrûiyeye* (meşru sahiplerine) *iade etmek*.”⁵³⁰

İngilizler de ülkedeki gayrimüslimlerin özellikle de Ermenilerin koruyuculuğunu üstlendiğinden, Ermenilerle ilgili hemen her olumsuz konuda hükümeti sıkıştırmaktaydılar. Hükümetin geri dönen Ermenilere mallarının iadesinde yavaş davranması veya herhangi bir bölgede iade konusunda meydana gelen bir olumsuzluk İngilizlerin hemen tepkisini çekiyordu. İngilizler hükümetten, Ermeni ve Rumlar başta olmak üzere bütün Hıristiyanların el konulmuş ve emval-i metruke sayılarak başkalarına satılmış bütün gayrimenkul malların sahipleri çıktıkça iade edilmesi ve bunlara tazminat ödenmesi istiyordu.⁵³¹ Hatta İngiliz Yüksek Komiser Vekili olan Amiral Webb, bunu Hariciye Nazırı’na da söyledi.⁵³² Webb ayrıca Sadrazam Damat Ferit ile de görüşerek, Edirne civarındaki emval iadesinin İngiliz zabıtları ve Osmanlı memurlarından oluşan bir komisyon tarafından yürütülmesini istedi.⁵³³ Söz konusu komisyon kurulacak ve Müslüman azalara verilen maaşın yanı sıra Hıristiyan azalara da yevmiyeleri hükümet tarafından verilecekti.⁵³⁴ Komisyon 1919 yılı boyunca çalışmalarını sürdürecekti ve başta Edirne olmak üzere Çatalca, Silivri, Babeski, Lüleburgaz, Tekfurdağı, Çorlu gibi bölgelerde emval-i metrukenin iadesi konusunda incelemeler yapacaktı.⁵³⁵

Ermeni ve Rumların destekleyicisi olan İngiltere, Yüksek Komiserlik bünyesinde *Ermeni-Rum Şubesi* oluşturmuştu ve kurum geri dönen Ermeni ve Rumların mallarının iade edilmesi sorunuyla da uğraşıyordu. İstanbul’daki İngiliz Yüksek Komiseri Amiral De Robeck 29 Temmuz 1920’de İngiltere’ye yolladığı raporunda kurumun faaliyetleri hakkında şöyle diyordu: “ ‘*Son bir buçuk yıldır, Yüksek Komiserliğin Ermeni-Rum Şubesi binlerce zorla İslamlaştırılmış kadın ve çocuğu*

⁵³⁰ **Alemdar**, 24 Nisan 1335 (24 Nisan 1919).

⁵³¹ Tayyip Gökbilgin, **Milli Mücadele Başlarken: Mondros Mütarekesinden Sivas Kongresine**, Cilt:1, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1959, ss.37-38.

⁵³² Gotthard Jaeschke, **Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri**, (çev.Cemal Köprülü), Türk Tarih Kurumu yay., Ankara, 1986, ss.37-38.

⁵³³ Esüntimur, a.g.t., s.45.

⁵³⁴ **BCA, TİGM**, 272.74/68.40.1, 23 Mart 1335.

⁵³⁵ **Tarik**, 22 Teşrin-i Evvel 1335 (22 Ekim 1919).

Müslümanların ellerinden kurtarmaya ve yurtlarından çıkarılıp geri dönen binlerce kişinin mallarının geri verilmesini sağlamaya muvaffak olmuştur. ⁵³⁶ Şubeye başkanlık yapmış olan Robert Gravel ise anılarında, şubenin el konulan Hıristiyan mallarının sahiplerine iade edilmesi için elinden geleni yaptığını belirtmekteydi. ⁵³⁷

Ferit Paşa'nın kanunu yeniden incelemek amacıyla yeni bir komisyon kurmasında basın ve İngilizlerin baskıları etkiliydi. Kurulan komisyon 1919'un Mayıs ve Haziran aylarında çalışmalarını tamamlayarak kanunu hükümete gönderdi ve hükümet tarafından kanun incelemeye alındı. ⁵³⁸ Kanunun hızlı bir şekilde sonuçlandırılması için hükümet halen görüşmeler yapıyordu. ⁵³⁹ Meclis-i Vükelâ incelemesini bitirerek kanunu Şura-yı Devlet (Danıştay)'e gönderdi; daha sonra hükümet oradan gelen mazbata ve kararları tekrar inceleyerek düzeltmeler yaptı ve kanunu tekrar Şura-yı Devlet'e gönderdi. ⁵⁴⁰ Devlet kurumları arasında gidip gelen kanun taslağı sonunda 8 Ocak 1920'de kararname olarak çıkacaktır.

Kararnameyle birlikte iadeler de resmîleşiyordu. Bu, kararnameden önce yapılan iadelerin resmi olmadığı anlamına gelmez. Kararnamenin çıkmasına kadar olan dönemde başkentin taşraya gönderdiği emirler dönenlerin mallarının iade edilmesinde önemliydi. Zaten hükümetler de kararnamenin çıkmasını bekleyemezlerdi. Çünkü, Ermenilerin geri dönüşü 1918 sonlarından itibaren başlamıştı ve dönenlerin mallarını bir an önce kendilerine iade etmek gerekiyordu. Bunun için, bir yandan kanun çalışmaları devam ederken bir yandan da dönen Ermeni muhacirlere mallarının iadesi yapılmaktaydı. Şimdi de, 1918 sonlarında ve özellikle de 1919 ve 1920 yıllarında Anadolu'nun çeşitli yerlerine dönen Ermenilerin önceden oturdukları evlerin tahliye edilmesi, iskânlarının sağlanması ve mallarının kendilerine iadesi konusunda merkez ile yerel yönetimin politikalarına bakalım.

⁵³⁶ Akçam, İnsan Hakları..., ss.444-445.

⁵³⁷ Akçam, İnsan Hakları..., s.445.

⁵³⁸ İleri, 24 Haziran 1335 (24 Haziran 1919).

⁵³⁹ İleri, 12 Ağustos 1335 (12 Ağustos 1919).

⁵⁴⁰ İleri, 21 Teşrin-i Evvel 1335 (21 Ekim 1919).

3.5. ERMENİ MALLARININ İADESİ MESELESİ

3.5.1. Ermenilere İade Edilen Mallar

Mütareke dönemi hükümetleri - İngilizlerin de baskısıyla - tehcirden dönen Ermenilerin mallarını iade etme konusunda hemen hemen bütün talepleri karşılamaya çalışıyor ve yerel yöneticilere de bu yolda emirler gönderiyordu. Göstereceğimiz gibi elimizdeki belgeler de bunu kanıtlamaktadır.

Geri dönen Ermeni muhacirlere iadenin yapılmasından önce hanenin tahliye edilmesi gerekiyordu. Bir anda Ermenilere ait bütün binaların boşaltılmak yerine haneler onlar geldikçe tahliye ediyordu. Nitekim Diyarbakır Vilayeti'ne 28 Ekim 1918'de gönderilen telgrafta, “*El-yevm meşgûl olan emvâl-i metrûkenin Ermeniler geldikçe peyderpey tahliyesi muvâfıkdır (uygundur). Fakat boş olan hânelerin tahrîbden vikâyeleri (korunmaları) lâzımdır.*”⁵⁴¹ denilerek bir anlamda söz konusu hanelerde oturanların çıkarılmalarını ve bunların hanelerde yapacakları tahribatlardan da hanelerin korunmasını istiyordu. Çünkü, bazı muhacirler çıkarılma korkusuyla paniğe kapılıp buldukları evleri parçalıyorlardı. Bunun üzerine hükümet de bu tür faaliyetlere *cü'ret edenlerin* sıkı bir şekilde takip edilmesini hemen hemen bütün vilayet ve mutasarrıflıklara telgraf göndererek emretti.⁵⁴²

İngilizler de Ermeni ve Rumlara ait binaların tahliye edilmesi konusunda hükümetlere baskı yapmaktaydı. Örneğin, İstanbul Vilayeti'nden Dâhiliye'ye gönderilen bir yazıda, mütareke komisyonunda görevli İngiliz temsilcisi Mr.Smith'in (?), Kartal ve Pendik'te Ermeni ve Rumlara ait olan ve daha önce okul, belediye ve karakol yapılan hanelerin tahliye edilmesi yönünde talepte bulunduğunu görmekteyiz.⁵⁴³ Yine, 10 Şubat 1919'da Hariciye Nezareti'nden Meclis-i Vükela'ya bir Rum malı ile ilgili sunulan tezkerede, mütareke komisyonunda bulunan İngiliz memurları tarafından tehcir edilen Ermenilerin, Rumların ve Osmanlı vatandaşı olsun olmasın bütün Hıristiyanların hükümet tarafından el konulan hane, tarla, dükkân,

⁵⁴¹ BOA, DH.ŞFR, 92/285, 28 Teşrin-i Evvel 1334.

⁵⁴² BOA, DH.ŞFR, 93/31, 5 Kasım 1918. Edirne, Erzurum, Adana, Ankara, Aydın, Bitlis, Hüdâvendigâr, Diyârbekir, Sivâs, Trabzon, Kastamonu, Konya, Ma'mûretü'l-aziz, Musul, Van vilayetleriyle Urfa, İzmit, Bolu, Canik, Çatalca, Zor, Batum, Kars, Karesi, Kal'a-i Sultâniye, Menteşe, Teke, Kayseri, Karahisâr-ı Sâhib, Eskişehir, İç il, Kütahya, Mar'aş, Niğde, Erzincan mutasarrıflıklarına şifre telgraf.

⁵⁴³ BCA, TİGM, 272.65/6.2.11, 17 Şubat 1335.

sandal, gemi vb. emlâkın sahipleri çıktıkça iadesiyle birlikte kendilerine tazminat ödenmesinin istendiği belirtiliyordu.⁵⁴⁴

Ermeni cemaatine ait hane, dükkân, tarla vb. yapıların yanı sıra dini yapıları da tahliye ediliyordu. Bu konuda 9 Kasım 1918'de bir çok vilayete telgraf gönderilerek, savaş sırasında başka yerlere nakledilen Ermeni ve Rum cemaatlerine ait okul, marhasahane (Ermeni piskoposluğu) ve rahiplerin ikâmetgâhlarının tahliye edilerek bunlara ait emlak ve gelirin bir an önce kendilerine iade edilmesi isteniyordu.⁵⁴⁵ İadesi istenen diğer eşya da tehcirden sonra emval-i metruke depolarından bedelsiz olarak resmi dairelere nakledilen taşınabilir eşyalardı. Bu konuyla ilgili, hemen her bölgeye 19 Şubat 1919'da gönderilen telgrafta, resmi dairelere nakledilen eşyanın geri dönenlere iade edilmeyerek kullanıldığının anlaşıldığı; bu tür eşyanın sahiplerine iade edilmemesinin gerek halk gerekse de yabancılar nezdinde şüphe uyandıracığı bildirildikten sonra iadenin bir an önce yapılması ve gelmeyenlerin eşyalarının da gelene kadar muhafaza edilmesi emrediliyordu.⁵⁴⁶

Tehcirden dönen Ermenilerin hane, mağaza ve fabrika gibi binalarının tahliye edilmesi ve bunun yanında bazı taşınabilir eşyanın da kendilerine teslimi 1918 sonlarından itibaren başladı. Geri dönen Ermenilerden bazıları Dâhiliye Nezareti'ne ya da buldukları vilayete tehcirden önce ne gibi malları olduğunu bildiren dilekçeler yazıp, mallarının kendilerine teslimini istiyorlardı. Örneğin, Ezine'ye dönen Ermeni Aşud ve kardeşi Vahram Çanakkale Mutasarrıflığı'na gönderdikleri dilekçelerinde, kendilerinin Ezine Ermenilerinden olduklarını, tehcir sırasında iki fabrika, hane ve arazilerinin kaldığını ve bunların kendilerine teslimini istiyorlardı. Mutasarrıflık ile Dâhiliye Nezareti arasında konuyla ilgili 18 Aralık 1918'deki yazışmadan öğrenildiğine göre, şahıslar tarafından istenilen mallar kendilerine teslim edildi.⁵⁴⁷

Yine, Balıkesirli olan ve tehcirden dönen Takur Doduryan ve eşi Eleni'nin Hilal

⁵⁴⁴ BOA, MV, 214/68, 10 Şubat 1335.

⁵⁴⁵ BOA, DH.ŞFR, 93/108, 9 Teşrin-i Sani 1334. Edirne, Ankara, Aydın, Erzurum, Bitlis, Hüdâvendigâr, Diyârbekir, Konya, Adana, Sivas, Ma'muretü'l-aziz, Musul, Trabzon, Van vilayetleriyle İzmit, Eskişehir, Bolu, Canik, Karesi, Karahisâr-ı Sâhib, Kayseri, Niğde, Menteşe, Çatalca mutasarrıflıklarına şifre telgraf. Ayrıca, Trabzon Vilayeti'ne gönderilen ve Giresun'daki Ermeni kilisesi ve buna bağlı yapıların Ermeni ruhani reisine teslim edilmesi isteğini içeren benzer bir telgraf örneği için bkz. BCA, TİGM, 272.11/14.49.11, 7 Temmuz 1335.

⁵⁴⁶ BOA, DH.ŞFR, 19 Şubat 1335, 96/230. Edirne, Ankara, Aydın, Erzurum, Bitlis, Hüdâvendigâr, Diyârbekir, Konya, Adana, Sivas, Ma'muret'l-aziz, Trabzon, Kastamonu Van vilayetleriyle İzmit, Eskişehir, Bolu, Canik, Karesi, Karahisr-ı Sahib, Kayseri, Niğde, Menteşe, Çatalca, Urfa, İçel, Teke, Ka'la-i Sultaniye, Kütahya, Maraş mutasarrıflıklarına şifre telgraf.

⁵⁴⁷ BCA, TİGM, 272.11/13.42.4, 18 Kanun-ı Evvel 1334.

Fabrikası'ndaki hisseleri ile emval ve emlâkının kendilerine hemen teslimi AMMU tarafından isteniyordu.⁵⁴⁸ Şahıslardan ayrı olarak Ermeni Patrikhanesi de kendi vatandaşlarının iskânlarının sağlanması konusunda duyarlıydı ve Dâhiliye Nezareti'ne dilekçe yazmaktaydı. Patrikhane, 23 Kasım 1918'de nezarete yazdığı yazıda, Karamürsel'den (İzmit'in ilçesi) tehcir edilmiş Ermenilerin bir kısmının geri döndüğünü; fakat Karamürsel kaymakamının asker ailelerini ve subayları Ermeni hanelerinden tahliye edemeyeceğini söylediğini; bu nedenle geri dönen Ermenilerin açıkta kaldığını belirterek hanelerin tahliyesini istemekteydi.⁵⁴⁹ Nezaret de, dört gün sonra İzmit Mutasarrıflığı'na telgraf göndererek bölgeye dönen Ermenilerin iskânlarının sağlanmasını emretti.⁵⁵⁰

Tehcirden 1918 sonlarında dönenlerin malları kendilerine iade edilmeye devam etmekteydi. Örneğin, 1918'in son aylarında Bursa'ya dönen Ermeniler namına Karagin (?) imzasıyla Dâhiliye'ye gönderilen telgraf sonucu Ermenilerin arazi ve hanelerinin kendilerine iadesi kararlaştırıldı⁵⁵¹; Balıkesir'e dönen Ermenilerden Pehlivan Kırkor'un gayrimenkulünün AMMU tarafından kendisine iade ve teslimi Karesi Mutasarrıflığı'ndan istendi⁵⁵² ve Ankara'ya dönen Ermenilerden Maroka Tatlıyan'ın eşi olan Zülfünaz'ın yazdığı dilekçe uyarınca eğer alacağı varsa isteğinin yerine getirilmesi vilayetten istendi.⁵⁵³

1919 yılında ise geri dönen Ermenilerin sayısında artış olduğu için kendilerine iade edilen malların oranında da artış meydana geldi. Bu dönemde de yine çeşitli vilayetlere telgraflar gönderilerek, geri dönenlerin iskânlarının sağlanması ve mallarının iade edilmesi yerel yöneticilerden istenecekti. Bazı bölgelerde Ermenilerin iskânı ve mallarının iadesi kolay olmayacaktı. Gelenler hemen evlerine yerleşmiyorlardı. Bunun nedeni, Ermeni hanelerinde halen Müslüman muhacirlerin ve tehcir döneminde kendi paralarıyla Ermeni hanelerini satın almış Müslüman halkın oturmasıydı. Bazı Müslümanlar tehcir döneminde kurulan komisyonlar yoluyla satın aldıkları hanelerden çıkmak istememekte ve hükümete şikâyet dilekçeleri yazmanın

⁵⁴⁸ BCA, **TİGM**, 272.11/13.42.6, 28 Teşrin-i Sâni 1334.

⁵⁴⁹ BCA, **TİGM**, 272.11/13.42.12, 23 Teşrin-i Sâni 1334.

⁵⁵⁰ BCA, **TİGM**, 272.11/13.42.12, 27 Teşrin-i Sâni 1334.

⁵⁵¹ BCA, **TİGM**, 272.11/13.42.18, 3 Teşrin-i Sâni 1334.

⁵⁵² BCA, **TİGM**, 272.11/13.42.19, 1 Kanun-ı Evvel 1334.

⁵⁵³ BCA, **TİGM**, 272.11/13.43.10, 9 Kanun-ı Evvel 1334.

yanında⁵⁵⁴ bazıları da, daha önce söylendiği gibi evlerde “*gayr-ı kâbil-i ta'mîr tahrîbât*” (tamiri mümkün olmayan tahribat) yapmaktaydılar.

İşte hemen hemen çoğu yerde olduğu gibi Eskişehir’de de dönen Ermenilerin karşılaştıkları en büyük sorunlardan biri de evlerinin tahrip edilmesi idi. Buraya dönen Ermenilere hem evleri tahrip edildiği için hem de muhacirler tarafından itirazlarla karşılaştıkları için evleri daha teslim edilmemişti ve hükümet iadenin hemen yapılmasını istiyordu.⁵⁵⁵ Yine burada araştırmalar yapan heyet, bura Ermenilerinin yiyecek bulamadıkları için perişan bir halde olduklarını; en önemli isteklerinden birisinin de kendilerine ait hanelerin teslim edilmesi olduğunu merkeze bildiriyordu.⁵⁵⁶

Merkez, yerel yöneticilerin Ermenilerin iskânı ve mallarının iadesi ile ilgili çalışmaları konusunda bilgi sahibi olmak için de zaman zaman vilayetlere telgraflar gönderiyordu. Örneğin, İzmit’e 16 Mart 1919’da gönderilen telgrafta memleketlerine dönen Ermeni ve Rum muhacirlere ait emlâkın iadesi ve hanelerine iskân edilmediği soruluyordu.⁵⁵⁷

Ermenilerin geri dönüşü her geçen gün arttığından yeni gelenler de kalan evlerinin, dükkânlarının vs. kendilerine verilmesi için yine çeşitli yerlere dilekçeler yazıyorlardı. Örneğin, Dâhiliye Nezareti 30 Mart 1919’da Canik Mutasarrıflığı’ndan, Samsun’da Osmanlı Ermenilerinden Madam Victoria Stepanian’ın malların iadesi işiyle görevli komisyona verdiği dilekçeye göre, kendisine ait bahçeli bir hane, iki dükkân ve yine ayrı bir evle ilgili isteğinin acilen yerine getirmesini istiyordu.⁵⁵⁸ Yine, Urfa Ermenilerinden olan Şamyan ve kardeşlerinin Dâhiliye Nezareti’ne gönderdikleri telgrafta kendilerine ait emlâkın teslim edilmesi hususu Nezaret tarafından kabul edilerek 30 Nisan 1919’da Urfa Mutasarrıflığı’na bildiriliyordu.⁵⁵⁹

Mütareke hükümetleri geri dönen Ermenilerin mallarını ne olursa olsun iade etmeye çalışıyordu. Öyle ki, Ayntab (Gaziantep) Mutasarrıflığı’na 13 Temmuz 1919’da gönderilen telgrafta, tehcir döneminde Tasfiye Komisyonları tarafından müzayede yoluyla satılan mülkün şu anda kimin tasarrufunda bulunursa bulunsun

⁵⁵⁴ BCA, **TİGM**, 272.11/14.51.2, 14 Ağustos 1335.

⁵⁵⁵ BOA, **DH.ŞFR**, 95/226, 25 Kanun-ı Sâni 1335.

⁵⁵⁶ BCA, **TİGM**, 272.11/13.45.2, 1 Şubat 1335.

⁵⁵⁷ BOA, **DH.ŞFR**, 97/155, 16 Mart 1335.

⁵⁵⁸ BOA, **DH.UMVM**, 158/92, 30 Mart 1335.

⁵⁵⁹ BCA, **TİGM**, 272.11/13.47.4, 30 Nisan 1335.

alınarak, sahiplerine iade edilmesi; bunun yanında kilise rahiplerinin istediği malların da iadesi istenmekteydi.⁵⁶⁰

Hükümetler iadelerin mülkün varislerine değil de gerçek sahiplerine yapılmasına dikkat ediyordu. Bu konuda Bitlis Vilayeti'ne 4 Mayıs 1919'da gönderilen telgrafta, "*Tehcîr olunan eşhâsdan mahâll-i sâ'irede bulunanların memleketlerine avdetleri halinde metrûk emvâl-i menkûle ve gayr-i menkûlelerinin ancak kendilerine teslîmi îcab eder.*" denilerek iadelerin sadece malın gerçek sahiplerine yapılması emrediliyordu.⁵⁶¹ Aynı şekilde, Tercüman-ı Hakikat gazetesinin bildirdiğine göre, Adana'ya dönen ve tehcirde ölmüş olan Ermenilerin mirasçısı olan kişiler hükümetten ölenlerin evlerinin kendilerine iade edilmesini istemişlerse de hükümetten, " *'haneler kimin namına ferağ edilmiş ise o adam bizzat isbat-ı vücud etmelidir'* " ve " *'tehcir edilmiş oldukları yerlerden vesika getirmek de lazımdır'* " şeklinde cevap almışlardı.⁵⁶² Hükümet, malları varislere iade etmeyerek belki de bu yolla yapılacak olan yolsuzlukların önüne geçmek istemişti. Böyle düşünmesi de doğaldı; aksi halde kalan mallar mirasçı olmayanların eline geçebilirdi. Diğer taraftan baktığımızda ise, tehcir sürecinde veya gittikleri yerlerde ölen çok sayıda Ermeni bulunmaktaydı. Peki mirasçılara da verilmeyen bu insanların kalan malları ne olacaktı? Hükümetler şimdilik bu soruyla ilgilenmemekte ve taşraya gönderdikleri telgraflarda sürekli olarak "*emval-i metrukenin sahib-i hakikilerine* (gerçek sahiplerine) *iadesi*"ni istemektedirler.⁵⁶³

Gerçek olmayan varisler olabileceği gibi gerçek olanlar da tabîî ki vardı ve bunların çoğu da tehcirden dönenlerdi. Dönenlerden kendi evlerine yerleşemeyenler doğal olarak sığınacak bir eve sahip olmak için kardeşlerinden, anne babalarından veya akrabalarından kalmış olan haneleri, eşyaları veya bunların bedellerini talep etmekteydiler; ancak bu talepler geri çevrilmekteydi. Geri çevrilme nedenlerinden biri de gerçek sahipleri olmayan malların durumunu içeren henüz yeni bir kanun olmadığı içindi. Yozgatlı Pervanet adlı Ermeninin talebi de yine aynı sebeple reddedilecekti. Pervanet ve onunla birlikte üç kişi tehcirde ölmüş olan kardeşleri Liton

⁵⁶⁰ BCA, **TİGM**, 272.11/14.50.4, 13 Temmuz 1335.

⁵⁶¹ BOA, **DH.ŞFR**, 99/35, 4 Mayıs 1335.

⁵⁶² Kümbül, a.g.e., s.146.

⁵⁶³ Karahisar-ı Sahib Mutasarrıflığı'na gönderilen 8 Ekim 1919 tarihli yazıda malların, gerçek sahiplerine iade edilmesi ve iadenin bölgede mevcut komisyon kararlarıyla yapılması isteniyordu. Bkz. BCA, **TİGM**, 272.11/14.52.1, 8 Teşrin-i Evvel 1335.

Markayosan(?)'ın Yozgat'taki dükkânında bulunan ve bin altın değerinde olan eşyasının Emval-i Metruke Komisyonu tarafından yüz otuz üç altına satıldığını; kendilerinin kardeşlerinin varisleri olarak eşyaların gerçek bedelinin kendilerine ödenmesi gerektiği konusunda Dâhiliye Nezareti'ne yazdıkları dilekçede belirttikleri istekler, bu konuda bir kanun hazırlanmakta olduğu gerekçesiyle reddedilecekti.⁵⁶⁴ Hükümetlerin, malları gerçek sahiplerine verme konusundaki hassasiyetine karşın bazı bölgelerde yerel yöneticiler, ölmüş olanların varislerine malları iade ediyordu. Bu konuda değişik uygulamaların olmasının nedeni, ölmüş olanların mallarının durumunu belirten açık bir kanun olmaması ve yerel yöneticilerin de bu konuda nasıl davranacaklarını bilmemelerinden kaynaklanmaktadır. Yukarıda merkezi hükümet, varislere malları veya malların bedelini iade etmeyi reddederken, Diyarbakır'da tam tersi durum yaşanmaktaydı. Örneğin, Diyarbakır Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne 4 Ağustos 1919'da gönderilen yazıda vilayet, daha önce karakol olarak kullanılan ve vefat etmiş olan Bogos isimli bir Ermeniye ait hanenin ortaya çıkan *mirasçısı olan oğluna teslim edildiğini*; bu mülkün üç bin yüz kırk kuruş birikmiş kira bedeli olduğunu ve merkezden bu miktarın gönderilmesini istiyordu.⁵⁶⁵ Tek sayfadan oluşan ve sadece bu yazıyı içeren belge, vilayetin söz konusu iadeyi kendi inisiyatifi ile gerçekleştirdiğini göstermektedir.

Malların iadesinde yaşanan bir diğer sorun da memleketlerine dönen ve gayrimenkulleri kendilerine iade edilen bazı Ermenilerin bu taşınmazlarını bir başkasına satmalarıydı. Bu gibi durumların önüne geçmek için bizzat Dâhiliye Nazırı namına Ahmet İzzet Paşa tarafından hemen hemen bütün vilayet ve mutasarrıflıklara bir telgraf gönderildi. Telgrafla, "... *el-yevm* (şu anda) *mevcûd bulunan emvâl-i metrûkenin bey'* (satış) ve *terhîn* (rehin verme) *vesâ'ire gibi ukûdât* (şartlar) ve *mu'âmelât* (kayıt) ile *elden ele geçmesine kat'iyen meydân verilmemesi lüzûmunun icâb edenlere teblîğî...*" emrediliyordu.⁵⁶⁶ Bu telgrafla yerel yöneticiler söz konusu satışlar konusunda uyarılıyordu. Nitekim Eskişehir'de Hurdacıoğlu Agobyan, tasarrufunda bulunan taşınmazı satmak istemekteyse de, satış isteği gerek hazine

⁵⁶⁴ BCA, **TİGM**, 272.11/13.47.10, 1 Mayıs 1335.

⁵⁶⁵ BOA, **DH.EUM.MH**, 196/116, 4 Ağustos 1335.

⁵⁶⁶ BOA, **DH.ŞFR**, 96/195, 15 Şubat 1335. Edirne, Erzurum, Adana, Aydın, Ankara, Bitlis, Hüdâvendigâr, Diyârbekir, Sivas, Trabzon, Kastamonu, Konya, Ma'mûretü'l-azîz, Van vilayetleri ile Eskişehir, Urfa, İçel, İzmit, Bolu, Teke, Canik, Çatalca, Karahisâr-ı Sâhib, Kal'a-i Sultâniyye, Karesi, Kayseri, Kütahya, Mar'aş, Menteşe, Niğde mutasarrıflıklarına şifre telgraf.

gerekse de kişiler namına kayıtları yapılmış bu gibi taşınmazların gerçek sahipleri tarafından başkalarına satışına müsaade edildiğine dair henüz bir emir ve haber olmadığı için Eskişehir Mutasarrıflığı tarafından reddedildi.⁵⁶⁷

Ev ve arazi gibi taşınmaz malları bizzat malın sahibine teslim etme konusunda hassas davranan Osmanlı hükümetleri, aynı hassasiyeti taşınır mallar için de gösteriyordu. Örneğin, Kayseri'den tehcir edilen Keresteci Malkon'un eşi olan Gülizar Kerevetyan (?)'dan kalmış olan matbaa makinesi buna örnek gösterilebilir. Dâhiliye Nezareti ile Kayseri Mutasarrıflığı arasında uzun yazışmalara sebep olan söz konusu matbaa makinesi ve başka birtakım eşyaların (bunların içinde 1 adet kâğıt makinesi, 1 adet tab' makinesi, 2 sandık gazete kâğıdı, 1 adet büyük ceviz masa, 2 adet ceviz kanepesi gibi eşyalar bulunmaktaydı.) kime teslim edileceği hususu bize hükümetin tavrı konusunda aydınlatıcı bilgiler sunmaktadır. Şöyle ki, Gülizar Hanım'a ait matbaa makinesi tehcirde bölgedeki İttihat ve Terakki kulübünün eline geçmiş ve makine tehcirden dönen Gülizar'ın oğlu Serkes (?) (Müslüman olmuş ve Şevket adını almıştır) tarafından istenmesine rağmen; hükümet makinenin kendisine ait olmadığını ve Serkes'in haksız olduğunu; ayrıca makinenin kime ait olduğunun araştırılmasını ve sonucun bildirmesini mutasarrıflıktan istedi.⁵⁶⁸ Matbaa makinesi Serkes'e ancak, annesi tarafından makinenin tamamen kendisine (Gülizar Hanım'a) ait olduğunu bildiren bir yazı yazması sonucu iade edildi. Yazıyla birlikte hükümet, Kayseri Mutasarrıflığı'na 22 Ekim 1919'da gönderdiği tahriratta, makinenin Gülizar Hanım'a ait olduğunun anlaşıldığı; bu nedenle iadenin orada bulunan vekili olan oğluna yapılması emredildi.⁵⁶⁹

Hükümetler, malların iadesini başvuranların durumlarını araştırdıktan sonra gerçekleştiriyordu. Aksi halde yalan beyanlarda bulunanlar haksız yere başkalarının mallarına sahip olabilirdi. Yapılan araştırmalar sonucu eğer kayıtlarda, kişinin dilekçesinde belirttiği eşyalara rastlanılmıyorsa iade gerçekleşmiyordu. Örneğin, İstanbul Mahmutpaşa tüccarlarından olan Simon Turkumyan tehcir edilmemişti ve tehcir sırasında memleketindeydi. Mallarının iadesi ile ilgili yazdığı dilekçede, memlekete giderken Mahmutpaşa'da Cafer Ağa hanında 4 numaralı yazıhanesinin anahtarlarını odacıbaşısı olan Hamparsum'a (?) teslim ettiğini; fakat savaş nedeniyle

⁵⁶⁷ BCA, **TİGM**, 272.11/13.47.11, 18 Mayıs 1335.

⁵⁶⁸ BCA, **TİGM**, 272.11/14.52.15, 17 Ağustos 1335.

⁵⁶⁹ BCA, **TİGM**, 272.11/14.52.15, 22 Teşrin-i Evvel 1335.

odacıbaşısının tehcir edilip Emval-i Metruke Komisyonu tarafından yazıhanesinin açılıp içindeki eşyalarının zapt edildiğini ve bu eşyaların kendisine iade edilmesini istiyordu.⁵⁷⁰ Turkumyan'ın talep ettiği eşyaların durumu hakkında Dâhiliye Nezareti hem Mâliye Nezareti kayıtlarına hem de Polis Müdüriyeti kayıtlarına bakılması yönünde ilgili yerlere ayrı ayrı yazılar gönderdi. Mâliye Nezareti, söz konusu şahsa ve mallarına ait herhangi bir kayda rastlanmadığı yönünde cevap yazarken⁵⁷¹; Polis Müdüriyeti de yapılan tahkikat neticesinde şahsın tehcir sırasında mallarına el konulmadığının anlaşıldığını bildiriyordu.⁵⁷² Benzer şekilde, Çanakkale'de yaşayan ve tehcir sırasında tarım aletlerine ordu tarafından el konulduğu yönünde şikâyetle bulunan Bakırcı Ohannes'in bu şikâyeti ile ilgili AMMU'ya Harbiye Nezareti tarafından gönderilen cevabi yazıda, bahsi geçen alet ve edevatın Çanakkale Askeri Levazım Dairesi'nce alındığına dair herhangi bir kayıt bulunmadığı bildiriliyordu.⁵⁷³

Osmanlı hükümetleri, dönen Ermenilerin kalan mallarını istedikleri dilekçeler uyarınca gerekli araştırmaları yapıyor ve dilekçede istenilen mallar doğruysa iadeyi gerçekleştiriyordu. Ancak, bazı durumlarda dilekçelerde belirtilen taşınır veya taşınmaz mallar, ya taşınır olduğu için kaybolmasından dolayı ya da taşınmaz olanın harap bir halde olmasından dolayı iade edilemiyordu. Bunun yerine malın sahibine tazminat ödeniyordu. Örneğin, Trabzon'un Akçabat kazasına tehcirden dönen Ermeni bir karı kocanın istediği malların bedeli 14.324 kuruştur ve tehcirden sonra bu bedel adı geçen kişilerin değil de kazanın namına kaydedildiğinden, Trabzon Vilayeti adı geçen bedeli kişilere vermekte tereddüt etmektedir. Merkezle olan yazışmalar sonunda, kaza hesabına kaydedilmiş olan mallar için sahiplerine tazminat ödenmesi kararlaştırıldı.⁵⁷⁴ Benzer şekilde Edirne, İzmit ve Gaziantep'te de geri dönen

⁵⁷⁰ Turkumyan, dilekçesinde el konulduğunu söylediği mallarının değerleriyle birlikte listesini de yazmıştı. Listeye göre;

“1 adet yazı masası 2500 lira

2 kanepeler, değeri 2000 lira

3 sandalye, değeri 1000 lira

1 kopya makinesi 1000 lira

1 demir kasa ve defatir-i ticariye, değeri 25.000 lira

1 sandık emtia-ı ticariye, değeri 13.500 lira

Ve eşya-ı saire, değeri 2000 lira

Toplam 47.000 lira” olan eşyaları istemekteydi. Bkz. BCA, **TİGM**, 272.11/14.53.12, (tahribattan dolayı belgenin tarihi okunamadı.)

⁵⁷¹ BCA, **TİGM**, 272.11/14.53.12, 17 Teşrin-i Sâni 1335.

⁵⁷² BCA, **TİGM**, 272.11/14.53.12, 10 Kanun-ı Evvel 1335.

⁵⁷³ BCA, **TİGM**, 272.11/15.58.2, 17 Nisan 1336.

⁵⁷⁴ BCA, **TİGM**, 272.11/14.51.9, 12 Ağustos 1335.

Ermenilere ya satılan mallarına karşılık olarak ya da yıkılan evlerin tamiri mümkün olmadığından tazminat ödendi. Edirneli Ermanak Kürkciyan'ın tehcirde komisyon tarafından müzayede ile 356 kuruş bedelle mallarının Jandarma Yüzbaşlarından Hamdi Efendi'ye satıldığı Kürkciyan'ın yazdığı dilekçe sonucu yapılan araştırmalardan anlaşılmış ve bu nedenle Edirne Vilayeti Kürkciyan'a tazminat ödenmesi için 11 Mart 1920'de yazdığı telgrafla merkezden gerekli havalenamenin gönderilmesini istedi.⁵⁷⁵ Yine İzmit tüccarlarından Aleks Balutyian'ın da tehcirde satılmış mallarının bedeli kendisine iade edildi.⁵⁷⁶ Gaziantep'e ise hükümet buraya gönderdiği telgrafta, istenilen hanelerin halen tamirinin mümkün olmamasından dolayı, bu gibi durumlarda hanelerini isteyen kişilere tazminat ödenmesinin uygun olduğunu bildiriyordu.⁵⁷⁷

Yerel yöneticiler tarafından taşınır malların iadeleri başlarda herhangi bir deftere kaydedilmiyordu. Öyle ki Dâhiliye Nezareti AMMU tarafından “*bil-umum vilayet, liva ve mutasarrıflıklara*” 30 Mart 1919'da gönderilen telgrafta, emval-i menkulenin doğrudan doğruya teslim edilmekte olduğunun anlaşıldığı; bu tarz işlemlerin gerek hazinenin gerekse de malın gerçek sahiplerinin hukukuna zarar getireceği için *gayr-i caiz* olduğu; bundan sonra teslim edilen eşyanın zabıtnamesinin tutulmasının zorunlu olduğu belirtildikten sonra bundan önce yapılan iadelerin de bir zabıtnameye kaydedilmesi istenmekteydi.⁵⁷⁸

3.5.2. Ermenilerin Şikâyetleri ve Hükümetlerin Yaptığı Tahkikatlar

Geri dönüş kararından sonra tehcir edildikleri bölgelerden Anadolu'daki memleketlerine geri dönmeye başlayan Ermenilere yukarıda anlatıldığı gibi bıraktıkları malları iade edilmeye başlandı. 1920'lerin ilk aylarına değin süren bu iadelerin

⁵⁷⁵ BCA, **TİGM**, 272.11/15.57.2, 11 Mart 1336.

⁵⁷⁶ BCA, **TİGM**, 272.11/15.58.5, 13 Mayıs 1336.

⁵⁷⁷ BCA, **TİGM**, 272.11/15.54.3, 12 Kanun-ı Sâni 1336.

⁵⁷⁸ BCA, **TİGM**, 272.11/13.45.16, 30 Mart 1335; Geri dönen Ermenilere en azından taşınır mallarının iade edilmesinde izlenen yöntemin sağlıklı olmadığı zabıtnameyle teslim edilmemesinden belliydi. Taşınmaz malların tesliminde ise belli bir tutanak tutulup tutulmadığını bilmiyoruz. Çünkü, elimizde geri dönenlere verilen malların yazılı olduğu defterler veya listeler bulunmamaktadır. Ancak, dönemin bazı gazetelerinde bu konuda bilgi edinmek mümkündür. Örneğin, Atı gazetesinin 6 Şubat 1335 tarihli sayısında, emval-i metrukeden sahiplerine iade edilen malların miktarının % 95'e ulaştığı yönünde bir haber bulunmaktadır. Bu oranın, geri dönen ve mallarını talep edenlere iade edilen malların oranı olduğu görülmektedir. Talep edilmeyenler ise bu orana dâhil değildir.

kuşkusuz ki sorunsuz olarak yürütülmesi oldukça zordu. Mütareke dönemi hükümetleri İngilizlerin de baskısı nedeniyle geri dönenlerin iskânları ve mallarının iadeleri konusunda oldukça çaba harcadı. Ancak, gerek tehirden sonra Ermeni hanelerine yerleştirilen Müslüman muhacir ve mülteciler gerekse de tehirden ortamından faydalanıp gasp yoluyla ya da çok ucuz bir şekilde satın almalarla zengin olan nüfuzlu kişilerin sahip oldukları taşınmazları bırakmak istememeleri sorunları büyütüyordu. Bunun yanında taşradaki görevlilerin de Ermenilere birtakım zorluklar çıkardıkları görülmektedir. Anılan kişilerden kaynaklanan sorunlar Ermenilerin merkeze şikâyet dilekçeleri yazmalarını beraberinde getirdi. Hükümetler de hem bu şikâyetler doğrultusunda hem de kendisinin tespit ettiği olumsuzluklar karşısında hemen tahkikat başlatıyordu. Tahkikatların bazılarının bizzat İngilizlerin isteği ile başlatılması, hükümetler üzerindeki İngiliz etkisini göstermektedir.

Ermeniler karşılaştıkları sorunlar nedeniyle şikâyet dilekçeleri yazıp Dâhiliye Nezareti'ne gönderiyorlardı. Bu dilekçe örneklerinden biri 29 Mart 1919'da Sivas'ın Koçhisar kazasında oturan Elmas Oğlu Oskiyan'ın dilekçesidir. Oskiyan dilekçesinde, kendisinin şu anda İstanbul'da bulunduğunu, amcasının ve büyük kardeşinin tehirden sevk edildikleri esnada büyük kardeşinin kızı olan Maryam'ı Müslüman bir komşusuna teslim ettiklerini; fakat Sivas Koçhisar hükümet konağı memurlarından Halim adında birinin zalimane bir şekilde Müslüman komşuya giderek Maryam'ı zorla alıp kendisine eş yaptığını ve amcasının evine yerleşerek burasının ve içindeki eşyaların kendisinin malı olduğunu herkese söylediğini; ayrıca şimdi de bu hane, arsa ve eşyaları satmaya çalıştığını Koçhisar'da bulunan amca ve büyük kardeşinden aldığı mektuptan öğrendiğini yazmaktadır. İsteği ise, Maryam'ın kardeşine iade edilmesi, bu gibi kötü faaliyetlerde bulunanların cezalandırılması ve zarar ve ziyanlarının karşılanmasıdır.⁵⁷⁹ Merkez de, 24 Nisan 1919'da Sivas Vilayeti'ne gönderdiği telgrafta, Maryam'ın iadesi ve zarar ve ziyanlarının karşılanması ve gereken tahkikatın yapılmasını istedi.⁵⁸⁰

Dâhiliye'ye sunulan başka bir dilekçe örneği de, İstanbul'da bulunan Sivas'a bağlı Pirkinik kazası Ermeni Katoliklerinin 19 Nisan 1919'da verdikleridir. Ohannes Bağdatlıyan, Ovakim Keşişoğlu, Ovakim Balyan ve Perut Koçikyan tarafından sunulan dilekçede, Sivas'ın Pirkinik kazasına 40'a yakın Ermeninin döndüğünü, sahibi buldukları haneleri ve arazileri talep ettiklerini; fakat Sivas mahalli hükümetinin

⁵⁷⁹ BOA, **DH.KMS**, 49-2/19-2, 29 Mart 1335.

⁵⁸⁰ BOA, **DH.KMS**, 49-2/19-2, 24 Nisan 1335.

onlara karşı bin türlü zorluklar çıkardığını ve talep ettikleri hane ve arazileri teslim etmekte direndiğini belirttiikten sonra Nezaret'ten, geri dönen hemşerilerine sahibi oldukları malları vermesi için Sivas Vilayeti'ne gereken emirlerin verilmesini istiyorlardı. Hükümet de gecikmeden, aynı gün Sivas Vilayeti'ne telgraf göndererek durumun tahkik edilmesini, belirtilen taşınmazların gerçek sahiplerine iadesini ve bu türlü şikâyetlere meydan verilmemesini emretti.⁵⁸¹ Yine Sivas'taki sorunları yansıtmaları bakımından Gorikyan (?) Onnik ve Horikyan Mıgırdıç'ın Dâhiliye Nezareti'ne gönderdikleri dilekçeden bu kişilere ait hanelerin ellerinden alınmak istendiğini öğreniyoruz.⁵⁸²

Sivas ve diğer bütün bölgelere olduğu gibi Yozgat'a dönen Ermeniler de büyük sorunlarla karşı karşıydılar. Yozgat'taki şikâyetler doğrultusunda burada incelemelerde bulunan savcı Refik Bey, 8 Ocak 1919 - 6 Nisan 1919 arasında Boğazlıyan'da 178 davanın görüldüğünü; bunlardan 109 tanesinin emval-i metruke ile ilgili olduğunu bildirdi. Ayrıca, bu davalardan 55'i Ermeniler lehine, 11'i aleyhine sonuçlanırken 43 davadan da vazgeçildi.⁵⁸³ Yapılan incelemelere rağmen Yozgat'tan Haziran ve Temmuz aylarında da halen Dâhiliye Nezareti'ne şikâyet dilekçeleri gelmesi sorunların çözümlenmediğini göstermektedir.⁵⁸⁴

Bazı Ermeniler de "kendilerinin koruyucusu" olduğunu düşündükleri İngilizler aracılığı ile şikâyetlerini dile getiriyorlardı. Örneğin, Bilecik'te Dr. M.Altunian, evindeki eşyalarının kayıp olduğu gerekçesiyle şikâyette bulundu. Hükümet de, bu şikâyet doğrultusunda gerekli tahkikatı başlattı ve tehirden sonra Altunian'ın evinde oturan Rıfat Bey'i dinledi. Polis Müdüriyeti tarafından dinlenen Rıfat Bey, tehcir döneminde Tasfiye Komisyonu'ndan evi kiralarak oturduğunu ve 1334 (1918) yılında tayini çıkınca evi Ahmed Cevad Bey'e teslim ettiğini belirtti. Ayrıca, kayb olduğu söylenen mücevherat, banknot, tahvilat, halı ve eşyadan kısmen haberi olmadığını ve evi boşaltırken eşyaların deftere kaydedildiğini söyledi.⁵⁸⁵ İngilizlerin aracılığı ile şikâyette bulunan diğer bir Ermeni de Madam Mariam'dır. Madam,

⁵⁸¹ BOA, **DH.KMS**, 49-2/15-1, 19 Nisan 1335.

⁵⁸² BCA, **TİGM**, 272.11/14.49.2, 27 Haziran 1335.

⁵⁸³ Estümtür, a.g.t., s.45.

⁵⁸⁴ AMMU'dan Mâliye Nezareti'ne gönderilen 15 Haziran 1919 tarihli yazıdan, Yozgatlı Parunak'ın tehcir dolayısıyla uğradığı zararın tazmin edilmesi yönünde Dâhiliye'ye bir dilekçe yazdığını öğreniyoruz. Bkz. BCA, **TİGM**, 272.11/14.49.1, 15 Haziran 1335. İkinci dilekçe ise Kigor adlı bir Ermeninin Ermeni milleti namına benzer şikâyetleri içeren dilekçesidir. Bkz. BCA, **TİGM**, 272.11/14.50.5, 11 Temmuz 1335.

⁵⁸⁵ BOA, **DH.UMVM**, 159/21, 6 Nisan 1335.

İstanbul Aksaray'daki hanesinin Kürt Hacı Piço tarafından gasp edildiği iddiasıyla İngiliz Yüksek Komiserliği yoluyla hükümete başvurdu. Bunun üzerine iddianın doğruluğunu araştırmak ve hanenin gerçek sahibine teslimini sağlamak amacıyla Türk ve Ermenilerden oluşan bir komisyon görevlendirildi.⁵⁸⁶ Mardiros Sarıyan da İngilizlerin yardımıyla tehirden kalan mallarını veya mallarının bedellerini istemekteydi. Oldukça uzun yazışmalara sebep olan iddia, tehirden Suriye tarafına gönderilen Sarıyan'ın Manisa'da ve Sarayköy'de kalmış olan mensucat (dokuma) fabrikalarının bütünüyle İzmir tüccarlarından Ali Fikri⁵⁸⁷, Zeki ve Ahmed Beyler tarafından gasp edildiği; dört yıllık zararının 1.4 milyon kûsur lira olduğu yönündedir. Sarıyan'ın bu iddiası doğrultusunda İzmir İngiliz Mümessili, gasp edenlerin İzmir'deki taşınmaz mallarının hacze aldırılmasını ve bu iş için karma bir komisyonun kurulmasını istedi. Meclis-i Vükela'da alınan karar ise, komisyonun kurulması yerine davaya, Çine'de bulunan Divan-ı Harb-i Örfi'nin İzmir'e gönderilerek bakılması yönündedir.⁵⁸⁸

Hükümet, Ermenilerin dilekçeleri uyarınca söz konusu bölgelere telgraflar göndererek olumsuz durumların araştırılması yani tahkik edilmesini emrediyordu. Örneğin, Ermeni Milli Patrikliği Yalova'daki Ermenilerin durumuna dikkat çektiği ve 26 Mart 1919'da hükümete gönderdiği yazıda, orada bulunan bazı yöneticilerin (Yalova hakimi Ömer Lütfi, Jandarma Yüzbaşı Mehmet Bey, Mal Müdürü Rüşdü Bey, Mülazım İzzet Bey, Bolulu Sadık Onbaşı ve Dağıstanlı Arslan Bey) tehcir döneminde Ermenilerin mallarını gasp ettikleri halde şu anda serbest gezdiklerini ve şimdi bile oradaki Ermenilere çeşitli baskılar uyguladıklarını bildirdi.⁵⁸⁹ Bunun üzerine Dâhiliye Nazırı Cemal Bey, İzmit Mutasarrıfı Bekir Bey'e gönderdiği telgrafta Yalova'daki Ermenilerin şikâyetlerinin araştırılmasını, gerekli tahkikatın hemen başlatılmasını ve

⁵⁸⁶ BOA, **DH.UMVM**, 159/32, 9 Nisan 1335.

⁵⁸⁷ Mütareke dönemi İzmir gazetelerinden Sulh ve Selamet Gazetesi'nde imzasız olan; fakat Hasan Tahsin (Osman Nevres)'i yazdığı sanılan bir yazı savaş zengini olarak nitelendirilen Ali Fikri üzerinedir. Yazı, Ali Fikri'nin savaştan önce sınırlı bir ticaret hayatı olduğunu; ancak savaşla birlikte zenginleşmeye başladığından bahsederek şöyle devam ediyordu: "*Ona hayat, saadet ve servet yığıyordu. Bu hayat ve servetin mühim bir menbaını (kaynağını) İzmir'de iplik fabrikalarına müteahhid (taahhüt etmekle, bir işi sözleşme veya yazıyla üzerine almakla) olmakla elde ediyordu. Bu suretle hem şayan-ı ehemmiyet (oldukça önemli) bir vaziyet-i ticariye (ticari durum) iktisap ediyor (kazanıyor), hem de talihin kendisine vaad ettiği cazip bir istikbale doğru adımını atıyordu.*" Bkz. Nurdoğan Taçalan, **Ege'de Kurtuluş Savaşı Başlarken Hasan Tahsin**, Aksoy yay., İstanbul, 1998, ss.77-78.

⁵⁸⁸ BOA, **MV**, 217/593, 15 Kanun-ı Evvel 1335.

⁵⁸⁹ BOA, **DH.KMS**, 50-1/63, 26 Mart 1335.

sonucun bildirilmesini emretti.⁵⁹⁰ Dâhiliye Nezareti bir yandan bu emirleri verirken diğ er yandan da Yalova kazası Emval-i Metruke Komisyonu eski tahrir memuru Enver Efendi'nin ya merkeze getirilerek ya da yerinde görüşüne başvurulmasını istiyordu.⁵⁹¹ Yine tehcir sırasında Çarşamba'daki Rum ve Ermenilere karşı baskı ve şiddet uygulayan İttihat ve Terakki azasından Çarşamba Mal Müdürü Osman Nuri Efendi hakkında gerekli tahkikatın acilen yapılması yönünde 10 Nisan 1919'da Çarşamba Mutasarrıflığı'na telgraf gönderildi.⁵⁹²

3.5.3. 8 Ocak 1920 Tarihli Kararname ve İadelerin Resmileşmesi

Ahmet İzzet Paşa hükümeti döneminde Ermenilerin geri dönemlerine izin verilmesi birçok zorluğu da beraberinde getirecekti. Zorlukların en önemlilerinden birisi de gelen Ermenilere tehcirden önce sahip oldukları taşır ve taşınmaz mallarının iade edilmesi sorunuydu. Ne İzzet Paşa hükümeti ne de ondan sonra gelen başka hükümetler Ermenilerin mallarının iadesini çıkartılmış ayrı bir kanun veya talimatnameye göre yapmıyorlardı. İzzet Paşa hükümeti döneminde Meclis'te İttihat ve Terakki döneminde çıkarılan kararname ve geçici kanunlar iptal edilmesine rağmen yeni bir kanun çıkarılmadığı için malların iadesi konusunda taşrada büyük kargaşalıklar yaşanmaktaydı ve memurlar da neye göre hareket edeceklerini bilemiyorlardı.⁵⁹³ Malların gerçek sahipleri geri dönüp mallarını istediklerine dair dilekçe yazdıktan sonra, söz konusu malları kişiye iade ediliyordu. Ancak, dönemeyen/dönmeyen Ermenilerin malları konusunda ise belli bir uygulama yoktu. Bu nedenle kimi yerel yöneticiler dönmeyen Ermenilerin mallarını varislerine iade ederken kimisi etmiyor; bazıları da ne yapması gerektiğini merkeze soruyordu. Örneğin, Trabzon Vilayeti'nden merkeze 9 Ağustos 1919'da gelen telgrafta, bölgede dönmeyen Ermenilere ait evlerin Trabzon Murahhas (Ermeni Piskoposu) Vekili tarafından cemaatin ihtiyaçları için istendiğini; aynı talebin bir İngiliz kumandanı tarafından da iletildiğini ve ne yapması gerektiğini soruyordu. Merkezden 11 Ağustos'ta gönderilen cevapta ise, henüz bu konuda bir kanun düzenlenmediği,

⁵⁹⁰ BOA, **DH.KMS**, 50-1/63, 31 Mart 1335.

⁵⁹¹ BOA, **DH.EUM.AYŞ**, 15/83-1, 14 Temmuz 1335.

⁵⁹² BOA, **DH.UMVM**, 159/47, 10 Nisan 1335.

⁵⁹³ İbrahim Ethem Atınur, "Tehcirden Dönen Rum ve Ermenilerin Emvalinin İadesine Bir Bakış", **Toplumsal Tarih**, Sayı:9, Cilt:2, Eylül 1994, s.45.

Meclis-i Vala'da görüşülen ve yakında çıkacak olan kanuna göre hareket edilmesi gerektiği bildiriliyordu.⁵⁹⁴ Taşradan merkeze gelen ve *tereddiit hâsıl olduğu* için ne yapılması gerektiğini soran telgrafların sayısını çoğaltmak mümkündür.⁵⁹⁵

Dâhiliye Nezareti'nin sözünü ettiği kanun 8 Ocak 1920'de çıkacak olan kararnamedir.⁵⁹⁶ Kararname ile Ermenilerin kalan mallarının nasıl iade edileceği en ince ayrıntısına kadar belirlendi. 33 maddelik kararnamenin önemli maddelerini şöyle sıralayabiliriz:

- İlk madde varisler sorununu çözmeyi amaçlıyordu. Birinci maddeye göre, kalan malların ilk sahipleri ölmüş ise, Mâliye ve Evkaf hazineleri adına kayıtları yapılsın yapılmasın söz konusu mallar varis veya intikal eden kişilere hemen teslim edilir ve namlarına kayıt edilir.
- Ölenlerin varisleri yoksa mallar devlete kalacaktır.
- Gerek devlet tarafından istimlâk edilmiş gerekse de 20 Mart 1916 tarihli kanunla askeriye tarafından el konuşmuş olan mallar için bu kanun geçerlidir
- Mâliye ve Evkaf hazineleri tarafından yapılan satışlar malın ilk sahipleri tarafından kabul edilmediği takdirde bu sahipler mallarını geri alabileceklerdi.
- Diğer bir maddeye göre, hazinenin sorumluluğu altında bulunan taşınmazların kira bedeli, topraktan elde edilen gelirler veya başka gelirlerden vergi ve diğer giderler ayrıldıktan sonra geriye kalanı ilk sahiplerine veya işleticilere verilecektir.
- Hazinelerin (Mâliye ve Evkaf hazineleri) sorumluluğu altındaki taşınmaz mala yapılan tahribatın bedeli failleri tarafından tazmin olunacaktır.
- Hazinelerin sorumluluğunda olan ve sonradan mülke sahip olanların yapmış oldukları kira sözleşmeleri malın ilk sahibi tarafından kabul edilmezse, mal sahibinin hükümete müracaat ettiği tarihten on gün içinde kiracılar çıkarılır ve mal sahibine iade edilir.

⁵⁹⁴ BOA, **DH.KMS**, 54-2/45, 11 Ağustos 1335.

⁵⁹⁵ Eskişehir'den gönderilen telgrafta, tehcir döneminde Tasfiye Komisyonları tarafından ucuz fiyata satılan malların sahiplerine yapılacak ödemenin nasıl olacağı AMMU'ya soruluyordu. Bkz. BCA, **TİGM**, 272.11/13.47.3, 16 Nisan 1335. Yine AMMU tarafından Karesi'ye gönderilen cevabî telgrafta, Ermenilerin sürgünde bulunduğu müddet zarfında evlerine ait biriken kira bedellerinin kendilerine muhacirin tahsisatından ödenmesinin mümkün olmadığı, bu gibi taşınmazlara ait durumlarda yayımlanacak kanuna göre hareket edilmesi isteniyordu. Bkz. BCA, **TİGM**, 272.11/14.52.6, 26 Teşrin-i Evvel 1335.

⁵⁹⁶ "Aher Mahallere Nakledilmiş Olan Eşhasın 17 Zilkade 1333 Tarihli Kararname Mucibince Tasfiyeye Tabi Tutulan Emvali Hakkında Kararname", **Düstur**, Tertip:2, Cilt:11, Evkaf Matbaası, İstanbul, 1928, ss.553-561.

- Naklolunan şahıslara ait olan ve hükümet tarafından satışa konulmuş; fakat henüz satılmamış olan taşınmazlar hemen sahiplerine iade edilir.
- Satılmış olan taşınmazların bedeli nakledilen şahıslara verilir. Köy veya mahalle adına kaydedilmiş olan malların bedelleri ise köy veya mahalle halkından hak edenlere dağıtılmak üzere ihtiyar heyetlerine verilir. Eğer satılan malın varisleri de yoksa, taşınmaz malın bedeli, cemaatinden kimsesizlere dağıtılmak üzere ruhani reislerine verilir.
- Hazineye ait olup, başkasına satılmış veya terkedilmiş olan taşınmaz üzerinde hükümet veya diğer kişiler tarafından eklenmiş bina, ağaç veya başka şeylerin ayakta kalmış o günkü kıymeti, üzerinde bulunduğu taşınmazın kıymetinden eksik veya ona eşitse; eklemeleri yapan ikinci kişiler ve malın ilk sahibi uygun görürse, malın ilk sahibi üç senede taksitle ödemeyi kabul ederse, taşınmaz mal eklentileriyle birlikte ilk sahibe iade edilir. Eğer eklentiler gayrimenkulün değerinden fazla ise, ikinci kişi isterse gayrimenkulü alır isterse eklentileri malın ilk sahibine satabilir.
- Başka bölgelere sevk edilen şahıslardan alacakları olanlar, kuralına uygun olarak alacaklarını istemeye özgürdürler.
- Kararnamede malın ilk sahipleri hakkında belirtilen hususlar, onların varisleri için de geçerlidir.
- 26 Eylül 1915 tarihli geçici kanun ile 8 Kasım 1915 tarihli talimatname geçersizdir.
- Bu kararname Mâliye ve Evkaf hazineleri adlarına kaydolunup da, şimdikiye kadar ilk sahipleri namına kayıtları yapılmamış olan taşınmaz mallar için geçerlidir.
- Kararnamenin icrasından Dâhiliye, Adliye, Mâliye, Ziraat ve Evkaf nazırları sorumludur.

8 Ocak 1920 tarihli kararnameden önce gelen Ermenilerin malları eğer gerçekten kendilerine ait ise iade gerçekleştiriliyordu ve mülklerin kayıtları ona göre ilk sahipleri adına yapılıyordu. Ancak, sahipleri ölmüş ya da gelmemiş olan, varisler tarafından istenen, tehcirden sonraki süreçte 4-5 yıllık birikmiş kira bedeli olan, yıkılmış olan, çeşitli eklentiler yapılmış olan taşınmazlar da vardı ve bunlar sorun oluşturmaktaydı. Bu türlü taşınmazların durumuna da çözüm bulmak için ayrıntılı bir

hukuki belgeye ihtiyaç olduğundan yaklaşık bir yıllık bir çalışmadan sonra sonunda adı geçen kararname çıkarıldı. Kararnamenin bazı maddeleri, 8 Ocak 1920 tarihine kadar yapılmış olan iadelerin hukuki bir dayanağı olmasını sağlarken yani geriye dönük uygulamaları içerirken; bazı maddeleri de az önce sayılan taşınmazların (varislerin istedikleri, birikmiş kira bedeli olanlar, eklenti yapılmış olanlar vs.) sorununa çözüm bulmak amacındaydı. Kararnamenin yayımlandığı tarihten sonra zaten geri dönen Ermeni sayısı bir hayli az olacağından veya bu tarihe kadar gelen Ermenilere kalan mallarının çoğunluğu iade edildiğinden, kararname bu tarihten sonra pek uygulama imkânı bulamadı ki zaten belgeler de bunu göstermektedir. Çünkü, gösterildiği gibi malların iadesi ile ilgili belgelerin hemen hemen hepsi 1918 sonları ve 1919 yıllarına aittir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

MİLLİ MÜCADELE DÖNEMİNDE ERMENİ MALLARI

4.1. MİLLİ MÜCADELE'DE ERMENİ SORUNU

Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'nı kaybedip, Mondros Ateşkes Antlaşmasını imzaladığı ve bununla birlikte Anadolu'nun bazı yerlerinde yenen devletler tarafından işgallerin başlamış olduğu önceki bölümün başında açıklanmıştı. Burada ise işgallerin niteliklerinden ayrıntılı olarak bahsedilmeden; özellikle ilk işgallerin başladığı Güney ve Doğu Anadolu bölgelerindeki işgallerden, bu işgallerde başrolü oynayan İngiliz, Fransız ve Ermenilerin amaçlarından ve bölge halkını işgallere karşı örgütleyen soysal tabakadaki Ermeni ve Rum etkisinden bahsedilecek.

4.1.1. Mondros'tan Sonraki İşgaller

Mondros Ateşkes Antlaşması, Osmanlı Devleti'nin resmen işgaline yol açan antlaşmadır. Anadolu'nun doğu, batı ve güney bölgelerinde İngilizler, Fransızlar, İtalyanlar ve Yunanlılar Birinci Dünya Savaşı içinde gizlice aralarında yaptıkları anlaşmalara bağlı olarak işgallere başladılar. Her devletin ele geçireceği bölgeler bu anlaşmalarda belirlenmiş olmasına rağmen, savaş sona erdikten sonra bir takım nedenlerle bazı işgal bölgelerinde değişiklikler yapıldı. Bu değişiklikler hem İtilaf Devletleri arasında ayrıklıkların ortaya çıkmasına neden oldu hem de Anadolu halkının işgallere karşı olan tepkisinde değişimlerin yaşanmasına.

İlk işgaller doğu ve güney bölgelerinde yaşandı. 1917'de Rusya'da devrim olup; 3 Mart 1918'de Osmanlılar ve Sovyet Ruslar arasında Brest-Litovsk Antlaşması imzalanınca Doğu'da işlerin seyri değişti. Çünkü, bu antlaşmayla daha önce Rusya'ya bırakılan Kars, Ardahan ve Batum (Elviye-i Selase)'da halkoylaması yapılması kararlaştırıldı ve oylamaya göre de bu üç yer Osmanlı Devleti'ne katıldı. Osmanlı ordusu alınan bu yerlerden sonra daha da ilerleyerek İran'ın kuzeyinden başlamak üzere Ermenistan ve Gürcistan'dan bazı yerleri ele geçirdi ve Bakü'ye kadar ilerledi. Daha sonra Ahmet İzzet Paşa hükümeti Kars, Ardahan ve Batum hariç diğer yerleri boşaltma kararı aldı. Mondros imzalanınca İngiltere antlaşma uyarınca, Osmanlı'dan Evliye-i Selase'yi de boşaltmasını istedi. İngiltere'nin bunu istemesinin nedeni,

bölgedeki Ermenilere sahip çıkma düşünmesi ve bu bölgede güçlenmekti. Daha önce Doğu Anadolu ve Kafkasya'da Çarlık Rusya'nın koruyucusu olan Ermeniler bu sefer de İngilizlerin kendilerini korumasını bekliyorlardı. İngilizlerin amacı, Rusya'nın Kafkasya bölgesinde güçlenmesini önlemektir. Bu nedenle Ermenilere gereken destekler verildi. Rusya'nın Evliye-i Selase'yi Osmanlı'ya bırakmasından sonra burada Ermeniler daha serbest hareket etmeye başlamışlardı. Özellikle de İngiltere'nin Mondros'a dayanarak önce Batum'u sonra da Kars'ı işgal etmesinden sonra. Ermenilerin Kars'ı Osmanlı Devleti'ne vermeye niyeti yoktu ve bunu önlemek için şehirde birtakım şiddet faaliyetlerine giriştiler. Karadeniz'de de Rumlar faaliyetliydi. Amaçları, yabancı desteği sağlayarak Pontus Devleti kurmaktır. Bu amaçla, Trabzon, Samsun, Giresun gibi Karadeniz kıyılarında düzeni bozucu ve yabancı müdahalesini arttırıcı hareketlerde bulunuyorlardı.

Doğu'da ve Karadeniz'de bunlar yaşanırken bir yandan da güney ve Güneydoğu Anadolu'da işgaller olmaktadır. Burada Fransa ve İngiltere başroldeydi. İngiltere ilk olarak 3 Kasım 1918'de Musul'u işgal etti. Aslında Musul, Birinci Dünya Savaşı'nda İngiltere ve Fransa arasında yapılan Sykes-Picot Anlaşması uyarınca Fransa'nın olacaktı. Aynı anlaşmaya göre Suriye, Maraş, Antep, Urfa ve Adana da Fransa'nın olacaktı. İngiltere de Filistin ve Mezopotamya'ya sahip olacaktı. Ancak, Rusya'da devrim olunca İngiltere'nin planları değişti. İngiltere, Musul'un değerini anladı ve Fransa'dan önce Musul'u işgal etti. Yaklaşık bir yıl sonra aralarında imzaladıkları Suriye Anlaşması (15 Eylül 1919) uyarınca Fransa'ya da Kasım 1918-Mart 1919 arasında işgal ettiği Antep, Maraş, Urfa, Suriye kıyıları ve Kilikya (Adana ve civarı)'yı verdi.⁵⁹⁷ İşte bu süreçten sonradır ki Milli Mücadele'de Güney Cephesi'nde özellikle Fransız korumasında bölgeye gelen Ermenilere karşı direniş faaliyetleri başladı.

Mondros'tan sonra Anadolu'nun doğu ve güneyinin işgali böylece başlar. Konumuz açısından asıl önemli olan ise işgaller değil; işgallere karşı gösterilen tepkilerin nedeni, temsilcileri ve bu temsilcilerin amaçlarıdır. Şimdi de önce doğuda sonra da güneyde işgallere karşı kurulan çeşitli cemiyetlerin kurulma amaçlarından, bu cemiyetlerde hangi toplumsal tabakanın neden ön planda olduğundan-Batı Anadolu'daki işgal süreciyle de karşılaştırarak-bahsedelim.

⁵⁹⁷ Yaşar Akbıyık, **Milli Mücadele'de Güney Cephesi (Maraş)**, Kültür Bakanlığı yay., Ankara, 1990, s.52, 299.

4.1.2. Direniş Cemiyetleri ve Milli Mücadele’de Eşrafın Rolü

Anadolu insanı tarafından işgallere karşı gösterilen ilk tepkiler çeşitli cemiyetler kurulması yoluyla oldu. Bu cemiyetler yerel özellikteydiler ve daha çok Rum ve Ermeni tehlikesine karşı kurulmuşlardı. Cemiyetlerin kurulmasında ise öncülüğü eşraf, esnaf, serbest meslekten insanlar, tüccar, din adamı ve askeri ve sivil bürokrasi ile aydınlar yapmaktaydı. Vatanın elden gideceğinin farkında olan bu insanlar milliyetçi duyguların da etkisiyle *müdafaa-i hukuk cemiyetleri (örgütleri)* olarak nitelendirilen cemiyetlerin kurulmasında ön planda oldular. Bu gruplardan özellikle eşraf, tüccar ve bazı kamu görevlileri İttihat ve Terakki’nin savaş döneminde uyguladığı Milli İktisat politikasıyla zenginleşmişlerdi ve ekonomik olarak iyi durumdaydılar. “*Bunlar ülkenin paylaşım alanı olmasından yarar sağlayacak değillerdi, aksine zarar görecektlerdi.*”⁵⁹⁸ Vatanın elden gideceği endişesi ve Birinci Dünya Savaşı’nda elde edilen kazançların kaybedilmesi korkusunun yanında Türk direnişini harekete geçiren bir başka etken de, Anadolu insanının yüzyıllardır Türk yönetimi altında bulunan Ermeni ve Rumların yönetimi altına girmeme isteğidir.

Anadolu’da eşraf da dâhil Birinci Dünya Savaşı’nda çeşitli şekillerde özellikle de Ermeni ve Rum tehcirlerinden sonra bunların mallarıyla zengin olanlar vardı. Aşağıda Doğu, Güney ve Batı Anadolu örneğinde bahsedileceği gibi Ermeni ve Rum korkusu cemiyetlerin kurulmasında oldukça etkilidir. Öyle ki, “*nerede Ermeni ve Rum tehdidi varsa, Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri orada kurulmuştur.*”⁵⁹⁹ denebilir. Çünkü, büyük devletler Anadolu’daki işgallerini Ermeni ve Rumları destekleyerek gerçekleştirmek istiyorlardı. Özellikle Ermenilerin Anadolu’nun doğu ve güneyinde İngiliz ve Fransızların da yardımıyla bölgede etkin olma çabaları ve Müslüman halktan tehcirde bıraktıkları mallarını zorla almaya çalışmaları eşrafın da zamanında elde ettiği kazançları kaybetme korkusuna kapılmasına neden oldu. Sabahattin Selek bunu eşraf açısından *büyük tehlike* olarak niteler ve şöyle der:

“... Yok bahasına kapatılan Ermeni malları ile yeni zenginler türedi, eski zenginlerin servetleri arttı. Büyük Harp, Osmanlı Devleti’nin yenilmesiyle sona erince, Ermenilerin daha önce yoğun olarak buldukları Doğu ve Güneydoğu bölgelerinin Türk halkı, korkunç bir tehlike ile karşı karşıya kalmış bulunuyordu. Halk, geri dönecek

⁵⁹⁸ Bülent Tanör, **Kurtuluş Kuruluş**, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 2000, s.67.

⁵⁹⁹ Baskın Oran, **Atatürk Milliyetçiliği**, Bilgi yay., Ankara, 1997, s.85.

Ermenilerin intikam hırsı ile kendilerine yapacakları zulümden korkarken, eşraf yalnız can değil mal kaygusuna da düşmüştü. Milli Mücadele başlangıcında, ilk Müdafaa-i Hukuk teşekkülünün Doğu'da Erzurum'da kurulması ve ilk kongrenin (Erzurum Kongresi) burada yapılması, bu mesele ile çok yakından ilgilidir.”⁶⁰⁰

Selek'in, direniş örgütlerinin kurulmasını sadece eşrafın mallarını kaybetme korkusuna bağlaması eksik bir görüştür. Selek'e benzer şekilde eşrafın, ulusçu bir dünya görüşünden yoksun olduğunu ve amaçlarının Ermeni tehcirinden sonra düzelen ekonomik durumlarını korumak⁶⁰¹ olduğunu ve bu nedenle milli mücadeleyi desteklediklerini⁶⁰² savunan görüşlere rastlamak mümkündür. Ancak, bu tek yanlı bir değerlendirmedir. Çünkü, eşraf da dâhil daha önce de değinildiği gibi direniş örgütlerini kuran kesimler, Ermeni ve Rumların Anadolu topraklarına sahip olma isteğine karşı harekete geçtiler. Yani, eşrafı ve tehcirde zengin olan diğer grupları direnişe iten ana etken vatanın elden gideceği endişesidir. Malları kaybetme korkusu ise tali nedenlerden biri olarak değerlendirilebilir.

Doğu Anadolu'daki direniş Ermenilerin Müslümanlara karşı olan şiddet politikaları sonucu oluştu. Ermenilerin Kars ve civarında Ruslar boşaltınca uyguladıkları şiddet bölge halkında korkuya açtı. Ermenilerin amacı, toplanacak olan barış konferansından Doğu Anadolu'yu da kapsayan bir devlet elde etmektir. Bu amaçla, Doğu Anadolu'da Müslüman halka şiddet uygulayarak onların bu bölgeden göç etmelerini sağlamaya çalışıyorlardı. Ermenilerin buraları kendi yurtları yapma tehlikesine karşı ilk direnme örgütleri de ortaya çıktı. Örneğin, Kasım 1918'de Kars-İslam Şurası Hükümeti oluşturuldu. Örgüt adını önce Milli İslam Şurası Hükümeti, daha sonra da Cenub-i Garbi Kafkas Muvakkat hükümeti olarak değiştirdi.⁶⁰³ Avcıoğlu'na göre, Kars'ta oluşturulan bu şuralar “*katıksız eşraf kuruluşlarıdır.*”⁶⁰⁴ Şura üyelerinin amacı, bölgenin Ermenilere verilmesine engel olmaktır. Doğu'da Müslüman-Türk egemenliğini savunan başka bir cemiyet de altı doğu ilinin Ermenilere

⁶⁰⁰ Sabahattin Selek, **Anadolu İhtilali**, Cilt:2, Kastaş yay., İstanbul, 2000, s.702. Selek'in, ilk kongreyi Erzurum Kongresi olarak nitelerken muhtemelen Mustafa Kemal'in katılımının gerçekleşmesinden ve Milli Mücadele'nin önemli olaylarından biri olmasından dolayı böyle yazdığını düşünebiliriz. Yoksa, Erzurum'dan önce Tanör'ün araştırmalarına göre gerek doğuda gerekse de batıda on kongre toplandığını biliyoruz. Bkz. Bülent Tanör, **Türkiye'de Kongre İktidarları (1918-1920)**, Yapı Kredi yay., İstanbul, 1998, s.114.

⁶⁰¹ Doğu Ergil, **Milli Mücadele'nin Sosyal Tarihi**, Turhan Kitabevi, Ankara, 1981, s.125.

⁶⁰² Taner Akçam, **İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu:İttihat Terakki'den Kurtuluş Savaşı'na**, İmge yay., İstanbul, 2002, s.535.

⁶⁰³ Mahmut Goloğlu, **Erzurum Kongresi**, Nüve Matbaası, Ankara, 1968, s.12.

⁶⁰⁴ Doğan Avcıoğlu, **Milli Kurtuluş Tarihi**, Cilt: 3, Tekin yay., İstanbul, 1998, s.1025.

verilmesine karşı çıkan İstanbul merkezli Vilayat-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuku Milliye Cemiyeti'dir. Erzurum Kongresi'ni düzenleyen cemiyetin Erzurum şubesi Erzurum Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti olarak bilinir.⁶⁰⁵

Ermeni ve Rum tehlikesine karşı kurulan bu cemiyetler, bölgelerindeki halkı direniş konusunda daha etkili kılmak için kongreler de düzenliyorlardı. Evliye-i Selase'de Kars merkezli birçok kongre düzenlendi. Ancak doğudaki en önemli kongre Vilayat-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuku Milliye Cemiyeti ve Trabzon'daki Muhafaza-i Hukuku Milliye Cemiyeti'nin katkısıyla toplanan *Erzurum Kongresi*'dir. Eşrafın yanı sıra çeşitli devlet görevlilerinin öncülüğünde düzenlenen kongre, ulusal kararlar almasının yanında Ermenilere karşı bölgesel bir direnmeyi de öngörüyordu. Ermeni etkisi kongreye sunulan raporda aynı zamanda silahlı direnişi de öngörüyordu ve şöyle dile getiriliyordu:

*“Ermeni milleti, Doğu illerimizden çoğunu teşkil eden ve Kürtle Türkten kurulu tek bir millet olan Müslümanların yaşam hakkını baltalayarak, yedi il ve Kilikya'yı istemek, Ermenistan'a geçecek arazide yaşayan Türk, Tatar ve öteki unsurlardan bu araziye boşalttırmak, yağmalara katılanlara, terkedilmiş mallardan (Ermeni malları) yararlananları kovmak ve cezalandırmak...gibi iddialarla...buralardaki Müslümanları yok etme amacı gütmekte ve bunu Barış Konferansı'na kabul ettirmeye çalışmaktadır.”*⁶⁰⁶

Doğu olarak sayabileceğimiz başka bir örgütlenme de Doğu Karadeniz'de ortaya çıktı. Burada hem Ermeni hem de Rum tehlikesine karşı örgütlenmeye gidildi. İstanbul merkezli Trabzon ve Havalisi Adem-i Merkeziyet Cemiyeti kuruldu; fakat bir etkinlik gösteremedi ve Eylül 1919'da Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na katıldı.⁶⁰⁷ Asıl önemlisi daha önce de belirtilen Trabzon'daki Muhafaza-i Hukuku Milliye Cemiyeti'dir. Şubat 1919'da yörenin önde gelen eşrafından Barutçuzade Ahmet'in⁶⁰⁸ çalışmaları sonucu kurulan cemiyetin üyeleri, başkanlığa yine eşraftan Murathanzade Ziya Bey'i getirdi.⁶⁰⁹ Karadeniz'de de tehirden önce önemli miktarda Ermeni yaşamaktaydı. Trabzon başta olmak üzere Giresun ve Samsun gibi bölgelerde yoğunlardı. Ancak Karadeniz'de azınlıklardan en yoğun olan kesim Rumlardı. Birinci

⁶⁰⁵ Goloğlu, a.g.e., s.13.

⁶⁰⁶ Avcıoğlu, Milli Kurtuluş Tarihi, Cilt:3, s.1160-1161.

⁶⁰⁷ Goloğlu, a.g.e., s.14.

⁶⁰⁸ Barutçuzade Ahmet Bey'in, Trabzon bölgesinde Milli Mücadele'yi örgütleme ve cemiyet kurma faaliyetleri hakkındaki anıları için bkz. Faik Ahmet Barutçu, **Siyasi Hatıralar:Milli Mücadeleden Demokrasiye**, Cilt:1, 21. Yüzyıl yay., Ankara, 2001.

⁶⁰⁹ Barutçu, a.g.e., s.46.

Dünya Savaşı'nda Rumların ve Ermenilerin gönderilmelerinden sonra bölgedeki eşraf ve bazı çete grupları gidenlerin mallarına ya el koymayla yoluyla ya da çok ucuza satın alarak zengin olmuşlardı. Ahmet Bey de, bölgenin zengin eşrafından birisiydi. Mütarekeden sonra gönderilen azınlıkların eski yerlerine dönmelerine izin verilmesinden sonra cemiyet kurarak teşkilatlanma gereğini duyan Barutçuzade Ahmet Bey, Erzurum Kongresi'nin düzenlenmesinde de etkiliydi. Her ne kadar Ahmet Bey gibi eşraf olmasa da bölgede Ermeni ve Rumlara karşı kötü davrandığı herkes tarafından bilinen ve bir çete reisi olan Topal Osman da Ermeni ve Rum emval-i metrukesiyle zengin olmuş birisiydi. Halktan kimseler, Topal Osman'ın memleketten kaçırttığı Rum ve Ermenilerin mallarının tapularını Belediye Başkanlığı döneminde kendi üzerine yaptırdığını söylemektedir.⁶¹⁰ Hakkında birçok şey söylenen Topal Osman, tehcirde Ermenilere kötü davrandığı iddiasıyla DHÖ'de yargılanmak için İstanbul hükümeti tarafından aranmaktaydı. Bu nedenle Topal Osman hükümetten kaçmakta ve Mustafa Kemal liderliğindeki Milli Mücadele'ye destek vermekteydi. Savaştan sonra da, adamlarıyla birlikte bir süre Mustafa Kemal'in muhafızlığını yapacaktır.

Doğu gibi Güneydoğu'da da eşraf ve aşiret reislerinin önderliğinde bölgenin Ermenilere verilmesine karşı direniş hareketleri vardı. Mondros'un hemen ardından başlayan işgallerde İngiltere ve Fransa etkindi. İngiltere, yaklaşık bir yıl elinde bulundurduğu Antep, Maraş ve Urfa'yı Fransa'ya verince bölgede tepkiler baş göstermeye başladı. Çünkü, Fransızlar bölgenin işgalini Ermeni askerlerle yapıyordu. Yoksa, bölge halkının ve eşrafın İngiltere'ye karşı bir direnişi olmamıştı.⁶¹¹ Milli Mücadele'de ilk direniş hareketinin Fransız işgali olan Dört Yol'da çıkmış olması bu bakımdan anlamlıdır. Eşrafın ve halkın korkusu yine Ermenilerdi. Fransızlar buraları Ermeni askerleriyle işgal ettiler. Fransa'nın ilerde gerçekleştirilmek istenen Küçük Ermeni Devleti için 1916'da Fransız temsilcisi George Picot ile Ermeni lideri Bogos Nubar Paşa arasında imzalanan anlaşmaya göre, Kilikya'da Türklerle savaşıcak bir Ermeni lejyonu kurulacaktı. Bu lejyon Ermeni Devleti'nin çekirdeğini teşkil edecekti.⁶¹²

⁶¹⁰ Cemal Şener, **Topal Osman Olayı**, Ant yay., İstanbul, 1998, s.118.

⁶¹¹ İngilizlerin işgal altında bulundurduğu Maraş'ta işgal süreci olaysız geçti. Bkz. Akbıyık, a.g.e., s.46.

⁶¹² Doğan Avcıoğlu, **Milli Kurtuluş Tarihi**, Cilt: 1, Tekin yay., İstanbul, 1998, s.5.

Güneyde sözü edilen Ermeni lejyonu kurulacak ve halkın üzerinde büyük bir şiddet uygulayacaktı. Lejyondaki askerlerin yanı sıra tehirden dönen Ermeniler de tehirin kendilerinde bıraktığı kötü anıların etkisiyle intikam hırsıyla yerli Müslüman halka şiddet uygulamaktaydı. Fransa özellikle Kilikya’da Ermeni nüfusunu arttırmak için bu bölgeye sürekli Ermeni göçünü teşvik ediyordu. Bölgeye göçürülen Ermenilerin hem intikam hırsıyla halkla çatışması hem de tehirden bıraktığı malları almak istemesi bölgede Ermeniler ve Müslümanlar arasında yoğun çatışmaların yaşanmasına neden oldu. Yerli halk bu çatışmalardan zarar görmekteydi. Bölge eşrafı da halkla birlikte mücadele ederek buldukları toprakların Ermenilere verilmesine karşı harekete geçti ve çeşitli cemiyetler ve silahlı örgütlerin kurulmasına önyak oldu. Maraş’ta kurulan Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’nin kuruluşunda eşrafın yanı sıra Evkaf Müdürü, Tapu Müdürü gibi kamu görevlileri de vardı.⁶¹³ Halk ve direnişi örgütleyen kesim bir yandan Ermenilerle mücadele ederken bir yandan da İngiliz ve Fransızlarla bölgenin Ermenilere verilmemesi yönünde anlaşma yollarını da arıyorlardı. Örneğin, bu konuda Avcıoğlu Adana’nın Kozan eşrafının Ermenisiz bir Fransız işgaline razı olduklarını Fransız komutanlarından istediklerini belirtmektedir.⁶¹⁴ Kısaca, Ermenisiz bir Güneydoğu için başlatılan direnişin ve kurulan silahlı örgütlerin öncülüğünü yapan bölgenin zenginleri, arazi sahipleri, fabrikatörleri ve çeşitli kamu görevlileri aynı zamanda finansmanını da karşılamaktaydılar.⁶¹⁵ Bunun yanında bölgedeki aşiret güçlerinin de direnişte etkili olduğunu söylenebilir.

Doğu ve güneydekine benzer durum Anadolu’nun batısı için de geçerlidir. Burada da Yunan yani Rum korkusu egemendir. Savaştan sonra Anadolu’dan gönderilenlerden başka, Yunanistan’dan ve Ege adalarından da başta İzmir’e olmak üzere Batı Anadolu kıyılarına yoğun bir Rum göçü olmaktadır. İngiltere tarafından da desteklenen bu politikanın amacı, Ege bölgesinin Yunan egemenliği altında olmasını sağlamaktır. Bölgede kurulan cemiyetler, toplanacak olan Paris Barış Konferansı (Ocak-Şubat 1919)’nda İzmir’in Yunanlılara verileceği haberinden sonra kurulmaya başladılar. 1 Aralık’ta vilayete kuruluş dilekçesini veren İzmir Müdafaa-i Hukuk-ı

⁶¹³ Akbıyık, a.g.e., ss.149-150.

⁶¹⁴ Avcıoğlu, Milli Kurtuluş Tarihi, Cilt:1, ss.8-9.

⁶¹⁵ Damar Arıkoğlu anılarında, güneydeki Kuva-i Milliye için bölgenin zenginlerinden paranın yanı sıra çeşitli yardımlar alındığını anlatmaktadır. Örneğin, Güleklî Tevfik Efendi’nin 1000 lira verdiğini, Adana’nın bazı kasaplarından iki sürü koyun alındığını, yine Adana’nın zenginlerinden olan Pamukçuzade Hüsnü ile Keresteci Mustafa Bey’in iki adet yeni araba hediye ettiklerini Arıkoğlu, anılarında yazmaktadır. Bkz. Damar Arıkoğlu, **Hatıralarım**, Tan Matbaası, İstanbul, 1961, s.100.

Osmaniye Cemiyeti'nden başka aynı ay içinde kurulan başka bir cemiyet de İzmir Müdafaa-i Vatan Heyeti (Redd-i İlhak Cemiyeti)'dir.⁶¹⁶

Ege'deki direniş örgütlerinde yine eşrafın ön planda olduğu görülmektedir. Örneğin, İkinci Balıkesir Kongresi'ne (26-30 Temmuz 1919) katılan 48 kişiden 39'unun kendilerinin eşraf olarak zabıtlara geçirilmesini istemesi⁶¹⁷ eşrafın cemiyetler ve kongreler üzerindeki etkisini göstermektedir. Bu bölgede kurulan direniş cemiyetlerinin amacı da, Ege Bölgesi'nin Yunanistan'a verilmesine karşı çıkmaktır.

Yerel direniş örgütlerinin Ermeni ve Rum tehlikesine karşı kurulmasında kuşkusuz Ocak-Şubat 1919'da toplanan Paris Barış Konferansı'nın da etkisi vardı. Konferans bilindiği gibi, Birinci Dünya Savaşı'nda yenilen devletlerle yeniler arasında imzalanacak barış antlaşmalarının belirlenmesi amacıyla toplandı. Konferansta Yunanistan ve Ermenistan'ın isteklerinin gerçekleşmesi demek Anadolu'nun Batısının, Trakya'nın, Doğu, Güneydoğu ve Doğu Karadeniz'in Ermeni ve Rumların eline geçmesi demektir. Yunanistan, Batı Anadolu ve Trakya'yı isterken; ayrıca Karadeniz'de Pontus Devleti kurulmasından yanaydı. Ermeniler de Vilayat-ı Sitte'nin yanı sıra Kilikya'yı da istiyorlardı. Buralarda Ermeni ve Rum devletlerinin kurulması, vatanın parçalanması, Müslüman halkın daha çok şiddet görmesi ve eşrafın da elinde bulundurduğu maddi olanakları kaybetmesi anlamına geliyordu. Aynı şekilde Sevr Antlaşması da Ermenistan ve Yunanistan'a Anadolu'dan geniş topraklar veriyor ve Türklerin yaşayabileceği çok az toprak parçası bırakıyordu.

Eşraftaki ve halktaki asıl korku yaşadıkları toprakların daha önce burada yaşamış olan Rum ve Ermenilerin eline geçmesiydi. İngiliz veya Fransız işgaline kalıcı olmadığını bildiklerinden tepki göstermeyen eşraf, Ermeni ve Rumların yerleşme amaçlı geldiklerini biliyordu. Bu nedenle, Batı ve Doğu'da Ermenilerin ve Rumların gelip ellerinden toprakları almalarına karşı direniş gösteriyordu. Paris Barış Konferansı'ı uyarınca Yunanlıların İzmir'e resmen 15 Mayıs 1919'da asker çıkarmaları söz konusu direnişleri daha arttırdı. Batı'da Yunan ilerleyişine karşı silahlı kuvvetler olan Kuva-i Milliye kuruldu. Eşrafın da desteklediği Kuva-i Milliye güçlerinin Yunan ilerleyişini durduramaması TBMM'nin açılmasından sonra düzenli orduya geçilmesini beraberinde getirdi. Düzenli ordu, Yunan ilerleyişini belli bir süre durdurmayı başarsa

⁶¹⁶ Şerafettin Turan, **Türk Devrim Tarihi: İmparatorluğun Çöküşünden Ulusal Direniş**, Cilt:1, Bilgi yay., Ankara, 1991, ss.125-126.

⁶¹⁷ Tanör, Türkiye'de Kongre İktidarları..., s.133.

da, Yunanlıların Kütahya-Eskişehir Savaşları'nı kazanarak Ankara'ya yaklaşmalarına engel olamamıştı. İngiltere ve Yunanistan Sevr Antlaşması'nı Ankara hükümetinin imzalaması için, birkaç kez girişimde bulunmuşlarsa da başarılı olamadılar. Bu sefer, Ankara'nın kesin yenilip antlaşmayı imzalayacağını düşünüyorlardı. TBMM'de panik havası vardı ve bu yenilginin sorumlusu aranıyordu. Sonuçta, Meclis'te yaşanan sert tartışmalardan sonra olası bir Yunan taarruzuna karşı Mustafa Kemal'e Meclis'in bütün yetkilerinin verilmesini fikri belirdi ve bu fikir gerçekleşti. Mustafa Kemal de, bu yetkiyi alarak ilk önce ordunun ihtiyaçlarını karşılamak amacındaydı.

Meclis'in, 5 Ağustos 1921'de Mustafa Kemal'e Başkomutan sıfatı yanında bütün yetkilerini de devretmesi ve Mustafa Kemal'in bu yetkiye dayanarak 7-8 Ağustos 1921'de *Tekalif-i Milliye Emirleri*'ni yayınlaması konumuz açısından önemlidir. Çünkü, bu emirlerle savaşta kullanılmak üzere halkın vermek zorunda olduğu eşyalardan hariç, bir de *emval-i metrukeye* de el konuluyordu. 10 emirden oluşan Tekalif-i Milliye Emirleri'nin, 6. maddesi emval-i metrukeye el konulabileceği üzerinedir ve şöyledir: “İki, üç, dört numaralı *Tekâlîf-i Milliye Emirlerinde tedarükü bildirilen eşya ve erzak cinsinden muhtelif mahallerde mevcut emval-i metrukeye Tekalif-i Milliye Komisyonlarınca vaz'ı yed edilerek miktarı tespit ve fiyatı takdir olunarak kuruşlu bir mazbata mahalli mal sandığına verilecektir.*”⁶¹⁸ Maddenin devamında, komisyonların üçer kıta defter tutarak bunun bir suretini Levazımat-ı Umumiye'ye göndermeleri istenir. Ancak, bu defterlerin elimizde olmaması nedeniyle, emirlerin uygulandığı süre içinde hangi tür ve ne kadar emval-i metrukeye el konulduğunu bilmiyoruz. Bilinen tek şey, Sakarya Savaşı öncesi Ermeni ve Rumlardan kalan her türlü emval-i metrukeye, Türk ordusunun ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla el konulduğudur. Sonuçta, Yunan ordusunun Anadolu'nun çok içlerine girmesi ve dolayısıyla ikmal olanaklarının azalması nedeniyle savaşı devam ettirecek gücü kalmadı. TBMM hükümeti ise, Yunanlıların bu durumundan iyi faydalandı ve çıkarılan emirlere güçlendirdiği ordusuyla Yunan ordusunu Sakarya'nın doğusunda durdurmayı başardı.

Sonuç olarak, Ermeni ve Rumların Anadolu'yu parçalamasından korkan Anadolu halkı buna tepki niteliğinde olan yerel direniş örgütleri kurma ihtiyacı duydu. Bu direniş örgütlerinin maddi kaynağını ise zengin olan eşraf sağlamaktaydı. Eşrafın

⁶¹⁸ Serpil Sürmeli, *Milli Mücadele'de Tekalif-i Milliye Emirleri*, Atatürk Araştırma Merkezi yay., Ankara, 1998, s.68.

cemiyetlerin kurulmasında ve kongrelerin düzenlenmesinde etkin rol oynamasının nedenleri arasında, Birinci Dünya Savaşı sırasında Ermeni ve Rumların gönderilmelerinden sonra onlardan kalan mallarla zengin olmaları ve bu durumlarını koruma kaygısı da yer almaktaydı. Ancak, bu kaygı bazılarının söylediği gibi birincil etken olmadı.

1922’de ülkenin kurtulmasından sonra, Milli Mücadele boyunca verdikleri destekle savaşın başarıya ulaşmasında önemli roller oynayan eşraf, savaşlardan sonra mükâfatını alacaktı. Çünkü, Milli Mücadele boyunca savaşlarda hizmeti geçen kişilere emval-i metrukeden çiftlikler verildi.⁶¹⁹ Doğan Avcıoğlu bu duruma örnek de verir. Örneğin, Damar Arıkoğlu’nun Kurtuluş Savaşı’na katılan ve Adanalı olan bir eşraf olduğunu; köyünde 3 bin dönüm arazisi varken savaştan sonra Ermenilerden devlete geçen iyi cins toprakları ele geçirip arazisini 11 bin dönüme çıkardığını ve tapusunu da cebine koyduğunu yazar.⁶²⁰ Emval-i metrukenin dağıtılması aynı zamanda siyasi bir destek sağlama amacı da taşıyordu. Çünkü, “*Savaş sonrasında Anadolu’yu terk edenlerin toprak ve gayri menkullerinin devlet eliyle dağıtılması her halde yeni rejimin siyasal destek sağlamasında, kadrolarını oluşturmasında etkili araçlardan biri oldu...*”⁶²¹ denebilir.

4.2. TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİ’NİN ERMENİ MALLARINA BAKIŞI

4.2.1. Doğu ve Güney’de Ermenilerin Yenilmeleri ve Ermeni Göçü

Doğuda ve güneyde Ermenilerle Türkler arasındaki çatışmalar, doğuda 1920 sonunda, güneyde ise 1921 sonlarında resmen bitti. Doğu’da, TBMM’nin düzenli ordusu Rusya ile de diplomatik ilişkilerini bozmamaya dikkat ederek Ermeni sınır sorununu kökten çözmek amacıyla Doğu Anadolu’da var olan Ermeni kuvvetleri

⁶¹⁹ Doğan Avcıoğlu, **Milli Kurtuluş Tarihi**, Cilt:4, Tekin yay., İstanbul, 1997, s.1383.

⁶²⁰ Avcıoğlu, a.g.e., s.1382; Ermenilerden kalan malların yörenin toprak ağaları veya başka nüfuzlu kişileri tarafından ele geçirildiğine dair Türk edebiyatından da örnekler bulmak mümkündür. Türk edebiyatındaki bu örneklerin genel bir değerlendirmesi için bkz. Erol Köroğlu, “Susunluğun Farklı Kırılma Noktaları Olarak Türk Edebiyatından Unutma ve Hatırlama Örnekleri”, **Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar**, Sayı:5, Bahar 2007, ss.255-264; Murat Belge, “Edebiyatta Ermeni Sorunu”, **Birikim**, Sayı:202, Şubat 2006, ss.28-45.

⁶²¹ İlhan Tekeli, “Osmanlı İmparatorluğu’ndan Günümüze Nüfusun Zorunlu Yer Değiştirmesi ve İskân Sorunu”, **Toplum ve Bilim**, Sayı:50, Yaz 1990, s.62.

üzerine ileri harekâta girişti. Kısa süre içinde Erivan yakınlarına kadar ilerleyen Türk ordusu karşısında yenilgiye uğrayan Ermeniler, Kasım 1920’de ateşkes istemek zorunda kaldılar. Ateşkestten sonra kesin bir antlaşma için masaya oturan Türk ve Ermeni temsilcileri 2 Aralık 1920 tarihinde anlaşarak *Gümrü Antlaşması*’nı imzaladılar.

İmzalanan Gümrü Antlaşması’nın 6. ve 7. maddelerine bakıldığında, bu maddelerin Ermeni göçmenler ve bunların malları üzerine olduğunu görülmektedir. Nitekim, TBMM’de 1920-1922 arasında emval-i metruke konusunda yaşanan tartışmaların önemli bir bölümünün Doğu Anadolu’da Ermenilerden alınan yerlerde (Kars, Sarıkamış, Kağızman, Kulp ve Iğdır) kalan mallarla ilgili tartışmalardan oluştuğu görülecektir.

6 madde şöyledir: “*Bağıtlı taraflar Büyük Savaş sırasında kendi devletine karşı silah kullanmış yada işgal altındaki topraklar üzerinde toptan kırımlara katılmış olanları dışındaki göçmenlerin eski sınır içindeki yurtlarına dönmelerine izin verir. Böylece, ülkelerine döneceklerin en uygar ülkelerdeki azınlıkların yararlandıkları haklardan bütünüyle yararlanmalarını, karşılıklı olarak, yükümlenir.*”⁶²²

7. madde ise şöyledir: “*Altıncı maddede sözü geçen göçmenlerden iş bu Antlaşmanın onayı ve onay belgelerinin verişimi gününden sonra bir yıllık süre içinde yurtlarına dönmeyenler o maddenin verdiği olanaktan yararlanamayacakları gibi, tasarruf haklarına ilişkin savları da geçerli olmayacaktır.*”⁶²³

Gümrü Antlaşması, Ermenistan’daki Taşnak hükümetinin temsilcisiyle imzalanmıştı ve bir ay içinde iki ülkenin yetkili organlarınca da onaylanması gerekiyordu. Ancak, Taşnaklar antlaşmayı imzalamadan Sovyet Rusya, Ermenistan’da Taşnakları yönetimden uzaklaştırarak, Sovyet hükümeti kurdu ve böylece Gümrü Antlaşması Ermeniler tarafından onaylanamadı. Onaylanamayınca, antlaşma yürürlüğe girmedi. Böyle olunca da, iki ülkenin göçmenlerinin eski memleketlerine dönmeleri ve mallarına sahip olmaları durumu da belirsiz bir hal aldı; fakat Ermenilerden alınan yerler ise geri verilmedi.

Göçmenler konusundaki belirsizlik yaklaşık bir yıl sonra imzalanan *Kars Antlaşması* ile giderilmeye çalışılacaktır. 13 Ekim 1921’de TBMM hükümeti,

⁶²² İsmail Soysal, *Türkiye’nin Siyasal Andlaşmaları (1920-1945)*, Cilt:1, Türk Tarih Kurumu yay., Ankara, 1983, s.20.

⁶²³ Soysal, a.g.e., s.21.

Ermenistan, Azerbaycan, Gürcistan ve Rusya arasında imzalanan antlaşmanın 14. maddesi göçmenler konusunda şunu öngörmektedir: “*Bağıtlı Taraflar, işbu Antlaşmanın imzalanmasından sonra altı aylık bir süre içinde 1918 ve 1920 Savaşları mültecileri konusunda özel bir anlaşma yapmağı yükümlenir.*”⁶²⁴ Antlaşma, imzalanır imzalanmaz altı aylık bir süre içinde devletlerin göçmenlerle ilgili kendi aralarında anlaşmalarını öngörüyordu.⁶²⁵ Bu madde uyarınca da TBMM ile Ermenistan arasında antlaşmanın imzalanmasından on gün sonra göçmenler konusunda bir anlaşma imzalandığı anlaşılmaktadır. Bunu, TBMM’de 16 Nisan 1922’de emval-i metruke konusunda yapılan tartışmalardan öğreniyoruz. Tartışmalarda, Erzurum Mebusu Nusrat Efendi’nin söylediğine göre, “...Çünkü geçenlerde 23 Teşrinievvelde (23 Ekim 1921’i kastediyor) Kars’da yapılan muahede (antlaşma) mucibince Ermenilere altı ay müddet mühlet verilmiş idi. Altı ay sonra artık bunlar mallarına sahibolamıyacaktırlar.”⁶²⁶ Göçmenler konusunda imzalanan antlaşmanın mahiyetini tam olarak bilemediğimizden, daha sonraki tarihlerde yaşanan Meclis tartışmalarından da anladığımız kadarıyla yurda girmesi yasaklanan Ermeniler Gümrü Antlaşması’nda sayılan, *silah kullanmış ya da katliamlara katılmış* olanlardır. Yoksa, herhangi bir suçu olmayanlara yurtlarına dönüp mallarına sahip olmaları yasaklanmadı. Hatta, daha sonra bahsedileceği gibi geri dönmek isteyenlerin malları ile ilgili TBMM’de kanun çalışmaları da yapılacaktır.

Antlaşma sadece Ermeni göçmenleri değil, Müslüman Türk göçmenleri de ilgilendirmekteydi. Ermenistan’dan göç etmek zorunda kalmış olan Müslümanlara da eski yurtlarına dönmeleri için Ermenistan tarafından belli bir süre verildiği anlaşılıyor. Ancak, Ermenistan’a ne kadar Müslüman’ın geri döndüğü ve dönenlere mallarının ne oranda iade edilip edilmediği konusu ise yapılacak araştırmalar sonucu ortaya çıkacaktır.

Kısaca, Ermeni göçmenler açısından olaya bakıldığında silah kullanmamış ya da katliamlara katılmamış Ermeni göçmenlere Anadolu’ya dönmeleri için Mart 1922’ye kadar süre tanındığı anlaşılıyor. Bu tarihten sonra ise, Ermenilerin Anadolu’ya

⁶²⁴ Soysal, a.g.e., s.45.

⁶²⁵ Kars Antlaşması, 6, 14, 15, 16, 18 ve 19 maddeleri hariç, antlaşma onay belgelerin ilgili devletlerin birbirlerine verişiminden sonra yani 11 Eylül 1922’de yürürlüğe girdi. Dolayısıyla, hariç olan 14. madde 13 Ekim 1921’de yürürlüğe girdiğine göre altı aylık süre içinde yani Mart 1922’ye kadar Ermenistan ile Türkiye arasında göçmenlerle ilgili ayrı bir anlaşma yapılması gerekmektedir.

⁶²⁶ **Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMMZC)**, Devre:1, Cilt:19, İçtima Senesi:3, 28.İçtima, 16.4.1338, TBMM Matbaası, Ankara, 1959, s.217.

dönmeleri yasaktı. Zaten Zekeriya Sertel de anılarında, kesin bir tarih vermeden Amerika Birleşik Devletleri'nde bulunduğu dönemi⁶²⁷ anlatırken Türkiye'yi kastederek, “*O vakit Ermenilerin yurda dönmeleri yasaktı.*”⁶²⁸ demektedir ve muhtemelen 1922 Mart ayından sonrasını kastetmekteydi.

Doğu'da Ermenilerle savaşların devam ettiği süreçte güneyde de Ermenilerle çatışmalar sürüyordu. Fransız işgali altında bulunan Antep, Maraş, Urfa, Adana gibi yerlerde halkın direnişi sonucu Ermeni ve Fransız kuvvetleri yenilgiye uğrayacak ve Fransızlar 1921 sonlarında Ankara hükümeti ile anlaşarak Anadolu'dan çekilmeyi kabul edeceklerdir. Sakarya Savaşı sonrası 20 Ekim 1921'de Fransızlarla imzalanan Ankara Antlaşması ile Fransa Kemalistlerin gücünü kabul ediyor ve bir anlamda güneyde Ermenileri yalnız bırakıyordu. Ermeniler, 19. yüzyıldan beri güvendikleri Batılı güçlerin 1920 sonlarında doğuda olduğu gibi güneyde de kendilerini yalnız bırakmasıyla adeta tekrar aldatılmış oluyorlardı.

Her iki cephede meydana gelen savaşlar ve bu savaşlarda Ermenilerin yenilgiye uğraması Ermenilerin doğu ve güney taraflarından çeşitli yerlere göç etmelerini beraberinde getirdi. Kesin olarak ne kadar Ermeninin bu süreçte sözü edilen bölgelerden göç ettiği bilinmese de çeşitli rakamlar verilmektedir. Örneğin, Sabahattin Selek, Ankara Antlaşması'ndan sonra Kilikya'dan 120 binden fazla Ermeninin Suriye'ye ve 30 bin Ermeninin de Kıbrıs'a, Mısır'a ve İstanbul'a göç ettiğini belirtmekte ve Doğu Anadolu'dan da 300 binden fazla Ermeninin Ermenistan'a gittiğini yazmaktadır.⁶²⁹ Ermenilerin büyük oranlarda Anadolu'dan göç etmesi, onlardan önemli miktarda taşınır-taşınmaz mal kalmasına neden oldu. Zaten tehcir edilmeyenler hariç diğer Ermeniler sahip oldukları malları tehcirden döndükten sonra ya Osmanlı hükümeti vasıtasıyla ya da Müslümanlardan zorla almışlardı. Şimdi ise, ellerinde bulundurdukları mallarını tehcir sonrasında olduğu gibi tekrar bırakmak zorunda kalıyorlar ve bunca olaydan ve iki halk arasındaki düşmanlığın artmasından sonra bir daha Anadolu'ya gelip malları üzerinde hak iddia etmek istemiyorlardı.

⁶²⁷ Anılarına göre Sertel, Amerika Birleşik Devletleri'ne 1920'de gitmiş ve 1923 Haziran'ına kadar orada bulunmuştur.

⁶²⁸ M.Zekeriya Sertel, **Hatırladıklarım (1905-1950)**, Yayıncılık Matbaası, İstanbul, 1968, s.94.

⁶²⁹ Selek, a.g.e., s.703; J.McCarthy de, Fransızların 1921 Aralık ayında Kilikya'yı boşalttığını ve yaklaşık 30 bin Ermeni'yi buradan götürdüğünü belirtir. Bkz. Justin McCarthy, **Ölüm ve Sürgün**, (çev. Bilge Umar), İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1998, s.238.

4.2.2. TBMM’de Ermeni Mallarına İlişkin Tartışmalar ve Yapılan Hukuki Düzenlemeler

Ermenilerin yenilgiye uğrayıp Anadolu’yu boşaltmaları 1921 sonlarında belirginleşmişti. Her ne kadar 1918’den sonra Anadolu’ya gelen Ermeni sayısı tam olarak bilinmese de, Justin McCarthy 1922’de Anadolu’da 140 bin Ermeni kaldığını yazmaktadır.⁶³⁰ Önemli olan Ermenilerin Anadolu’dan göç etmeleri olgusudur. Çünkü, bu göçle Ermenilerden emval-i metruke kaldı ve kalan mallar konusu TBMM’nin de gündemine geldi.

TBMM’nin gündemine emval-i metruke konusu ilk olarak 9 Eylül 1920 tarihinde geldi. Bu tarihte gerek doğuda gerekse de güneyde Ermenilere karşı mücadele veriliyordu ve bazı yerler ele geçirilmişti. Heyet-i Vekile (Bakanlar Kurulu) de bu durum üzerine “*Memaliki müstahlasadan (kurtarılmış yerlerden) firar veya gaybubet (kaybolan) eden ahalinin emvali menkule veya gayrimenkulleri hakkında kanun*” tasarısı hazırlayarak Meclis gündemine gelmesini sağladı. M.Kemal de Meclis Başkanı olarak, Meclis’e gelen bu tasarıyı görüşülmek üzere Mâliye Encümeni’ne gönderdi.⁶³¹ Tasarı encümende görüşüledursun, doğuda Türk ordusu Ermenilere karşı kesin zafer kazanacak, yeni yerler ele geçirecek ve Ermenilerle Gümrü Antlaşmasını imzalayacaktı. Dolayısıyla, konunun tartışılması bu süreçten sonra daha yoğun olacaktı.

Konu ikinci kez Meclis gündemine Gümrü Antlaşması’ndan yaklaşık üç ay sonra 14 Mart 1921’de geldi. Meclis’in bu tarihteki toplantısına hem Vekiller Heyeti’nin kanun tasarısı hem de Mâliye Encümeni’nin kanun tasarısına ilişkin mazbatası okunarak başlandı. Kanun tasarısının gerekçesinde, çeşitli nedenlerle buldukları yerleri terk edenlerin mallarının bilinmeyen kişilerin eline geçtiği, bazı yerlerde de Kuva-i Milliye kumandanlarının bu mallara el koyduğunun haber alındığı belirtilerek, bu gibi sahipsiz malların hükümet tarafından idare edilmesi ve elde edilecek hâsılâtın mal sandıklarında saklanması kanunla belirlenmesinin zorunlu

⁶³⁰ Justin McCarthy, **Müslümanlar ve Azınlıklar**, (çev. Bilge Umar), İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1998, s.126. McCarthy, 1927’de ise bu sayının 70 bine indiğini yazar. Dünya Savaşı’ndan önce Anadolu’da yaklaşık 1.5 milyon Ermeninin yaşadığını belirten McCarthy yok olan Ermeni varlığı üzerine şu yorumu yapmaktadır: “*Yazılı tarihin başlamasından bile önce doğu Anadolu’da yaşamakta olan bir halk, düpedüz, oradan yok olmuştu.*” McCarthy, Müslümanlar ve Azınlıklar, s.124.

⁶³¹ **TBMMZC**, Devre:1, Cilt:4, İçtima Senesi:1, 62.İçtima, 9.9.1336, TBMM Basımevi, Ankara, 1981, s.38.

olduğu yazılmaktaydı. Gerekçenin devamında ise, geri dönecek olan sahiplere mallarının korunması ve idare edilmesi sürecinde harcanan para çıkılarak geri kalanı ödenecekti.⁶³² Beş maddeden oluşan tasarının ilk maddesi, düşman istilasından kurtarılan yerlerde sahibinin firarı veya kaybolması sonucu sahipsiz kalmış taşınabilir eşyaların yerel yönetim tarafından satılmasını, taşınamazlardan ve ekili alanlardan ise kiralama veya araziyi işleme sonucu elde edilecek hâsılatın mal sandıklarına aktarılmasını öngörüyordu. İkinci maddede ise, geri dönecek mal sahiplerine mallarının muhafazası ve idaresi için harcanan miktar çıkıldıktan sonra kalan miktarının mal sandıklarından ödeneceği belirtiliyordu. Üçüncü madde, emval-i metrukeye el koyanların hükümet tarafından men olunacağı üzerineydi. Dördüncü ve beşinci maddelerde, kanunun yayımlandığı tarihten itibaren geçerli olacağı ve uygulanmasına Mâliye, Dâhiliye ve Adliye Vekillerinin yetkili olduğu belirtiliyordu. 4 Ocak 1921 tarihine ait Mâliye Encümeni'nin mazbatasası ise, tasarıda birkaç küçük değişiklik yapmıştı. Buna göre, birinci maddede hükümetin harap olan haneleri, imar ettirmek şartıyla satabileceği yönünde bir değişiklik yapıldı. Bir de, Mâliye Encümeni üçüncü maddede emval-i metrukeye el koyanların hükümet tarafından değil de idare tarafından men edilmesini uygun görüyordu.⁶³³

Kanun tasarısının 20 Nisan 1922'de bazı değişikliklerle kabul edilmesine kadar Meclis'te yapılan birçok oturumda kanun tasarısı ve dolayısıyla emvali metruke hakkında önemli tartışmalar yaşandı. Bu tartışmalar Meclis'te çok farklı görüşlerin olabileceğini de ortaya koyuyordu. Örneğin, kanun tasarısının mal sahiplerinin haklarını zedelemesinden dolayı kabul edilemez olduğunu söyleyen vekiller olduğu gibi kalan malların hükümet tarafından müsadere edilmesi gerektiğini söyleyenler de vardı. 14 Mart tarihli oturumda ilk söz alan Konya Mebusu Vehbi Efendiydi. Vehbi Efendi, hükümetin gidenlerin zarar görebilecek veya çürüyecek eşyalarını satın bedellerini saklamasının normal olduğunu; fakat taşınamazları satamayacağını, bunun kanunen ve dinen caiz olmadığını söyledikten sonra, böyle bir kanunun kabul edilemez olduğunu belirtti.⁶³⁴ Karesi Mebusu Hasan Basri Bey de, tam tersi şekilde böyle bir kanunun gerekli olduğunu, kanunun amacının malları imha değil korumak olduğunu

⁶³² TBMMZC, Devre:1, Cilt:9, İçtima Senesi:2, 7.İçtima, 14.3.1337, TBMM Matbaası, Ankara, 1954, ss.121-122.

⁶³³ TBMMZC, a.g.e., s.122.

⁶³⁴ TBMMZC, a.g.e., s.123.

söyledi. Meclis'teki sıkı muhaliflerden olan Erzurum Mebusu Hüseyin Avni Bey ise, Mâliye'nin yaşayan bir insanın malının satılmasına ve muhafaza edilmesine inanmadığını, her şeyden önce kişi eğer yaşıyorsa malı ile ilgili işlemleri ya kendisinin ya da vekilinin yapması gerektiğini, ölmüşse varisinin olduğunu; o da yoksa Hazine tarafından yapılmasının uygun olduğunu söyledi.⁶³⁵ H.Avni Bey'den sonra söz alan Erzurum Mebusu Nusret Efendi de, kanunda yazıldığı gibi Ermenilerin firar veya kaybolmadığını, savaştıklarını, isyan ettiklerini, dolayısıyla kalan dükkân, hane gibi mülklerin de Hazine'nin olması gerektiğini; hükümetin Ermeni nüfusunun kalmamasından dolayı arazileri satabileceğini; ayrıca Ermenilerin tekrar memleketlerine yani Anadolu'ya gelemeyeceklerini bunun için Hazine'nin kalan malları istediği gibi değerlendirmesinin de bir sakıncası olmadığı söyledi.⁶³⁶

Meclis'te sıkça dile getirilen bir başka görüş de bu malların Müslüman muhacirlere verilmesi konusudur. Nusret Efendi ve Mebus Operatör Emin Bey gibi birçok mebus aynı görüşü daha sonraki tarihlerde olan oturumlarda da dile getireceklerdi. Mebusları böyle düşünmeye sevk eden ise, Batı'da Yunan ilerleyişinin devam etmesi ve Yunanlıların önünden doğuya doğru kaçan Müslüman halkın kötü koşullarda bulunmaları ve yaşayacak bir yer bulamamalarıydı.

Kanun hakkında lehte ve aleyhte yapılan birkaç konuşmadan sonra söz alan H.Avni Bey, bu kanunun genel olarak bütün Osmanlı vatandaşlarını kapsayan bir kanun olmasından dolayı kanunun Adliye ve Şeriye Encümenlerine gönderilip incelenmesini talep etti. Meclis tarafından da kabul edilmesiyle kanun incelenmek için ilgili encümenlere sevk edildi.

H.Avni Bey'in dikkat çektiği nokta önemliydi. Çünkü emval-i metruke, Osmanlı'da gayrimüslimlerden kalan mallar için kullanılan bir terimdi. Hatta bu durum Meclis'in 17 Eylül 1921 tarihindeki tartışmaları sırasında Yozgad Mebusu Süleyman Sırrı Bey tarafından da dile getirilmişti. Sırrı Bey, "*Malûmuâliniz öteden beri emvali menkule ve emvali metruke kelimeleri Hıristiyanlara muhtas bir tâbir gibi telâkki ediliyor.*" diyor ve tartışılan kanun tasarısındaki emval-i metrukenin - belki de açık olarak yazılmamasından dolayı - Müslümanlara mı yoksa Hıristiyanlara mı ait

⁶³⁵ TBMMZC, a.g.e., s.123.

⁶³⁶ TBMMZC, a.g.e., s.124.

olduğunu soruyordu. Meclis'ten ise *tefrik* (ayrım) *yoktur* sesleri yükseliyordu.⁶³⁷ Bu da bize kanunun sadece Hıristiyanlardan değil, Müslümanlardan kalan mülkleri de emval-i metruke olarak adlandırdığını göstermektedir. Örneğin, Erzincan Mebusu Emin Bey, 10 Kasım 1921'deki oturumda, “*Efendim emvali metruke malûmuâliniz Ermenilerin terk etmiş oldukları emval bir de hali harp dolayısıyla kalan emvaldir*”⁶³⁸ diyerek emval-i metrukenin Ermenilerden yani Hıristiyanlardan kalan mallar ile savaş nedeniyle kalan mallar olarak iki türlü olduğunu kabul ediyordu. Kısaca, bu kanunla hükümet, düşman istilasından kurtarılan yerlerdeki-Hıristiyanlardan veya Müslümanlardan kalsın-bütün emval-i metrukenin idaresini kendisi yürütmek istiyordu.

Vekiller Heyeti'nin kanun tasarısının Mart ayındaki tartışmalarından sonra tasarının Meclis'e bir dahaki gelişi 6 ay sonra 17 Eylül 1921'de olacaktır. Ancak o tarihe kadar bazı mebuslar tarafından emval-i metruke ile çeşitli kanun teklifleri verilecektir. Örneğin, Tokat Mebusu Mustafa Bey ve arkadaşlarının verdiği kanun teklifi aslında ne Vekiller Heyeti'nin bahsedilen kanun tasarısına ne de Meclis'in genel havasına uymamaktaydı ki zaten teklif reddedilecekti. 2 Mayıs 1921'de Meclis gündemine gelen teklifin konusu, Ermenilerden kalan emval-i metrukenin yararlanma hakkının sahiplerine verilmesine dairdi. Teklif incelenmek için Layiha Encümeni'ne gönderildi.⁶³⁹ Layiha Encümeni'nin teklifin reddedilmesini isteyen mazbatasının Meclis gündemine gelmesi ise 18 Haziran'da oldu. Meclis'in de kabul ettiği mazbata aynen şöyledir:

*“Ashabı vefat eden veyahut gaybubet eyliyen Ermenilerin metruk emlak ve arazileri ispatı veraset mümkün olmadığı halde erbabı vukuftan (bilirkişilerden) teşekkül edecek komisyon marifetiyle hakkı intikal ashabına itası lüzumuna dair Tokat Mebusu Mustafa beyin teklifi kanunisi Encümenimizce şayanı müzakere (görüşülecek değerinde) görülmüyerek ekseriyetle reddedilmiş olmakla Makamı Celili Riyasete takdim kılındı.”*⁶⁴⁰

Ermenilerden kalan malların sahiplerine verilmesine dair kanun teklifini reddeden Meclis, emval-i metrukenin Yunan işgalinden kaçan Müslümanlara ücretsiz

⁶³⁷ TBMMZC, Devre:1, Cilt:12, İçtima Senesi:2, 77.İçtima, 17.9.1337, TBMM Matbaası, Ankara, 1958, s.229.

⁶³⁸ TBMMZC, Devre:1, Cilt:14, İçtima Senesi:2, 108.İçtima, 10.11.1337, TBMM Matbaası, Ankara, 1958, s.158.

⁶³⁹ TBMMZC, Devre:1, Cilt:10, İçtima Senesi:2, 28.İçtima, 2.5.1337, TBMM Matbaası, Ankara, 1958, s.194.

⁶⁴⁰ TBMMZC, Devre:1, Cilt:10, İçtima Senesi:2, 39.İçtima, 18.6.1337, TBMM Matbaası, Ankara, 1958, s.391.

dağıtılmasına dair Aydın Mebusu Dr.Mazhar Bey'in teklifini görüşülmeye değer buluyordu. 4 Temmuz 1921'de Meclis gündemine gelen ve Layiha Encümeni'ne havale edilen teklif, encümen tarafından incelendi ve encümen mazbatasına göre teklif 18 Temmuz'da Dâhiliye, Kavanini Mâliye (Mali kanunlar) ve Muvazenei Mâliye (Gelir ve Giderden sorumlu komisyon) encümenlerine gönderildi.⁶⁴¹

Gerçek sahiplerinin firarı veya kaybolması sonucu sahipsiz kalan malların idaresini hükümete veren Vekiller Heyeti'nin kanun tasarısının Meclis'te 17 Eylül 1921'de ikinci kez görüşülmesine, daha önce havale edilen Adliye Encümeni'nden gelen mazbatanın okunması ile başlandı. Adliye Encümeni kanun tasarısında bazı değişiklikler yaptı. Buna göre, birinci ve ikinci maddeler birinci maddede birleştirildi; kanunun yayımlandığı tarihten önceki vekâletnamelerin değersiz olduğu ve bundan sonra yapılacak işlemlerin hükümete intikal ettiği şeklinde yeni bir madde eklendi ve son değişiklik olarak da firar veya kaybolma durumunun istila görmeyen yerlerde de olabileceği düşüncesiyle kanunun istila görmeyen bölge halkı için de genişletilmesi yönünde bir takım değişiklikler yapıldı. İlk söz alan ve tasarının lehinde konuşan Mâliye Vekili Hasan Bey, birçok yerde emval-i metrukenin hükümetin idaresinde olduğunu belirttikten sonra, sadece birinci maddenin ülke kaynaklarının boşa gitmemesi için harap olmuş taşınmazların satılmasını da içeren bir şekilde değiştirilmesini uygun olacağını söyledi.⁶⁴²

Bu oturumda da yine emval-i metrukenin fakir halka ya da Müslümanlara verilmesi görüşü ağırlık kazandı. Örneğin Vehbi Efendi, hükümetin özellikle ekili alanları idare etmesinin mümkün olmadığını; bu nedenle ekili alanların o civarda bulunan halka dağıtılıp onlar tarafından işletilmesinin sağlanması yönünde kanuna bir madde eklenmesini istedi. Vehbi Efendi'ye göre böylece hem halk hem de hükümet o topraktan faydalanacaktır. Meclis'te çoğunluk emval-i metrukenin Müslümanlara dağıtılmasından yanaydı. Hasan Basri Bey, daha önce bahsedilen Dr.Mazhar Bey'in kanun teklifine atıfta bulunarak, "*Heyet-i Umumiyyeye bâzı kanunlar geliyor. Bu kanunlar burada bir kere arzı endam ettikten ve bir encümene havale olunduktan sonra bir daha karşımıza çıkmıyor.*" diyerek sözü edilen kanun teklifinin tartışılan

⁶⁴¹ TBMMZC, Devre:1, Cilt:11, İçtima Senesi:2, 52.İçtima, 18.7.1337, TBMM Matbaası, Ankara, 1958, s.311.

⁶⁴² TBMMZC, Devre:1, Cilt:12, İçtima Senesi:2, 77.İçtima, 17.9.1337, TBMM Matbaası, Ankara, 1958, s.227.

kanun tasarısıyla aynı konuda olmasından dolayı bir an önce Meclis gündemine gelmesini istedi. Basri Bey, hükümetin emval-i metrukeyi idare etmesini istemiyordu. Öyle ki, “Eğer, emvali gayrimenkuleyi Hükümet almak istiyorsa buna bütün mevcudiyetimizle isyan edelim, vermiyelim.” diyordu.⁶⁴³ Bundan sonra Meclis’te, iki kanunun birlikte incelenmesi görüşü ağırlık kazandı. Aydın Mebusu Esad Efendi, düşman tarafına geçerek orduya karşı silah kullanmış olanların mallarını hükümetin satarak, onlara parayı iade etmesini kabullenmediğini ve emlâkın ihtiyacı olanlara dağıtılmasını istedi. Yine, Erzurum Mebusu Durak Bey ile Vehbi Efendi de, iki kanunun birlikte incelenmesini talep ettiler. Mazhar Bey’in teklifinin görüşülmesinin ertelenmemesini isteyen Vehbi Bey, “Esasen bu gibi kanunlar her şeyden evvel süngünün ucuna bağlı kanunlardır. Binaenaleyh tehirine de mâni yoktur.” diyerek emval-i metruke ile ilgili kanunların önemini vurguluyordu.⁶⁴⁴

Emval-i metrukenin Müslümanlara verilmesi görüşünü şiddetle eleştiren Mâliye Vekili Hasan Bey ise, bu işin geçmişte bazı sakıncaları olduğunu ve gelecekte de olacağını söyledi. Ona göre, boş kalan emlâkın sahipleri vardır ve bu mallar hükümete ait değildir. Bu nedenle, sahibi olan bu emval-i metrukeyi Müslüman halka vermek doğru değildir. Ayrıca başka bir sakıncaya daha dikkati çeken Hasan Bey, “Emvali metrûkeyi bugün karıştırırsak birkaç mütegalibenin elinde çıkar.” diyerek geçmişte emval-i metruke konusunda yaşanan suiistimallerine değiniyor ve bir anlamda yine aynı şeylerin yaşanabileceğini söylüyordu.⁶⁴⁵ Sonuçta, Meclis iki kanunun birlikte incelenmesini kabul etti ve toplantı da böylece kapandı.

Aslında emval-i metruke ile ilgili tartışılan kanun teklifi ve tasarısı sayısı iki değil üç taneydi. Diğer kanun tasarısı ise, haneleri tahrip olan kurtarılmış bölge halkına emval-i metrukeden verilmiş olan haneler hakkındaydı. Vekiller Heyeti tarafından 2 Kasım 1920’de hazırlanan tasarı⁶⁴⁶ 11 Kasım’da Meclis gündemine gelmiş ve Mâliye Encümeni’ne sevk edilmişti.⁶⁴⁷ Şimdi yeniden diğer iki kanunla birlikte tekrar gündeme gelecek ve tartışılacaktır.

⁶⁴³ TBMMZC, a.g.e., s.228.

⁶⁴⁴ TBMMZC, a.g.e., s.231.

⁶⁴⁵ TBMMZC, a.g.e., s.229.

⁶⁴⁶ Beş maddeden oluşan tasarı için bkz. BCA, **Bakanlar Kurulu Kararları (1920-1928) (BKK)**, 030.18.1.1/1.18.9, 2 Teşrin-i Sâni 1336.

⁶⁴⁷ TBMMZC, Devre:1, Cilt:5, İçtima Senesi:1, 97.İçtima, 11.11.1336, TBMM Basımevi, Ankara, 1981, s.346.

10 Kasım 1921 tarihli oturumda Muvazenei Mâliye encümeninin her üç kanun için yazdığı ortak tezkeresi okundu. Tezkereye göre, üç adet kanun teklif veya tasarısında Adliye, Şeriye ve Muvazenei Mâliye encümenlerince tekrar incelenip değişiklik yapılmalıydı. Meclis de encümenin bu kararına uyacak ve üç kanunun sözü edilen üç encümen tarafından incelenmesini kabul edecektir.

Emval-i metruke ile ilgili kanun teklif ve tasarılarının sonraki süreçte Meclis gündemine gelmesi biraz zaman alacaktı. Yaklaşık beş ay sonra 16 Nisan 1922’de gündeme gelen kanunlardan üzerinde en çok tartışılanı, Meclis’te gündeme ilk olarak gelen “Memaliki müstahlasadan firar veya gaybubet eden ahalinin emvali menkule veya gayrimenkulleri hakkında kanun” tasarısı oldu. Nedeni de, bu kanunun Ermenilerin geri dönüşleri ve mallarını tekrar almaları ile de ilgili olmasındandı. Gerçi, Ermenilere verilen geri dönme süresi mart sonlarında dolmuştu. Bu nedenle, Meclis’teki tartışmalar daha çok oluşan bu yeni durum karşısında kanunun nasıl yeni bir şekil alacağı üzerine olmaktadır. Örneğin, Nusrat Efendi, Ermenilere dönmeleri için Kars’ta yapılan anlaşma uyarınca altı ay süre tanındığını, bu süreden sonra gelenlerin mallarına sahip olamayacakları için kanun maddesinde var olan “firar veya kaybolma” halinin anlamsız kaldığını; çünkü Ermenilerin Türklere karşı savaşıp, Ermenistan’a gittiğini, dolayısıyla da bunların kendi arazilerinden *sarf-ı nazar* ettiklerini (vazgeçtiklerini) ve nasıl Balkan hükümetleri Türklerden kalan mallara el koyduysa hükümetin de aynısını yapmasını istemekteydi.⁶⁴⁸ Kanunun dış politika ile de ilgisi olduğunu düşünen mebuslar vardı. Malatya Mebusu Lûtfi Bey, Sivas Mebusu Emir Paşa, Bolu Mebusu Şükrü Bey ve Erzincan Mebusu Osman Fevzi Efendi gibi mebuslar Ermeni göçmenlerin ve onlardan kalan malların durumunun siyaseten bir mahzuru olup olmadığının incelenmesi için kanunun bir de Hariciye Encümeni’ne gönderilmesini istiyorlardı.⁶⁴⁹ Osman Fevzi Efendi, ayrıca Ermenilerin artık, kanunun birinci maddesindeki gibi firari ya da kaybolma şekliyle tarif edilemeyeceğini, bu nedenle de onlardan kalan malların Hazine’ye aktarılıp, Hazinece satılmasında bir sakınca olmayacağını söyledi.⁶⁵⁰

⁶⁴⁸ TBMMZC, Devre:1, Cilt:19, İçtima Senesi:3, 28.İçtima, 16.4.1338, TBMM Matbaası, Ankara, 1959, s.217.

⁶⁴⁹ TBMMZC, a.g.e., ss.218-219. Ancak, kanun Hariciye Encümeni’ne gönderilmeden yasalaşacaktır.

⁶⁵⁰ TBMMZC, a.g.e., s.219.

Gayrimüslimlerden kalan malların Hazine'ye aktarılmasının sakıncalı olacağını düşünen mebuslar da vardı. Bunlardan biri de Sivas Mebusu Mustafa Taki Efendi idi. Mustafa Taki Efendi'ye göre, Ermeni ve Rumların özellikle taşınmazları muhafaza edilmelidir. Çünkü, ileride uluslararası bir barış olduğunda Anadolu'daki gayrimüslimlerin durumunun "Azınlıkların Hukuku" olarak tartışılacağını; işte o zaman mallarla ilgili sorunların ortaya çıkacağını söyledi.⁶⁵¹

Kanun hakkında yapılan tartışmalardan sonra kanunun maddelerinin görüşülmesine sıra geldi. Birinci madde okunup tartışmalara geçildi. Maddedeki firar ve kaybolma durumunun değiştirilmesi istekleri doğrultusunda maddenin Şeriye Encümeni'ne gönderilmesi kararlaştırıldı ve oturum sona erdi.

20 Nisan 1922'deki toplantı kanun tasarısı hakkındaki son toplantı oldu. Bu oturumda yapılan uzun tartışmalar sonunda bir yıldan fazla süredir Meclis'in gündemine gelip giden tasarı sonunda yasalaşacaktı. Fakat, yasalaşmadan önce kanunun maddeleri üzerindeki tartışmalar oldukça uzun sürdü. Türklere saldıranların mallarının kendilerine verilmesine şiddetle karşı çıkan aşırı milliyetçi mebuslar olduğu gibi, yapılan kanunun genel hukuka ve malların gerçek sahiplerinin haklarına zarar getirmemesi için gerekli düzeltmelerin yapılmasını isteyenler de vardı. Özellikle Ömer Vehbi Efendi ve H.Avni Bey'in takıldıkları nokta, birinci maddedeki firar ve kaybolma durumlarıydı. Özellikle Ermeni ve Rumların savaşarak kendi istekleriyle memleketten ayrıldıklarını, bu nedenle de bu kişilerin firari veya kaybolmadığını söyleyerek maddenin buna uygun bir şekilde değiştirilmesi konusunda ısrar etseler de madde değiştirilmeyecek ve aynen yasalaşacaktır.

Kanun tasarısı üzerinde yapılan tartışmalarda mebusların verdikleri tavrılar veya değişiklik önerileri doğrultusunda kanuna yeni maddeler de ekleniyordu. Örneğin, H.Avni Bey'in, kanuna üçüncü madde olması için önerdiği değişiklik, emval-i metrukeye fuzuli sahip olanların emval-i metrukeyi bir hafta içinde hükümete teslim etmelerinin mecbur olduğu; eğer teslim etmezlerse haklarında kanuni takibat yapılacağı yönündeydi.⁶⁵² Yasalaşacak başka bir teklif maddesi de Saruhan Mebusu Reşad Bey'den geldi. Teklife göre, gizli olarak başkasında bulunan emval-i metrukeyi

⁶⁵¹ TBMMZC, a.g.e., s.220.

⁶⁵² TBMMZC, Devre:1, Cilt:19, İçtima Senesi:3, 31.İçtima, 20.4.1338, TBMM Matbaası, Ankara, 1959, s.313.

ihbar edenlere malın bedelinin yüzde 10'u kadar "ihbariye" adı verilen ödül verilmeliydi.⁶⁵³

Kanun hakkında yapılan tartışmalardan sonra tasarının oylamasına geldi. Kanuna yaptığı eleştirilere rağmen H.Avni Bey'in kabul oyu verenler arasında olduğu oylama sonuçlarında 112 kabul, 37 red ve 26 çekimser oyla⁶⁵⁴ Vekiller Heyeti tarafından sunulan kanun tasarısı böylece Meclis'te kabul edilmiş oldu. Son şekliyle kanunun tam metni şöyledir:

“Memalik-i müstahsaladan firar veya gaybubet eden ahalinin emval-i menkule ve gayr-i menkullerinin idaresi hakkında kanun

Madde 1 – *Düşman istilasından kurtulan mahallerde ashabının firar ve gaybubetine mebni sahihsiz kalmış olan emval-i metruke hükümetçe usulü dairesinde bil-müzayede (müzayede yoluyla) fîrûht (satışı) ve emval-i gayr-i menkule ile mezzûâta keza hükümetçe idare edilerek esmân (tutar) ve bedel-i icar (kira bedeli) ve hasılat-ı sâiresi (diğer hasılatlar) masârif-i vâkıa (gerçekleşen masraflardan) ba'de-t-tenzîl (düşürüldükten sonra) emanet hesabına kaydedilmek üzere mal sandıklarına tevdi' olunur; ancak bunlardan avdet edenlerin emval-i gayr-i menkuleleri ile emaneten mal sandığına teslim edilmiş olan mebalîğ kendilerine iade olunur.*

Madde 2 – *İş bu kanun tarih-i mer'iyetten (yürürlüğe girdiği tarihten) mukaddem (önce) tanzîm kılınan (düzenlenen) vekâletnâmelere istinaden usul ve teâmülî dâiresinde vâki' olan (geçerli olan) ukud-ı muteber (güvenilir şartlar) olup kanunun tarih-i mer'iyetinden itibaren ukud-ı mezkureden (adı geçen şartlardan) mütevellid (meydana gelen) hukuk ile bu ukudu istinad eden vazâif-i vekâlet (vekalet görevleri) hükümete intikal etmiştir.*

Madde 3 – *Sahihsiz emval ve metrûkat ve mezzûâta fuzûlî müdahale edenler iş bu kanun tarih-i neşrinden (yayımlandıktan sonra) bir hafta sonraya kadar hükümete teslim etmeye mecburdur; imtina edenler idareten men' ve haklarında ta'kîbât-ı kanuniye (kanuni kovuşturma) ifâ olunur.*

Madde 4 – *Emval-i metrukeden mektûm (gizli, saklı) olanlarını ihbar edenlere meydana çıkarılan malın bedelinin yüzde onu ihbâriyye olarak verilir.*

⁶⁵³ TBMMZC, a.g.e., s.314.

⁶⁵⁴ TBMMZC, a.g.e., ss.335-336.

Madde 5 – *İş bu kanun ahkâmı ahvâl-i harbiye (savaş durumu) ve siyâsiyye (siyaset) ilcâ'siyle (lüzumuyla) sâir mahâllere firar ve gaybubet ettikleri hükmen sâbit olan eşhâsın emval-i menkule ve gayr-i menkule ve mevrûâtı hakkında dahi caridir.*

Madde 6 – *İş bu kanun tarihi neşrinden muteberdir.*

Madde 7 – *İş bu kanunun icrâ-yi ahkâmına (emirlerinin yerine getirilmesine) Maliye, Dahiliye, Adliye vekilleri memurdur.*”⁶⁵⁵

Dönemin mebusları tarafından “*Emval-i Metruke Kanunu*” olarak adlandırılan kanunla, ülke genelindeki emval-i metrukenin durumu da belirlenmiş oldu. Daha önce de belirtildiği gibi kanun çalışmalarını her ne kadar öncelikle Ermenilerden alınan yerlerdeki emval-i metruke konusu belirlese de, Meclis tartışmalarından anladığımız kadarıyla kanunun Müslüman veya Hıristiyanlardan kalan fark etmeden bütün emval-i metrukeyi kapsadığı görülmektedir. Kanun çalışmaları 1920 sonlarında başlamıştı. Ermenilerin dönmesine ilişkin onlara tanınan süreye ilişkin tartışmalar da aynı dönemde başladı. Hükümet başta, bu kanunu hazırlayarak geri dönecek Ermenilere mallarını çıkaracağı kanuna göre vermek istemişse de, kanunun yasalaşmasının Ermenilere tanınan süreden yaklaşık bir ay sonraya denk gelmesi Ermenilerin bu kanundan yararlanamamalarını beraberinde getirdi.

TBMM hükümeti, çıkarılan bu kanundan önce de ülkedeki emval-i metrukenin idaresini sağlıyordu. Örneğin, Maraş'ta Ermenilerden kalan bağların önceden hükümetçe iltizama verildiği, ancak geri gelenlere veya vekillerine bu tür ekili alanların iadesinde sorunlar çıkmasından dolayı hükümet, bu tür arazinin idaresinin ancak kendisi tarafından yapılmasını Maraş'a bildiriyordu.⁶⁵⁶ TBMM hükümeti, emval-i metrukenin iade ve idaresini 8 Ocak 1920 tarihli kararnameye göre yapmaktaydı. 20 Nisan 1922 tarihli kanun ise, oluşan yeni koşullara göre göçmenler ve malları ile ilgili yeni koşullar getirmişti. Artık son Osmanlı Mebusan Meclisi'nin çıkardığı kararnameye gerek kalmamıştı. Ayrıca, iki kanun aynı anda yürürlükte olduğu için bir takım sorunlar da yaşanmaktaydı. Bu nedenlerle TBMM'de Gaziantep Mebusu Ali Cenani Bey'in verdiği taktir⁶⁵⁷ doğrultusunda 8 Ocak 1920 tarihli Osmanlı

⁶⁵⁵ **Türkiye Büyük Millet Meclisi Kavanin Mecmuası**, Cilt:1, Devre:1, Türkiye Büyük Millet Meclisi Matbaası, Ankara, 1943, s.265.

⁶⁵⁶ BCA, **BKK (1920-1928)**, 030.18.1.1/1.8.19, 16 Ağustos 1336.

⁶⁵⁷ **TBMMZC**, Devre:1, Cilt:23, İçtima Senesi:3, 102.İçtima, 14.9.1338, TBMM Matbaası, Ankara, 1960, s.49.

hükümeti döneminde çıkan kararname 14 Eylül 1922’de Meclis’te herhangi bir itiraz olmadan reddedildi.⁶⁵⁸

TBMM 8 Ocak 1920 tarihli kararnameyi reddetmekle İttihat ve Terakki döneminde çıkarılan ve söz konusu kararname ile ortadan kaldırılan kanun ve nizamnameleri (26 Eylül 1915 tarihli geçici kanun ile bu kanunun uygulama esaslarını belirleyen 8 Kasım 1915 tarihli nizamname) de tekrar yürürlüğe koymuş oluyordu. Dolayısıyla bu da, emval-i metrukenin tasfiyesine olanak tanıyan bir durumdu. Nitekim, Vekiller Heyeti, 31 Ekim 1922’de 8 Kasım 1915 tarihli nizamnamede bazı değişiklikler yaptı. Nizamnamenin 5 ve 8. maddeleri yeniden düzenlendiği gibi 7. maddesi de mülga sayıldı yani kaldırıldı. Buna göre, tasfiye komisyonlarının oluşturulma şekli değiştirildi ve komisyonlar artık bölgenin en büyük mülkiye memuru tarafından tayin olunacak mal memurunun başkanlığında idare ve belediye meclisinden ve varsa ticaret odası üyelerinden birer kişiden oluşacaktı. Sekizinci madde ile de, komisyon üyelerinin ücretleri arttırıldı. İl ve sancaklardaki komisyon reislerine her oturum için ikişer, kaza komisyon reisleri ile il ve sancak üyelerine birer buçuk ve kaza üyelerine de birer lira ücret verilmesi kararlaştırıldı.⁶⁵⁹

Tasfiye Komisyonları’nın kuruluşunu sağlayan 1915 tarihli nizamnamenin tekrar yürürlüğe girmesi emval-i metruke uygulamalarına da yansdı. Örneğin, Vekiller Heyeti, Kurtuluş Savaşı’ndan sonra Rum ve Ermenilerden kalan ipek böceği tohumlarının ziraatçılara dağıtılması yönünde karar aldı.⁶⁶⁰

İsteyen Ermenilerin geri dönebilmesi ve mallarının iadesi konusu ancak 20 Kasım 1922 - 24 Temmuz 1923 arasında toplanan Lozan Konferansı’nda çözülecektir. Azınlıklar Alt Komisyonu’nda, azınlıklarla ilgili konular görüşülürken, memleketlerinden gitmek zorunda kalan göçmenlerin geri dönmeleri ve mallarının iade edilmesi de tartışıldı. Konferansta, müttefik temsilci heyetlerince azınlıklarla ilgili

⁶⁵⁸ “Aher mahallere nakledilmiş olan eşhasın 13 Eylül 1331 tarihli kanun mucibince tasfiyeye tabi tutulan emvaline mütedair 8 Kanun-ı Sani 1336 tarihli kararnamenin reddine dair Büyük Millet Meclisi’nin kararı”, **Türkiye Cumhuriyeti Sicilli Kavaninin**, Cilt:1, Cihan Matbaası, İstanbul, 1926, s.146.

⁶⁵⁹ “Emval-i Metruke kanun-ı muvakkatinin sureti icrâiyesini mübeyyin 26 Teşrin-i Evvel 1331 tarihli nizâmnâmenin muaddel 5, 8 ve mensûh 7. maddeleriyle mezkûr nizâmnâmeye müzeyyel madde”, **Türkiye Cumhuriyeti Sicilli Kavaninin**, Cilt:12, Cihan Kitaphanesi, İstanbul, 1955, ss.15-16; “Mahall-i âhere nakledilmiş eşhasın emval-i metrukesi hakkında 17 Zilkade sene 333 tarihli kanun-ı muvakkatın suver-i icraiyesine mütedair 26 Teşrin-i Evvel sene 32 (belgede 32 yazıyor; fakat 31 yani 331 olacak) tarihli nizâmnâmenin ba’zı mevaddını muaddel”, BCA, **BKK (1920-1928)**, 030.18.1.1/6.34.14, 31 Teşrin-i Evvel 1338.

⁶⁶⁰ BCA, **BKK (1920-1928)**, 030.18.1.1/6.37.1, 16 Kasım 1338.

13 maddelik bir tasarı sunuldu. 3. ve 4. maddeleri yabancı göçmenlerle ilgilidir. Üçüncü madde şöyledir:

*“Türk hükümeti, 1 Ağustos 1914 tarihinden bu yana ortadan kaybolmuş ya da ailelerinden ayrı düşmüş kimselerin, sayıları ve dinleri ne olursa olsun, ailelerine ya da topluluklarına (cemaatlarına) geri verilmesini ve yolsuz-yöntemsiz mallarından yoksun bırakılmış kimselere mallarının geri verilmesini sağlamak için, 30 Ekim 1918’den bu yana girişilmiş çalışmaların sonuçlarını kabul ettiğini bildirir. Türkiye bu çalışmalara ara verilmemesi için bütün kolaylıkları gösterecektir.”*⁶⁶¹

Dördüncü maddede ise müttefikler, Türk hükümetinin din ve dil bakımından etnik azınlıklardan olan kimselerin göç etmelerine hiçbir engel çıkarmayacağını garanti etmesini istiyorlardı.⁶⁶²

Maddeler üzerine yapılan tartışmalarda Türk temsilcisi Rıza Nur, özellikle Ermeni göçmenler ve mallarının iadesi meselesinin, geçmişte kaldığını; konferansın gelecekle ilgili konularla ilgilenmesi gerektiğini söyledikten sonra, geçmişini ilgilendiren üçüncü maddeyi kesinlikle kabul etmeyeceğini bildirdi.⁶⁶³ Tartışmalar sürerken Amerika temsilci heyeti, konferansa bir bildiri sundu. Bildiride, söz konusu maddelerin göçmenlerin memleketlerine dönmesi ve mallarının iadesinin yeterince ve güvenlik içinde yapılmasını kapsamadığı; yurtlarına dönmek isteyen yüz binlerce göçmen olduğunu, bunların kendilerinin ya da mirasçılarının mallarından yoksun bırakılmaması gerektiği; bu nedenle sağlanacak genel bir aflu birçok Ermeninin geri dönebileceği yazılıydı.⁶⁶⁴ Azınlıkların geri dönmesi ve mallarının iade edilmesi konusunda yapılan tartışmalar sonunda, Türk tarafı sadece 30 Ekim 1918 - 20 Kasım 1922 arasında yapılmış olan işlemlere itiraz etmeyeceğini konferansa bildirdi.⁶⁶⁵ Söz konusu itiraz kabul edildi ve azınlıklarla ilgili Azınlık Alt Komisyonunca Uygun Bulunan Bildiri’ye şöyle yansdı:

“Bütün devletlerin duymakta olduğu genel barışma isteğini paylaşmakta olan Türk Hükümeti, savaş yüzünden dağılmış olan aileleri bir araya toplamak ve meşru hak sahiplerini mallarına kavuşturmak amacıyla, Müttefiklerin koruyuculuğu altında ve 30 Ekim 1918 - 20 Kasım

⁶⁶¹ **Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler**, (çev. Seha Meray), Takım:1, Cilt:1, Kitap:2, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1970, s.163.

⁶⁶² Aynı yerde.

⁶⁶³ Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler, s.185.

⁶⁶⁴ Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler, ss.221-222.

⁶⁶⁵ Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler, s.253.

1922 tarihleri arasında yapılmış olan işlemlere itiraz etmemek niyetinde olduğunu bildirir.”⁶⁶⁶

Sonuç olarak, Ermenilerin mallarının geri verilmesi, kendileri sadece 30 Ekim 1918 - 20 Kasım 1922 tarihleri arasında başvurmuşlarsa kabul ediliyordu. 20 Kasım 1922'den sonraki istekler ise geçerli olmayacaktı.

⁶⁶⁶ Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler, s.289.

SONUÇ

Çalışmanın ana bölümlerinden biri olan ve 1915 ile 1918 arasını kapsayan İttihatçı hükümetler dönemi, Türkçü politikaların en yoğun olduğu dönemlerden biri olarak nitelendirilebilir. Osmanlı İmparatorluğu'nun asli unsuru olan Türkler, milliyetçiliği İmparatorluk sınırları içinde en son yaşayan toplumlardan biriydi. Bunun en önemli nedenlerinden birisi, milliyetçiliğin etkisiyle devletten ayrılmak isteyen Hıristiyan toplumları *Osmanlıcılık* potasında birleştirerek devletin parçalanmasını önleme düşüncesiydi. Ancak, bu politika başarılı olmayacaktı. Çünkü, 19. yüzyıl ve 20. yüzyıl başları milliyetçilik çağıydı ve her millet kendi ulus devleti kurma peşindeydi. Türkler de, Osmanlıcılık politikasının iflası üzerine 1912 Balkan Savaşları'ndan sonra kendi ulus devletlerini kurma yolunda artık açık açık faaliyetlerde bulunacaklardı. İmparatorluk içinde milliyetçilik düşüncesine en son sarılanlar Türkler olacaktı. Bunun bir nedeni yukarıda sözü edilen İmparatorluğun parçalanmasını önlemek ve Osmanlıcılık düşüncesiye, diğer bir nedeni de Türklerin milliyetçiliğin gerektirdiği kapitalistleşme ve burjuvalaşmadan görece İmparatorluğun gayrimüslim azınlıklarına göre daha uzak olmasıydı.

Ulus devlet olma pratiği Batı Avrupa'ya oranla doğuda yani Balkanlar, Kafkasya, Anadolu ve Ortadoğu coğrafyasında oldukça sancılı oldu. Bu bölgelerde yer alan ve bağımsız olmak isteyen milletler, amaçlarına ulaşmak için önce nüfus bakımından üstün olmak gerektiğinin farkındaydılar. Ulus devlet'in yolu homojen bir toplumdan geçiyordu. Onlar da bu homojenleşme için hemen her yolu denediler. Dolayısıyla kendinden olmayana, bir başka deyişle *öteki* olana karşı öldürme, sürgün etme, yaşam şartlarını kötüleştirme, mallarına el koyma gibi şiddet faaliyetlerinde de bulundular. Zaten bu coğrafyalardan özellikle Balkanlar ve Kafkasya'nın "milliyetçilik çağları", sözü edilen uygulamaların ötekine karşı her zaman kullanıldığı dönemler olmuştur. Aslında bu yöntemler genelde tüm milliyetçiliklerde ortaya çıkan bir durumdu. Ancak, geç milliyetçilik hareketleri daha radikal ve şiddet yanlısı olabilmıştır.

Ulus devlette amaç, sosyal, siyasal, ekonomik ve nüfus olarak tamamen homojen bir yapı oluşturmaktır. Bu yapıyı sağlamak yolunda Osmanlı Devleti'ne bağlı topraklarda ilk olarak Balkan milletleri ayaklandı. Başta, Sırp, Yunanlılar ve

Bulgarlar olmak üzere diğer Balkan milletleri de 19. yüzyıl başlarından itibaren Osmanlı Devleti ile kıyasıya mücadeleye giriştiler ve bağımsızlıklarını kazanarak büyük devletlerin de yardımıyla 1912 Balkan Savaşları'nda Osmanlı ordusunu yenerek İstanbul'a bile yaklaştılar. Bu olay, bütün 19. yüzyıl boyunca bölgede Osmanlı Devleti'nin etkinliğinin giderek azalması ve tersine burada yaşayan Balkan milletlerinin ise güçlenmesinin sonucuydu.

Balkanlar özellikle 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında bölgedeki Müslüman halkın temizlenmesi bakımından buradaki milletlere istediği fırsatı verdi. Rusların da bizzat desteklediği ve içinde yer aldığı bu temizlik hareketinde on binlerce Müslüman öldü ve yüz binlercesi de göçmen durumuna düşerek Osmanlı Anadolu'suna sığınmak zorunda kaldı. J. McCarthy'nin verdiği rakamlar, Balkan devletlerinin yaptığı etnik temizliğin kendi milliyetçilikleri açısından "başarıya" ulaştığını göstermektedir. Buna göre, 19. yüzyıl başlarından 1912'ye kadar olan süreçte Balkanlar'daki Müslümanların oranı %62 azalmıştı.⁶⁶⁷ Bulgarlar Balkan milletleri içinde en şiddetli uygulamaları yapanlardı. Bölgede yoğun olarak bulunan Müslüman Türklere karşı Bulgarlar, Türk köylerini basıp insanları öldürmenin yanında bölge insanının oradan göç etmesi için evlerini ya yakıyor ya da ellerinden alıyordu. Bu, savaş stratejisinin bir parçasıydı. Amaç, "*Bulgaristan Türklerinin geri dönmekle bulabilecekleri hiçbir şeylerinin kalmamasını sağlama bağlamak idi.*"⁶⁶⁸ Bulgaristan'ın amacı gerçekleşecek ve geri dönmek isteyen Türkler, evleri olmadığından orada barınamayacak ve tekrar Bulgaristan'dan ayrılmak zorunda kalacaklardı. Balkan milletleri bunları milliyetçi düşüncenin etkisiyle yapmanın yanında; onları bu işe iten başka sebepler de vardı. Bunlardan en önemlisi de, Müslümanların mallarını, tarlalarını sahiplenmek isteğiydi.

Türklerin Balkanlar'dan kovulması ile onlardan kalan evler, araziler hep bölge halkına dağıtıldı. Örneğin, Bulgaristan'da Türklerin boşalttığı evler ve topraklar Bulgar köylüsüne verildiği gibi mahalli sandıklarda Müslümanlara ait olan paralara da el konuldu.⁶⁶⁹ Böylece, Türk muhacirlerin geri dönme olasılıkları ortadan kaldırılmaya çalışıldı. Yine, savaş sırasında halkı yanına çekme yollarından biri olarak Yunanlılar,

⁶⁶⁷ Justin McCarthy, **Ölüm ve Sürgün**, (çev. Bilge Umar), İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1998, s.191.

⁶⁶⁸ McCarthy, Ölüm ve Sürgün, s.81.

⁶⁶⁹ Nedim İpek, **Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri (1879-1890)**, Türk Tarih Kurumu yay., Ankara, 1994, s.20.

Balkan Savaşları sırasında işgal ettiği yerlerdeki Müslümanlara ve Türklere ait emlak ve arazilerin Rumlara dağıtılacağını söylemişlerdi.⁶⁷⁰ Aynı şekilde, Romanya, Bulgaristan ve Sırbistan da benzer sözleri vermekteydiler. Balkanlarda etnik temizlikle yapılmak istenen nüfus değişimi ve yeni gelenlere gönderilen veya öldürülenlerin evlerinin, arazilerinin, işletmelerinin, taşınabilir eşyalarının vs. verilmesi sosyal ve ekonomik bir değişimi de sağlıyordu. Ulus devletin oluşturulacağı coğrafyada iktisadi egemenlik eğer *ötekindeyse*, ulus devletin başarısı tam sağlanamayabilirdi. Bu nedenle, ekonomik yapının da el değiştirmesi gerekiyordu. Nitekim, Bulgaristan başta olmak üzere Müslümanlara ait ekonomik faaliyetlere el konularak bunun transferi sağlandı.

Balkanlara benzer durum Kafkasya için de geçerlidir. Bu bölgede yaşayan Müslümanlar Rusya'nın ve Ermenistan'ın şiddetlerine maruz kaldılar. Yüz binlerce Müslüman Anadolu'ya sığındı. Gelirken arkalarında sahip oldukları her şeyi bırakmak zorunda kaldılar. Mallarını, mülklerini her şeylerini yitirdiler. Balkanlar'daki milletlerin ayaklanarak Osmanlı Devleti'ne karşı başarılar kazandığını bilen Ermeniler de, ulus devlet olmak için benzer yöntemleri kullandılar. Bugünkü Ermenistan coğrafyasında yerleşik olan Türkleri ve diğer Müslümanları sürgün ederek, Anadolu'dan gelen Ermenileri bu coğrafyaya yerleştirmeye başladılar. Ermeniler amaçlarına, 1919'da ulaştılar ve Ermenistan'dan sürülen Türklerin ve diğer Müslümanların bıraktıkları çiftlikleri ve evleri oraya göçürdükleri Ermenilere verdiler ve Türklerin ve diğer Müslümanların bıraktıkları mallar da Ermeniler tarafından geri verilmedi.⁶⁷¹ Anadolu'da Ermenilerin yaşadıklarını Balkanlarda ve Kafkaslarda Türkler ve diğer Müslüman halklar da yaşadılar. Bu yaşanan sorunlar, dönemin milliyetçiliğinin belki de olağan bir hastalığıydı; bu coğrafyanın hatta tüm milletlerin yaşadığı sıradan bir sorundu.

Anadolu coğrafyasında İttihatçıların uygulamalarına bakıldığında ise, Balkanlar ve Kafkasya'daki kadar şiddetli ve sert bir politikanın olmadığı görülmektedir. İmparatorluğu yöneten İttihatçıların Balkan kökenli olmaları ve Balkan milliyetçiliğinden etkilenmelerinin yanında Balkan milletleri tarafından uygulanan şiddete tanık olmaları İttihatçıların milliyetçiliğe bakışını da etkilemiştir. Özetle İttihatçılar, milliyetçiliği de komitacılığı da Balkanlardan öğrenmiştir. Bunun yanında

⁶⁷⁰ Ahmet Halaçoğlu, **Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri (1912-1913)**, Türk Tarih Kurumu yay., Ankara, 1994, s.42.

⁶⁷¹ McCarthy, Ölüm ve Sürgün, s.242.

Anadolu halkının önemli bir kesiminin Balkanlardan ve Kafkasya'dan gelen muhacirlerden oluştuğu ve bölge milletlerinin uyguladıkları şiddete maruz kaldıkları göz önüne alınırsa Anadolu'da da zaman zaman ötekine olan bakış şiddete dönüşebilmiştir. Ancak, bu bakış Balkanlar ve Kafkasya'daki kadar sert olmamıştır.

Bu coğrafyalarda, ulus devletin kurulacağı bölgeden gönderilen halklardan kalan her türlü malın kendi milletinden olana verilmesi/dağıtılması olağan bir uygulamaydı. İttihatçılar da, 1914'de Rumları ve 1915'te de Ermenileri Anadolu'dan gönderdikten sonra onlardan kalan taşınır taşınmaz malları ulus devlet inşası doğrultusunda Müslüman muhacirlere dağıttı, kalan işletmeleri Müslüman Türk burjuvaziye aktardı, bazı malları devletin/ordunun ihtiyaçları için kullandı. Ancak, İttihatçılar Bulgarların bilinçli olarak yaptığı gibi kalan evleri yakmadılar, harap etmediler. Tam tersinde Birinci Dünya Savaşı sırasında çıkarılan çeşitli kanunlarla kalan malları koruma altına almaya çalıştılar. Haneleri tahrip edenler ise, daha çok 1918'den sonra Ermeni ve Rumların geri dönüp evlerini ellerinden alacaklarından korkan Müslüman muhacirlerdi. 1918 sonlarından itibaren Osmanlı hükümeti İngilizlerin de baskısıyla Ermenilerin ve Rumların geri dönüp mallarına sahip olmalarına izin veren çeşitli kanunlar çıkardı. Bu süreçten sonra gelenlerin çoğuna malları iade edildi ve iskânları sağlandı. 1918-1920 arasında Anadolu'ya yüz binlerce Rum ve Ermeni gelip yerleşti. Ancak, Mustafa Kemal liderliğindeki milliyetçi hareketin 1922'de Kurtuluş Savaşı'nı kazanarak başarıya ulaşması Anadolu'daki Ermeni ve Rumların tekrar bu coğrafyadan göç etmelerini beraberinde getirdi. Anadolu artık, Müslüman Türklerden oluşan bir coğrafya haline geldi. Bu süreç, aynı zamanda Türk ulus devletinin oluşumunu da sağladı.

Sonuç olarak, ulus devlet olma isteği 19. yüzyıldan beri her zaman var oldu.⁶⁷² Balkanlar'da 19. ve 20. yüzyıllarda Bulgar, Yunan, Sırp, Karadağ, Romen milliyetçilikleri; Kafkasya'da Ermeni ve Gürcü milliyetçilikleri ile Anadolu'da da Türk milliyetçiliği aynı amaç için uğraştılar. Amaçları için çalışırlarken birbirinden etkilendiler. Şiddeti aynı olmasa da uyguladıkları yöntemler bazen aynıydı. Bütün

⁶⁷² Son iki yüz yıllık süreç, Balkanlardan Kafkasya'ya ve oradan da Ortadoğu'ya uzanan bölgede, milliyetçiliğin halen yıkıcı ve yıkıcı etkisini sürdürmekte olduğu göstermektedir. Özellikle son yirmi yılda Bosna Hersek, Kosova, Ermenistan, Azerbaycan, Dağlık Karabağ, Abhazya ve Osetya'da yaşananlara bakmak yeterlidir. Aslında milliyetçilik sorunu, daha doğrusu mikro-milliyetçilik düşüncesi sadece geç milliyetçilik düşüncesinin bir sonucu değildir. Örneğin son yıllarda Belçika'da yaşanan Flaman-Valon bölgeleri arasındaki mücadele ve ayrılıkçı eğilimler sorunun Avrupa'nın göbeğinde bile devam edebildiğinin bir göstergesi olarak alınabilir.

coğrafyalarda sürülen milletler tekrar eski yerlerine dönüp mallarına sahip olamadılar. Sözü edilen coğrafyalarda yaşanan savaşlar nedeniyle halklar, diğer milletten gördüğü kötü muameleyi unutmadı ve ötekine karşı intikam hırsıyla davrandı. Gerektiğinde ötekini öldürdü ve malını yağmaladı. Bütün bunlara bakıldığında, ulus devlet olma pratiği açısından Balkanlar, Kafkasya ve Anadolu’da yaşananlar milliyetçilik açısından ne yazık ki olağan gelişmelerdir ve buradaki her milletin tarihinde bu tür olaylar olmuştur.⁶⁷³ Bu nedenle, bu bölgelerde yer alan bir millet başka bir milletin tarihini yargılamak, yargılamaya önce kendi tarihinden başlamalıdır. Dolayısıyla, Ermeni mallarına el konulması ya da Ermenilerin tehcir edilmesi, sadece Ermenilerin yaşadıkları tek ve ünik bir olay değildir. Balkanların, Kafkasların ve Anadolu’nun son 100-150 yıllık tarihinin ayrılmaz bir parçasıdır. Aynı sorunu Balkanlardan ve Kafkaslardan sürülen Müslümanlar da yaşamışlardır.

⁶⁷³ Ulus devletlerin kuruluş ve yayılcı dönemlerinde uyguladıkları etnik arındırmaların ‘normal’ sayılması gerektiğini belirten Herkül Milas, son dönemde çıkmış ve bu coğrafyada çoğu devletin etnik arındırma yaptığını anlatan bir kitabı (Tasos Kostopoulos, **Savaş ve Etnik Arındırma, On Yıllık Milli Bir Girişimin Unutulan Yanı, 1912-1922**, Vivliorama, Atina, 2007) tanıtmaktadır. Milas’a göre, kitap genel olarak etnik arındırmanın Yunanlılar tarafından uygulanan örneğini anlatsa da kitabın ana teması, 1912-1922 arasında, Sırlar, Bulgarlar, Arnavutlar, Makedonlar ve Türkler gibi etnik grupların birbirlerine karşı uyguladıkları etnik arındırmadan bahsetmesidir. Bkz. Herkül Milas, “Balkanlar’da Etnik Arındırma”, **Zaman**, 16 Temmuz 2008.

KAYNAKÇA

A- ARŞİV BELGELERİ

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

DH.EUM.ADL	: Dâhiliye Nezareti Takibât-ı Adliye Kalemî Belgeleri
DH.EUM.AYŞ	: Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Asayiş Kalemî
DH.EUM.KLH	: Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Kalem-i Hususî
DH.KMS	: Dâhiliye Nezareti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti
DH.EUM.MEM	: Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Memurin Kalemî
DH.EUM.MH	: Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Muhabere Kalemî Belgeleri
DH.EUM.VRK	: Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Evrak Odası Belgeleri
DH.MB.HPS	: Mebânî-i Emîriye ve Hapishâneler Müdüriyeti Belgeleri
DH.ŞFR	: Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemî
DH.UMVM	: Dâhiliye Nezareti Umûr-ı Mahalliye-i Vilâyât Müdüriyeti Belgeleri
HR.SYS	: Hariciye Nezareti Siyasi Kısım
MV	: Meclis-i Vükelâ Mazbatası

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

TİGM	: Toprak İskân Genel Müdürlüğü
BKK	: Bakanlar Kurulu Kararları (1920-1928)

B- RESMÎ YAYINLAR

Düstur, Tertip:2, Cilt:7, Matbaa-i Amire, Dersaadet, 1336.

Düstur, Tertip:2, Cilt:8, Evkaf Matbaası, İstanbul, 1928.

Düstur, Tertip:2, Cilt:9, Evkaf Matbaası, İstanbul, 1928.

Düstur, Tertip:2, Cilt:11, Evkaf Matbaası, İstanbul, 1928.

İskân-ı Muhacirin Nizâm-nâmesi, Selanik Matbaası, İstanbul, 1329.

Meclis-i Âyan Zabıt Ceridesi, Devre:3, Cilt:1, İçtima Senesi:1, 28.İnikad, 28 Eylül 1331(1915), TBMM Basımevi, 1990.

Meclis-i Âyan Zabıt Ceridesi, Devre:3, Cilt:1, İçtima Senesi:2, 10.İnikad, 30 Teşrin-i Sâni 1331(1915)

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre:3, Cilt:1, İçtima Senesi:5, 23. İnikad, 9 Kanun-ı Evvel 1334, TBMM Matbaası, Ankara, 1992.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre:3, Cilt:1, İçtima Senesi:5, 11. İnikad, 4 Teşrin-i Sani 1334, TBMM Matbaası, Ankara, 1992.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre:3, Cilt:1, İçtima Senesi:5, 4.İnikad, 19 Teşrin-i Evvel 1334, TBMM Basımevi, Ankara, 1992.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre:3, Cilt:1, İçtima Senesi:5, 29. İnikad, 21 Kanun-ı Evvel 1334, TBMM Matbaası, Ankara, 1992.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre:3, Cilt:1, İçtima Senesi:5, 6.İnikad, 24 Teşrin-i Evvel 1334, TBMM Basımevi, Ankara, 1992.

Meclis-i Mebusan Encümen Mazbataları ve Tekâlif-i Kanuniye ile Said Halim ve Mehmet Talât Paşalar Kabineleri Âzalarının Divân-ı Âliye Sevkleri Hakkında Beşinci Şubece İcrâ Kılınan Tahkikat, Cilt:1, No: 503-523, Devre:3, Sene:1334, İçtima Senesi:5, TBMM Basımevi, Ankara, 1993.

Meclis-i Umuminin Mün'akid Olmadığı Esnada Heyet-i Vükelaca Bâ İrade-i Seniyye Mevki-i İcraya Konulan Levayih-i Kanuniye, Cüz:1, 1332.

Seferberlikte Cihet-i Askeriyece Vaz'-ı Yed Edilecek Emvâl-i Gayr-i Menkule Hakkında Kanun, Matbaa-i Askeriye, İstanbul, 1332.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Kavanin Mecmuası, Cilt:1, Devre:1, Türkiye Büyük Millet Meclisi Matbaası, Ankara, 1943.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Devre:1, Cilt:4, İçtima Senesi:1, 62.İçtima, 9.9.1336, TBMM Basımevi, Ankara, 1981.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Devre:1, Cilt:5, İçtima Senesi:1, 97.İçtima, 11.11.1336, TBMM Basımevi, Ankara, 1981.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Devre:1, Cilt:9, İçtima Senesi:2, 7.İçtima, 14.3.1337, TBMM Matbaası, Ankara, 1954.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Devre:1, Cilt:10, İçtima Senesi:2, 28.İçtima, 2.5.1337, TBMM Matbaası, Ankara, 1958.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Devre:1, Cilt:10, İçtima Senesi:2, 39.İçtima, 18.6.1337, TBMM Matbaası, Ankara, 1958.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Devre:1, Cilt:11, İçtima Senesi:2, 52.İçtima, 18.7.1337, TBMM Matbaası, Ankara, 1958.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Devre:1, Cilt:12, İçtima Senesi:2, 77.İçtima, 17.9.1337, TBMM Matbaası, Ankara, 1958.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Devre:1, Cilt:14, İçtima Senesi:2, 108.İçtima, 10.11.1337, TBMM Matbaası, Ankara, 1958.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Devre:1, Cilt:19, İçtima Senesi:3, 28.İçtima, 16.4.1338, TBMM Matbaası, Ankara, 1959.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Devre:1, Cilt:19, İçtima Senesi:3, 31.İçtima, 20.4.1338, TBMM Matbaası, Ankara, 1959.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Devre:1, Cilt:23, İçtima Senesi:3, 102.İçtima, 14.9.1338, TBMM Matbaası, Ankara, 1960.

Türkiye Cumhuriyeti Sicilli Kavaninin, Cilt:1, Cihan Matbaası, İstanbul, 1926.

Türkiye Cumhuriyeti Sicilli Kavaninin, Cilt:12, Cihan Kitaphanesi, İstanbul, 1955.

C- SÜRELİ YAYINLAR

Gazeteler

Akın
Alemdar
Atı
İkdam
Hadisat
Hürriyet
İleri
Radikal
Sabah

Takvim-i Vekâyi
Taraf
Tarik
Tasvir-i Efkâr
Zaman

Dergiler

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi
Atatürk Yolu
Belleten
Ermeni Araştırmaları
Hayat Tarih Mecmuası
İlmî Araştırmalar
Popüler Tarih
Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar
Toplumsal Tarih
Toplum ve Bilim
Yeni Türkiye

D- KİTAPLAR

AĞANOĞLU, H.Yıldırım, **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Balkanlar'ın Makûs Talihi Göç**, Kum Saati yay., İstanbul, 2001.

AHMAD, Feroz, **İttihatçılıktan Kemalizme**, (çev. Fatmagül Berktaş), Kaynak yay., İstanbul, 1996.

Ahmet İzzet Paşa, **Feryadım**, (yay.haz. Süheyl İzzet Furgaç-Yüksel Kanar), Cilt:2, Nehir yay, İstanbul, 1993.

Ahmet Refik (ALTINAY), **İki Komite İki Kıtıl**, (haz. Hamide Koyukan), Kebikeç yay., Ankara, 1994.

AKBIYIK, Yaşar, **Milli Mücadele'de Güney Cephesi (Maraş)**, Kültür Bakanlığı yay., Ankara, 1990.

AKBULUT, Yılmaz, **Ermeniler ve Bingöl'de Ermeni Tehciri**, Kültür Bakanlığı yay., Ankara, 1998.

AKÇAM, Taner, **İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu:İttihat Terakki'den Kurtuluş Savaşı'na**, İmge yay., İstanbul, 2002.

AKÇAM, Taner, **Ermeni Meselesi 'Hallolunmuştur':Osmanlı Belgelerine Göre Savaş Yıllarında Ermenilere Yönelik Politikalar**, İletişim yay., İstanbul, 2008.

AKÇAM, Taner, **Türk Ulusal Kimliği ve Ermeni Sorunu**, İletişim yay., İstanbul, 1995.

AKŞİN, Sina, İstanbul **Hükümetleri ve Millî Mücadele: Mutlakiyete Dönüş (1918-1919)**, Cilt:1, Türkiye İş Bankası Kültür yay., Ankara, 1998.

ARIKAN, İsmail, **Mahallemizdeki Ermeniler**, İletişim yay., İstanbul, 2001.

ARIKOĞLU, Damar, **Hatıralarım**, Tan Matbaası, İstanbul, 1961.

Armenians in Otoman Documents (1915-1920), T.C.Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü yay., Ankara, 1995.

ARTİNİAN, Vartan, **Osmanlı Devleti'nde Ermeni Anayasası'nın Doğuşu (1839-1863)**, (çev. Zülal Kılıç), Aras yay., İstanbul, 2004.

ATA, Ferudun, **İşgal İstanbul'unda Tehcir Yargılamaları**, Türk Tarih Kurumu yay., Ankara, 2005.

ATAY, Falih Rıfkı, **Çankaya**, Doğan Kardeş Basımevi, İstanbul, 1969.

AVAGYAN, Arsen, **Osmanlı İmparatorluğu ve Kemalist Türkiye'nin Devlet-İktidar Sisteminde Çerkesler**, (çev. Ludmilla Denisenko), Belge yay., İstanbul, 2004.

AVCIOĞLU, Doğan, **Milli Kurtuluş Tarihi**, Cilt:1, Tekin yay., İstanbul, 1998.

AVCIOĞLU, Doğan, **Milli Kurtuluş Tarihi**, Cilt:3, Tekin yay., İstanbul, 1998.

AVCIOĞLU, Doğan, **Milli Kurtuluş Tarihi**, Cilt:4, Tekin yay., İstanbul, 1997.

AVCIOĞLU, Doğan, **Türkiye'nin Düzeni: Dün Bugün Yarın**, Cilt:1, Bilgi yay., Ankara, 1971.

AYDOĞAN, Erdal, **İttihat ve Terakki'nin Doğu Politikası (1908-1918)**, Ötüken yay., İstanbul, 2005.

AYIŞIĞI, Metin, **Mareşal Ahmet İzzet Paşa**, Türk Tarih Kurumu yay., Ankara, 1997.

AYTAR, Osman, **Hamidiye Alaylarından Köy Koruculuğuna**, Medya Güneşi yay., İstanbul, 1992.

BARUTÇU, Faik Ahmet, **Siyasi Hatıralar:Milli Mücadeleden Demokrasiye**, Cilt:1, 21. Yüzyıl yay., Ankara, 2001.

BASMACIYAN, Krikor Hagop, **Şark'ta Toplumsal ve Dinsel Hayat**, Aras yay., İstanbul, 2005.

BAYUR, Yusuf Hikmet, **Türk İnkılabı Tarihi**, Cilt:3, Kısım:3, Türk Tarih Kurumu yay., Ankara, 1983.

BERKES, Niyazi, **Türkiye’de Çağdaşlaşma**, (yay.haz. Ahmet Kuyaş), Yapı Kredi yay., İstanbul, 2002.

BİLGİ, Nejdet, **Dr.Mehmed Reşid Şahingiray Hayatı ve Hatıraları-İttihad ve Terakki Dönemi ve Ermeni Meselesi-**, Akademi yay., İzmir, 1997.

BİLGİ, Nejdet, **Ermeni Tehciri ve Boğazlıyan Kaymakamı Mehmed Kemal Bey’in Yargılanması**, KÖKSAV yay., Ankara, 1999.

BİRGEN, Muhittin, **Ermenilerin İsyanı**, (faz. Zeki Arıkan), Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir, 2005.

BLEDA, Mithat Şükrü, **İmparatorluğun Çöküşü**, Remzi yay., İstanbul, 1979.

BORATAV, Korkut, **Türkiye İktisat Tarihi 1908-2002**, İmge yay., İstanbul, 2003.

BOZKURT, Gülnihal, **Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)**, Türk Tarih Kurumu yay., Ankara, 1996.

BRYCE, James - Arnold Toynbee, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Ermenilere Yönelik Muamele 1915-1916**, (çev. Attila Tuygan-Jülide Değirmenciler), Cilt:2, Pencere yay., İstanbul, 2005.

CEBESOY, Ali Fuat, **Kuva-i Milliye’nin İç Yüzü**, (yay.haz. Osman Selim Kocahanoğlu), Temel yay., İstanbul, 2002.

Cemal Paşa, **Hatırat**, (yay.haz. Metin Martı), Arma yay., İstanbul, 1996.

CRİSS, Bilge, **İşgal Altında İstanbul 1918-1923**, İletişim yay., İstanbul, 1994.

ÇARK, Rh. Y.G., **Osmanlı Devleti Hizmetinde Ermeniler 1453-1953**, Yeni Matbaa, İstanbul, 1953.

ÇELİK, Hüseyin, **Türkiye’nin Ermeni Sorunu:Yüzleşme/Çözüm**, BDS yay., tarihsiz, yayın yeri yok.

ÇİÇEK, Kemal, **Ermenilerin Zorunlu Göçü (1915-1917)**, Türk Tarih Kurumu yay., Ankara, 2005.

DADRİAN, Vahakn N., **Ulusal ve Uluslararası Hukuk Sorunu Olarak Jenosid**, (çev. Yavuz Alogan), Belge yay., İstanbul, 1995.

DÜNDAR, Fuat, **İttihat ve Terakki’nin Müslümanları İskân Politikası (1913-1918)**, İletişim yay., İstanbul, 2002.

DÜNDAR, Fuat, **Modern Türkiye'nin Şifresi: İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği (1913-1918)**, İletişim yay., İstanbul, 2008.

ELDEM, Vedat, **Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi**, Türk Tarih Kurumu yay., Ankara, 1994.

Engelhardt, **Tanzimat ve Türkiye**, (çev. Ali Reşad), Kaknüs yay., İstanbul, 1999.

ERGİL, Doğu, **Milli Mücadele'nin Sosyal Tarihi**, Turhan Kitabevi, Ankara, 1981.

Ermeni Komitelerinin Emelleri ve İhtilal Hareketleri: Meşrutiyet'ten Önce ve Sonra, (yay.haz. Mehmet Kanar), Der yay., İstanbul, 2001.

ERYILMAZ, Bilal, **Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Teb'anın Yönetimi, Güçbirliği** yay., İzmir, 1988.

GEORGEON, François, **Osmanlı-Türk Modernleşmesi (1908-1930)**, (çev. Ali Berktaş), Yapı Kredi yay., İstanbul, 2006.

GOLOĞLU, Mahmut, **Erzurum Kongresi**, Nüve Matbaası, Ankara, 1968.

GÖKBİLGİN, Tayyip, **Milli Mücadele Başlarken: Mondros Mütarekesinden Sivas Kongresine**, Cilt:1, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1959.

GÜRÜN, Kamuran, **Ermeni Dosyası**, Remzi yay., İstanbul, 2005.

HALAÇOĞLU, Ahmet, **Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri (1912-1913)**, Türk Tarih Kurumu yay., Ankara, 1994.

HALAÇOĞLU, Yusuf, **Ermeni Sorunu ve Gerçekler (1914-1918)**, Türk Tarih Kurumu yay., Ankara, 2001.

HOVHANNİSYAN, Nikolay, **Ermeni Soykırımı**, (çev. Atilla Tuygan), Pencere yay., İstanbul, 2005.

İLTER, Erdal, **Ermeni Kilisesi ve Terör**, KÖKSAV yay., Ankara, 1999.

İLTER, Erdal, **Ermeni Meselesinin Perspektifi ve Zeytin İsyanları (1780-1880)**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yay., Ankara, 1988.

İPEK, Nedim, **Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri (1879-1890)**, Türk Tarih Kurumu yay., Ankara, 1994.

İPEK, Nurdan, **Kutsanmış Topraklar: Armaş ve Ermeniler**, IQ Kültür Sanat yay., İstanbul, 2006.

JAESCHKE, Gotthard, **Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri**, (çev.Cemal Köprülü), Türk Tarih Kurumu yay., Ankara, 1986.

KAÇAZNUNİ, Ovanes, **Taşnak Partisi'nin Yapacağı Bir Şey Yok**, (çev. Arif Acaloğlu), Kaynak yay., İstanbul, 2006.

KAPLAN, Sefa, **90. Yılında Ermeni Trajedisi: 1915'te Ne Oldu?**, Hürriyet yay., İstanbul, 2005.

KARACA, Taha Niyazi, **Ermeni Sorununun Gelişim Sürecinde Yozgat'ta Türk Ermeni İlişkileri**, Türk Tarih Kurumu yay., Ankara, 2005.

KARACAKAYA, Recep, **Ermeni Meselesi:Kronoloji ve Kaynakça**, Gökkuşbu yay., İstanbul, 2005.

KARPAT, Kemal H., **Osmanlı Nüfusu (1830-1914)**, Tarih Vakfı Yurt yay., İstanbul, 2003.

KOCAHANOĞLU, Osman Selim, **İttihat-Terakki'nin Sorgulanması ve Yargılanması**, Temel yay., İstanbul, 1998.

KOCAOĞLU, Bünyamin, **Mütarekede İttihatçılık: İttihat ve Terakki Fırkasının Dağılması (1918-1920)**, Temel yay., İstanbul, 2006.

KODAMAN, Bayram, **Sultan II.Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yay., Ankara, 1987.

KUTLU, Sacit, **Milliyetçilik ve Emperyalizm Yüzyılında Balkanlar ve Osmanlı Devleti**, İstanbul Bilgi Üniversitesi yay., İstanbul, 2007.

KÜÇÜK, Cevdet, **Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Sorununun Ortaya Çıkışı (1878-1897)**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yay., İstanbul, 1984.

KÜMBÜL, Bengi, **Tercüman-ı Hakikat Gazetesine Göre Osmanlı Ermenileri (1914-1918)**, Yeniden Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk yay., Antalya, 2006.

Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler, (çev.Seha Meray), Takım:1, Cilt:1, Kitap:2, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1970.

LOWRY, Heath W., **Büyükelçi Morgenthau'nun Öyküsü'nün Perde Arkası**, (çev.Belkıs Torfilli), İsis yay., İstanbul, 1991.

Mayewski, **Ermenilerin Yaptıkları Katliamlar**, (çev. Azmi Süslü), Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü yay., Ankara, 1986.

MAZICI, Nurşen, **Uluslararası Rekabette Ermeni Sorunu'nun Kökeni (1878-1920)**, Pozitif yay., İstanbul, 2005.

- McCARTHY, Justin, **Müslümanlar ve Azınlıklar**, (çev. Bilge Umar), İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1998.
- McCARTHY, Justin, **Ölüm ve Sürgün**, (çev. Bilge Umar), İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1998.
- MENTEŞE, Halil, **Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları**, (yay.haz. İsmail Arar), Hürriyet Vakfı yay., İstanbul, 1986
- MINASSIAN, Anaide Ter, **Ermeni Devrimci Hareketi'nde Milliyetçilik ve Sosyalizm (1887-1912)**, (çev. Mete Tunçay), İletişim yay., İstanbul, 1992.
- MORGENTHAU, Henry, **Büyükelçi Morgenthau'nun Öyküsü**, (çev. Attila Tuygan), Belge yay., İstanbul, 2005.
- MATOSSIAN, Mary Kilbourne ve Susie Hoogasian Villa, **Anlatılar ve Fotoğraflarla 1914 Öncesi Ermeni Köy Hayatı**, (çev. Altuğ Yılmaz), Aras yay., İstanbul, 2006.
- ORAN, Baskın, **Atatürk Milliyetçiliği**, Bilgi yay., Ankara, 1997.
- ORBAY, Rauf, **Siyasi Hatıralar**, Örgün yay., İstanbul, 2003.
- ÖZDEMİR, Hikmet, Kemal Çiçek, Ömer Turan, Ramazan Çalık, Yusuf Halaçoğlu, **Ermeniler: Sürgün ve Göç**, Türk Tarih Kurumu yay., Ankara, 2005.
- POLAT, Nâzım H., **Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti**, Kültür Bakanlığı yay, Ankara, 1991.
- SAYDAM, Abdullah, **Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)**, Türk Tarih Kurumu yay., Ankara, 1997.
- SELEK, Sabahattin, **Anadolu İhtilali**, Cilt:2, Kastaş yay., İstanbul, 2000.
- SERTEL, M.Zekeriya, **Hatırladıklarım (1905-1950)**, Yaylacık Matbaası, İstanbul, 1968.
- SONYEL, Salahi R, **Ermeni Tehciri ve Belgeler**, Baylan Matbaası, Ankara, 1978.
- SONYEL, Salahi R, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika**, Cilt:1, Türk Tarih Kurumu yay., Ankara, 1995.
- SORGUN, Taylan, **Mütareke Dönemi ve Bekirağa Bölüğü**, Kamer yay., İstanbul, 1998.
- SOYSAL, İsmail, **Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları (1920-1945)**, Cilt:1, Türk Tarih Kurumu yay., Ankara, 1983.

SUNATA, İsmail Hakkı, **İstanbul'da İşgal Yılları**, Türkiye İş Bankası Kültür yay., İstanbul, 2006.

ŞÜRMELİ, Serpil, **Milli Mücadele'de Tekalif-i Milliye Emirleri**, Atatürk Araştırma Merkezi yay., Ankara, 1998.

SÜSLÜ, Azmi, **Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı**, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü yay., Van, 1990.

ŞAHİN, Recep, **Tarih Boyunca Türk İdarelerinin Ermeni Politikaları**, Ötüken yay., İstanbul, 1988.

ŞENER, Cemal, **Topal Osman Olayı**, Ant yay., İstanbul, 1998.

ŞİMŞİR, Bilal, **İngiliz Belgelerinde Osmanlı Ermenileri (1856-1880)**, (çev. Şinasi Orel), Bilgi yay., Ankara, 1986.

ŞİMŞİR, Bilal, **Malta Sürgünleri**, Milliyet yay., İstanbul, 1976.

ŞİMŞİR, Bilal, **Rumeli'den Türk Göçleri**, Cilt:2, Türk Tarih Kurumu yay., Ankara, 1989.

TAÇALAN, Nurdoğan, **Ege'de Kurtuluş Savaşı Başlarken Hasan Tahsin**, Aksoy yay., İstanbul, 1998.

Talat Paşa'nın Anıları, (yay.haz. Alpay Kabacalı), İletişim yay., İstanbul, 1994.

TANÖR, Bülent, **Kurtuluş Kuruluş**, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 2000.

TANÖR, Bülent, **Türkiye'de Kongre İktidarları (1918-1920)**, Yapı Kredi yay., İstanbul, 1998.

TANSEL, Selahattin, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, Cilt:1, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1973.

TİMUR, Taner, **Türkler ve Ermeniler:1915 ve Sonrası**, İmge yay., İstanbul, 2001.

TOPRAK, Zafer, **Türkiye'de Milli İktisat (1908-1918)**, Yurt yay., İstanbul, 1982.

TOSUN, Ramazan, **Ermeni Meselesi Çerçevesinde Kayseri'de Ermeni Olayları**, Kayseri ve Yöresi Tarih Araştırmaları Merkezi yay., Kayseri, 1997.

TUNAYA, Tarık Zafer, **Türkiye'de Siyasal Gelişmeler (1876-1938)**, Cilt:2, İstanbul Bilgi Üniversitesi yay., İstanbul, 2002.

TURAN, Şerafettin, **Türk Devrim Tarihi: İmparatorluğun Çöküşünden Ulusal Direniş**, Cilt:1, Bilgi yay., Ankara, 1991.

TÜRKGELDİ, Ali Fuad, **Görüp İştiklerim**, Türk Tarih Kurumu yay., Ankara, 1951.

URAS, Esat, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, Belge yay., İstanbul, 1987.

YALÇIN, Hüseyin Cahit, **Siyasal Anılar**, Türkiye İş Bankası Kültür yay., İstanbul, 2000.

YERASİMOS, Stefanos, **Milliyetler ve Sınırlar: Balkanlar, Kafkasya ve Orta-Doğu**, (çev. Şirin Tekeli), İletişim yay., İstanbul, 2002.

ZEKİYAN, Boğos Levon, **Ermeniler ve Modernite**, (çev. Altuğ Yılmaz), Aras yay., İstanbul, 2002.

E- MAKALELER

Ağaoğlu Ahmet, “Mütareke ve Malta Hatıraları”, **Akın**, 31 Mayıs 1933.

AHMAD, Feroz, “İkinci Meşrutiyet Döneminde Jön Türk-Ermeni İlişkileri (1908-1914)”, **Hoşgörü Toplumunda Ermeniler**, (yay.haz. M.Metin Hülagü ve diğerleri), Cilt:2, Erciyes Üniversitesi I. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu, 2007.

ATNUR, İbrahim Ethem, “Tehcirden Dönen Rum ve Ermenilerin Emvalinin İadesine Bir Bakış”, **Toplumsal Tarih**, Sayı:9, Cilt:2, Eylül 1994.

ATNUR, İbrahim Ethem, “Osmanlı Hükümetleri ve Tehcir Edilen Rum ve Ermenilerin Yeniden İskâm Meselesi”, **Atatürk Yolu**, Cilt:4, Sayı:14, Kasım 1994.

AVAGYAN, Arsen, “İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Ermeni Siyasi Partileri Arasındaki İlişkiler”, (çev. Ludmilla Denisenko), **Ermeniler ve İttihat ve Terakki: İştirliğinden Çatışmaya**, Aras yay., İstanbul, 2005.

BABACAN, Hasan, “I.Dünya Savaşı’nda Ermeni Sorunu, Tehcir Meselesi ve Talat Bey”, **Ermeni Meselesi Üzerine Araştırmalar**, (yay.haz. Erhan Afyoncu), Tarih ve Tabiat Vakfı yay., İstanbul, 2001.

BARDAKÇI, Murat, “İşte Kara Kaplı Defterdeki Gerçek”, **Hürriyet**, 25 Nisan 2005.

BARDAKÇI, Murat, “Tehcir Edilen Ermeniler’den 41 bin 117 Adet Boş Bina”, **Hürriyet**, 25 Nisan 2006.

BELGE, Murat, “Edebiyatta Ermeni Sorunu”, **Birikim**, Sayı:202, Şubat 2006.

BEYDİLLİ, Kemal, “1828-1829 Osmanlı Rus Savaşında Doğu Anadolu’dan Rusya’ya Göçürülen Ermeniler”, **Türk Tarih Belgeleri Dergisi**, Cilt:XIII, Sayı:17, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1988. (Ayrıbasım)

BİLGİ, Nejdet, “Ermeni Soykırım İddiaları ve Zorunlu Göç Kararı”, **Ermeni Meselesi Üzerine Araştırmalar**, (yay.haz. Erhan Afyoncu), Tarih ve Tabiat Vakfı yay., İstanbul, 2001.

BORA, Tanıl, “Türk Milli Kimliği, Türk Milliyetçiliği ve Balkan Sorunu”, **Yeni Balkanlar Eski Sorunlar**, (yay.haz. Kemâli Saybaşılı ve Gencer Özcan), Bağlam yay., İstanbul, 1997.

BUDAK, Mustafa, “Mütareke Döneminde İtilaf Devletleri’nin Müdahaleleri (30 Ekim 1918-15 Mayıs 1919)”, **İlmî Araştırmalar**, Sayı:5, 1997.

ÇAĞLAR, Günay, “Tehcir Edilen Ermenilerin Eski Yerlerine İadeleri ve Karşılaşılan Problemler”, **Yeni Türkiye**, Ermeni Sorunu Özel Sayısı I, Sayı:37, Yıl:7, Ocak-Şubat 2001.

DAVIS, C. Claflin, “İstanbul’da Mültecilerin Durumu”, **İstanbul 1920**, (ed. Clarence Richard Johnson M.A), (çev. Sönmez Taner), Tarih Vakfı Yurt yay., İstanbul, 1995.

DEMİRBAŞ, Bülent, “Mondros Mütarekesi ve Sonrası”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt:4, 1985.

DUMAN, Önder, “Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı Devleti ile Müttefikleri Arasında Bir Diplomatik Kriz: Ermeni Emval-i Metrukesi ve Borçları”, **Ermeni Araştırmaları**, Sayı:22, Yaz 2006.

GÜLTEPE, Necati, “Hamidiye Alayları”, **Hayat Tarih Mecmuası**, Yıl:12, Cilt:1, Sayı:7, Temmuz 1976.

HÜR, Ayşe, “Ermeni Mallarını Kimler Aldı?”, **Taraf**, 2 Mart 2008.

İPEK, Nedim, “Kafkaslar’daki Nüfus Hareketleri”, **Türkiyat Mecmuası**, Cilt:20, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1997. (Ayrıbasım)

KAISER, Hilmar, “1915-1916 Ermeni Soykırımını Sırasında Ermeni Mülkleri, Osmanlı Hukuku ve Milliyet Politikaları”, **İmparatorluktan Cumhuriyet’e Türkiye’de Etnik Çatışma**, (der. E.J.Zürcher), İletişim yay., İstanbul, 2005.

KARACA, Ali, “Tehcire Giden Yolda Ermeni Meselesi’ne Bir Çözüm Projesi ve Reform Müfettişliği (1878-1915)”, **Ermeni Meselesi Üzerine Araştırmalar**, (yay.haz. Erhan Afyoncu), Tarih ve Tabiat Vakfı yay., İstanbul, 2001.

KEYDER, Çağlar, “İmparatorluk’tan Cumhuriyet’e Geçişte Kayıp Burjuvazi Aranıyor”, **Toplumsal Tarih**, Cilt:12, Sayı:68, Ağustos 1999.

KOLOĞLU, Orhan, “Avrupalı Büyüklerin Günahı”, **Popüler Tarih**, Sayı:10, Mart 2001.

KÖROĞLU, Erol, “Suskunluğun Farklı Kırılma Noktaları Olarak Türk Edebiyatından Unutma ve Hatırlama Örnekleri”, **Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar**, Sayı:5, Bahar 2007.

MİLAS, Herkül, “Balkanlar’da Etnik Arındırma”, **Zaman**, 16 Temmuz 2008.

ORTAYLI, İlber, “Ermeniler Neden Göç Etmeye Zorlandı?”, **Popüler Tarih**, Sayı:8, Ocak 2001.

ÖĞÜN, Tuncay, “Soykırım Tartışmalarının Gölgesinde Kalan Müslüman Mülteciler Sorunu”, **Ermeni Araştırmaları 2. Türkiye Kongresi Bildirileri**, Cilt:1, Asam yay., 2007.

ÖZEL, Oktay, “Muhacirler, Yerliler ve Gayrimüslimler: Osmanlı’nın Son Devrinde Orta Karadeniz’de Toplumsal Uyumun Sınırları Üzerine Bazı Gözlemler”, **Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar**, Sayı:5, Bahar 2007.

SOMEL, Selçuk Akşin, “Osmanlı Ermenilerinde Kültür Modernleşmesi, Cemaat Okulları ve Abdülhamid Rejimi”, **Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar**, Sayı:5, Bahar 2007.

SONYEL, Salahi R., “Tanzimat ve Osmanlı İmparatorluğu’nun Gayri Müslümler Üzerindeki Etkileri”, **Tanzimat’ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu**, Türk Tarih Kurumu Basımevi., Ankara, 1994. (Ayrıbasım)

SONYEL, Salahi R., “Tehcir ve Kırımlar Konusunda, Ermeni Propagandası Hıristiyanlık Dünyasını Nasıl Aldattı”, **Bellekten**, Cilt:XLI, Sayı:161, Ocak 1977.

TEKELİ, İlhan, “Osmanlı İmparatorluğu’ndan Günümüze Nüfusun Zorunlu Yer Değiştirmesi ve İskan Sorunu”, **Toplum ve Bilim**, Sayı:50, Yaz 1990.

TOKSÖZ, Meltem, “Adana Ermenileri ve 1909 ‘İğtişası’ ”, **Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar**, Sayı:5, Bahar 2007.

TOPRAK, Zafer, “II. Meşrutiyet ve Osmanlı Sanayii”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt:3, 1985.

TOPRAK, Zafer, “Milli İktisat”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt:3, yılını yaz.

YERASİMOS, Stefanos, “Birinci Dünya Savaşı ve Ermeni Sorunu”, **Toplumsal Tarih**, Sayı:105, Eylül 2002.

YILDIZ, Ramazan, “Vilayat-ı Sitte’de Ermenilerle İlgili Reformlar”, **Ermeni Araştırmaları**, Sayı:25, 2007.

YUMUL, Arus ve Rifat N.Bali, “Ermeni ve Yahudi Cemaatlerinde Siyasal Düşünceler”, **Modern Türkiye’de Siyasal Düşünce**, Cilt:1, **Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi**, İletişim yay., 2001.

F- TEZLER

AKÇA, Bayram, **Urfa Mutasarrıfı Nusret Bey**, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir, 1995.

ATNUR, İbrahim Ethem, **Tehcirden Dönen Rum ve Ermenilerin İskânı Meselesi**, Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum, 1991.

BAKAR, Bülent, **Ermeni Tehciri ve Uygulaması**, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2003.

ÇAKICI, Bayram, **İzmit Mutasarrıflığı’nda Ermeniler ve Tehcirleri (1888-1919)**, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya, 1998.

ESÜNTİMUR, Nigar, **Yozgat ve Çevresinden Yapılan Ermeni Tehciri ve Yargılamaları (1914-1923)**, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2001.

KÖKSAL, Osman, **Tarihsel Süreci İçinde Bir Özel Yargı Organı Olarak Divan-ı Harbi Örfler (1877-1922)**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 1996.

TAŞER, Pınar, **Mütareke Döneminde Divan-ı Harbi Örfler (1918-1922)**, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Eskişehir, 2005.

TÜFEKÇİ, Zeynep, **Trabzon ve Çevresinden Yapılan Ermeni Tehciri ve Yargılamalar**, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2001.

G- ANSİKLOPEDİLER VE SÖZLÜKLER

Ansiklopediler

Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi

Sözlükler

AKBAYAR, Nuri, **Osmanlı Yer Adları Sözlüğü**, Tarih Vakfı Yurt yay., İstanbul, 2001.

DEVELLİOĞLU, Ferit, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat**, Aydın Kitabevi, Ankara, 2007.

PAKALIN, Mehmet Zeki, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, Cilt:1, Milli Eğitim Bakanlığı yay., İstanbul, 1948.